

1e proef

Jaargang 2017/2, nr. 43

Eigenrichting

Cahiers Politiestudies

Redactie Comité

Hoofdreducteur

Elke Devroe | Verantwoordelijke publicatiebeleid CPS | Institute of Security and Global Affairs, Faculty of Governance and Global Affairs | Universiteit Leiden | e.devroe@fgga.leidenuniv.nl | tel: +32 488 29 33 60 (België), +31 70 800 93 75 (Nederland)

Algemene editoren

België: Paul Ponsaers | Bestuurder Centre for Policing & Security (CPS) | Universiteit Gent | paul.ponsaers@ugent.be | tel: +32 477 72 23 14

Nederland: Lodewijk Gunther Moor | Secretaris Stichting Maatschappij en Veiligheid (SMV) | smv@maatschappijenveiligheid.nl; lodewijkgunthermoor@yahoo.com | tel: +31 24 322 78 73

Redacteuren

Contact België: Paul Ponsaers, paul.ponsaers@ugent.be | tel: +32 477 72 23 14

Contact Nederland: Arjen Schmidt, a.j.schmidt@vu.nl | tel: +31 20 59 84365

Adviesraad

Academische leden adviesraad België: Sofie De Kimpe (Vakgroep Criminologie / Vrije Universiteit Brussel) | Maarten De Waele (Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG) | Marleen Easton (Handelswetenschappen en Bestuurskunde / UGent) | Wim Hardyns (Veiligheidswetenschappen / UA; Strafrecht, Criminologie & Sociaal Recht / UGent) | Jelle Janssens (Strafrecht, Criminologie & Sociaal Recht / UGent) | Jannie Noppe (Strafrecht, Criminologie & Sociaal Recht / UGent) | Lotte Smets (Thomas More Hogeschool; Consulente) | Tom Van den Broeck (Comité P) | Antoinette Verhage (Strafrecht, Criminologie, Sociaal Recht / UGent)

Academische leden adviesraad Nederland: Christianne De Poot (Lectoraat Forensisch Onderzoek Hogeschool Amsterdam) | Bob Hoogenboom (SMV leerstoel / Vrije Universiteit Amsterdam; Universiteit Nyenrode) | Janine Janssen (Avans Hogeschool; Lectoraat Eergerelateerd Geweld, Nationale Politie) | Nicolien Kop (Lectoraat Geweldsbeheersing & Recherchekunde; Politieacademie) | Jan Terpstra (Criminologisch Instituut / Radboud Universiteit Nijmegen) | Kees van der Vijver (Emeritus / Universiteit Twente) | Bas van Stokkom (Centrum voor Ethiek / Radboud Universiteit Nijmegen) | Ruth Prins (Institute of Security and Global Affairs / Universiteit Leiden)

Praktijkleden adviesraad België: Kurt Tirez (korpschef PZ AMOW) | Eddy De Raedt (Federale Politie, Adviseur)

Praktijkleden adviesraad Nederland: Wim Broer (Programmadirecteur Virtueel Politiekorps) | Timo Kansil (Nationale Politie Nederland) | Bernard Welten (Adviseur Eenheid Amsterdam, Nationale Politie) | Luuk Wondergem (Eenheid Rotterdam, Nationale Politie)

Correspondenten

Academische correspondenten België: Tom Bauwens, Lieselot Bisschop, Dominique Boels, Marc Cools, Diederik Cops, Vicky De Mesmaecker, Evelien De Pauw, Steven De Ridder, Evelien De Wree, Arne Dormaels, Fien Gilleir, Franky Goossens, Harald Haelterman, Noël Klima, Katrien Lauwaert, Ronnie Lippens, Kim Loyens, Neil Paterson, Lieven Pauwels, Michel Piette, Tim Surmont, Hanne Tournel, Katrien Van Altert, Jo Van Assche, Rosamunde Van Brakel, Maarten Van Craen, Anjuli Van Damme, Tom Vander Beken, Wouter Vanderplasschen, Christophe Vandeviver, Gudrun Vande Walle, Leo Van Garsse, Veerle Van Gijsegem, Dominique Van Ryckeghem, Isabel Verwee, Gerwinde Vynckier.

Academische correspondenten Nederland: Inge Bakker, Eric Bervoets, Hans Boutellier, Frank Bovenkerk, Lex Cachet, Sinan Cankaya, Jasper de Bie, Christianne De Poot, Monica den Boer, Mariëlle den Hengst, Marsha de Vries, Wilma Duijst, Marnix Eysink Smeets, Menno Ezinga, Henk Ferwerda, Jan Fiselier, Jelle Groenendaal, Ira Helsloot, Frits Huls, Wim Huisman, Theo Jochoms, Roy Johannink, Edward Kleemans, Emile Kolthoff, Jelle Kort, Max Kommer, Mirjam Krommendijk, Jos Lammers, Ilse van Leiden, Caroline Liedenaub, Vasco Lub, Marijke Malsch, Guus Meershoek, Hans Moors, Erwin Muller, Hans Nelen, Else Pragt, Artie Ramsodit, Arthur Ringeling, Jurriën Rood, Renze Salet, Dorian Schaap, Wouter Stol, Barbra Van Gestel, Piet van Reenen, Ronald van Steden, Maartje van der Woude, Maite Verhoeven, Annemarijn Walberg, Daan Weggemans, Jeroen Wolbers.

Praktijkcorrespondenten België: Myriam Adriaensen, Nathalie Arits, Marc Bockstaele, Johan Boddin, Kaat Boon, Marc Borry, Tom Broekaert, Willy Bruggeman, Marc Crispel, Philippe De Baets, Philippe De Cock, Karen De Cock, Tom De Schepper, Chadia Dehbi, Kristof De Pauw, Kris Depovere, Steven De Smet, Maria De Sterck, Stanny De Vlieger, Cis Dewaele, Alain Duchâtelet, Mieke Haentjens, Tinne Hollevoet, Tatiana Ivaneanu, Ann Massei, Sophie Matthijs, Anne Meerkens, Tom Meeuws, Gwen Merckx, Eddie Muylaert, Peter Muyshondt, Anita Opfergelt, Martine Patryn, Raf Rondelez, Patricia Scharff, Miran Scheers, Tamara Schotte, Davy Simons, Koenraad Tack, Karel Van Cauwenberghe, John Van Erck, Koen Van Heddeghem, Annelies Van Landschoot, Alexander Van Liempt, Wouter Van Tilborgh, Jacky Vastmans, Kelly Verbist, Kurt Vermeersch, Jeffrey Vincent, Hans Wanderstein, Philip Willekens.

Praktijkcorrespondenten Nederland: Tom Bersee, Johan Bodrij, Bas Boïng, Elma Bos, Kees Buijnink, Hidde de Blouw, Frans De Ruiter, Piet Dijkshoorn, Sieb Geerds, Bart Gosen, Frank Hoogewoning, Michiel Holtackers, Henk Huisjes, Auke Klomp, Nicolien Kop, Marlies Koppers, Berber Lettinga, Joep Pattijn, Ben Rovers, Marloes Smit, Ries Straver, Evelien Uldink, Ronald van der Wal, Gerrit van de Kamp, Auke van Dijk, Esther Van Dongen, Hans van Duijn, Peter van Os, Peter Versteegh, Janny Wierda, Cas Wiebrens, Roel Willekens.

International Academic & Executive Members: Hiervoor wordt samengewerkt met de redactie van de European Journal of Policing Studies

Eigenrichting

Paul Ponsaers

Elke Devroe

Kees van der Vijver

Lodewijk Gunther Moor

Janine Janssen

Bas van Stokkom

(eds.)



Maklu
Antwerpen | Apeldoorn

Cahiers Politiestudies

De Cahiers Politiestudies is een wetenschappelijke kwartaalreeks, die zich richt op hoogstaande, kwalitatieve bijdragen over politionele vraagstukken en fenomenen die de politie interesseren. De kwartaalreeks is multidisciplinair opgezet, waarbij de criminologen een prominente plaats krijgen naast andere disciplines. In deze reeks vinden Nederlandstalige publicaties hun plaats, maar ook Engelstalige bijdragen kunnen worden opgenomen. De reeks wordt begeleid door een redactieraad waarin ondermeer leden zetelen van het Centre for Policing & Security [CPS] (België) en de Stichting Maatschappij en Veiligheid [SMV] (Nederland). De redactieraad waakt over de kwaliteit van de ingediende manuscripten dankzij een double blind peerreview-procedure en ontwikkelt een proactief beleid met het oog op het samenstellen van thematische volumes. Daartoe worden gasteditoren in België en Nederland aangezocht.

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017/2, nr. 43
ISSN 1784-5300

Eigenrichting

Paul Ponsaers, Elke Devroe, Kees van der Vijver, Lodewijk Gunther Moor, Janine Janssen & Bas van Stokkom (eds.)

Maklu, 2017

154 pag. – 24 x 17 cm

ISBN 978-90-466-0863-0

D/2017/1997/20

NUR 824



Abonnement Cahiers Politiestudies

Jaarabonnement (vier nummers per jaar): 99 euro incl. btw en excl. verzendkosten.

Het abonnement loopt per kalenderjaar en wordt automatisch verlengd.

Opzegging kan jaarlijks voor 1 december van de lopende jaargang.

Losse nummers: 36 euro incl. btw.

Recensies

Boeken kunnen ter recensie worden ingestuurd naar: Lodewijk Gunther Moor, SMV, Louis Couperusplein 2, NL-2514 HP Den Haag

Bestel- & klantendienst:

Voor België: Maklu-Uitgevers nv

Somersstraat 13-15 | 2018 Antwerpen | tel. + 32 (0)3 231 29 00 | fax + 32 (0)3 233 26 59

info@maklu.be | www.maklu.be

Voor Nederland: Maklu-Uitgevers bv

Koninginnelaan 96 | 7315 EB Apeldoorn | tel. + 31 (0)55 522 06 25 | fax + 31 (0)55 522 56 94

info@maklu.nl | www.maklu.nl

© 2017 Maklu-Uitgevers

Behoudens de uitdrukkelijk bij de wet bepaalde uitzonderingen mag niet uit deze uitgave worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudstafel

Editoriaal. Eigenrichting? De grenzen van democratische zelfbescherming <i>Paul Ponsaers, Kees van der Vijver, Elke Devroe, Lodewijk Gunther Moor, Janine Janssen & Bas van Stokkom</i>	7
Discussie. Eigenrichting en rechtshandhaving door burgers. Een overzicht van dimensies, vormen en praktijken <i>Kees van der Vijver, Elke Devroe, Lodewijk Gunther Moor, Janine Janssen, Paul Ponsaers & Bas van Stokkom</i>	11
Juridische grenzen van geoorloofde eigenrichting. Noodweer en burgerarrest: verwant maar verschillend <i>Ad Machielse</i>	31
De politieke ambities bij de invoering van het verbod op private militias in België. Een historische inkijk <i>Paul Ponsaers</i>	51
Meer of minder eigenrichting door buurtwachten? <i>Marco van der Land</i>	63
Eigenrichting in het kader van eerherstel <i>Janine Janssen</i>	73
Van cohesie naar conflict. Een hypothese over ontwikkelingen in eigenrichting <i>Ben Rovers</i>	87
Het digitale schandaal als vorm van eigenrichting <i>Peter Vasterman</i>	105
Vrijwilligers in een politiezone. Het geheim van een goed huwelijk <i>Eddy Van Daele & Joyce Van de Voorde</i>	123
Discussie. Vigilantes en digilantes. Democratische spelregels voor burgerpatrouilles en opsporingsmeutes <i>Bas van Stokkom & Eric Bervoets</i>	135
Boekbespreking. Jan van Koningsveld (2016), <i>De offshore wereld ontmaskerd. Over vage vennootschappen, anonieme eigenaren en onbekende geldstromen</i> . Zeist: Kerckebosch. <i>Marcel Pheijffer</i>	145

Inhoudstafel

Auteursrichtlijnen Cahiers Politiestudies	149
Inhoudelijke toelichting bij de jaargang 2016	151
Inhoudelijke toelichting bij de jaargang 2017	153

Editoriaal

Eigenrichting? De grenzen van democratische zelfbescherming

Paul Ponsaers¹, Kees van der Vijver², Elke Devroe³, Lodewijk Gunther Moor⁴, Janine Janssen⁵ & Bas van Stokkom⁶

Rechtshandhaving is de verantwoordelijkheid van de overheid. Het ‘sociaal contract’ biedt burgers overheidsbescherming in ruil voor coöperatie aan de democratische samenleving. Dit monopolie leidt tot een verbod op eigenrichting: burgers mogen het heft niet in eigen handen nemen. In de democratische samenleving is dit immers niet gewenst en streng gereguleerd. Afgelopen decennia echter wordt er in het kader van zelfredzaamheid een gedeelte terug gelegd bij de burger, en is het omgaan met eigenrichting aan herijking toe is. Een tweede evolutie betreft de culturele eigenrichting. Het gaat hier om migrantengroepen die er concurrerende waarden- en normensystemen op na houden en wensen dat de rechtshandhaving plaatsvindt volgens geheel andere normen dan deze in het gastland. In welke mate kan afwijkende rechtshandhaving een plaats vinden in de democratische samenleving? Tal van vragen rijzen en raken de essentie van ons democratisch bestel. Het gaat om maatschappelijk interessante én relevante kwesties, die ook in de toekomst zonder enige twijfel terug aan de orde zullen zijn en komen. Op deze vragen biedt dit Cahier antwoorden in opeenvolgende bijdragen. De bijdragen in dit Cahier werden geordend van algemeen naar bijzonder, van beschrijvend naar analyserend en onderzoekend, en tot slot experimenterend en discussiërend.

De eerste bijdrage “*Eigenrichting en rechtshandhaving door burgers – Een overzicht van dimensies, vormen en praktijken*” beoogt te inventariseren welke ontwikkelingen rondom eigenmachtig optreden van burgers gaande zijn maar brengt ook normatieve perspectieven onder de aandacht die zich voor discussie lenen. De gasteditoren **Ponsaers, Elke Devroe, Kees van der Vijver, Lodewijk Gunther Moor, Janine Janssen, en Bas van Stokkom** geven een ruim overzicht van dimensies van eigenrichting en de beteugeling daarvan. Zij bespreken uiteenlopende vormen van informele rechtshandhaving door (groepen) burgers en de verwantschap met eigenrichting. Tegelijkertijd stellen ze vast dat de ruimte voor de bijdrage van de burger aan rechtshandhaving minder klein is dan voorheen. Werd de burger enkele decennia terug nog ontmoedigd om actief bij te dragen aan rechtshandhaving, tegenwoordig zien politie en justitie steeds meer in dat burgers een ruimer speelveld behoeven. Ook behandelen ze het juridische perspectief op eigenrichting, het ontstaan ervan en de strafrechtelijke definitie. Vervolgens komt

¹ Emeritus Hoogleraar Criminologie en Rechtssociologie, UGent.

² Voormalig hoogleraar Politie- en Veiligheidsstudies aan de Universiteit Twente, tevens directeur Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken van de UT.

³ Universitair Hoogdocent, Institute of Security and Global Affairs als universitair hoofddocent, Universiteit Leiden.

⁴ Secretaris Stichting Maatschappij & Veiligheid.

⁵ Lector Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties Avans Hogeschool. Daarnaast werkt ze als hoofd onderzoek bij het Nationaal Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de Nationale Politie.

⁶ Senior Onderzoeker, Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

de relatie tussen eigenrichting en de individuele burger aan bod. De auteurs bespreken het burgerarrest en het recht op noodweer (Nederland) en wettelijke zelfverdediging (België). Geconstateerd kan worden dat de overheid de aanvankelijke opvatting dat burgers geen rol horen te spelen bij rechtshandhaving heeft losgelaten. Ook bestaan er collectieve en georganiseerde vormen van rechtshandhaving die buiten de overheid om plaatsvinden, zoals particuliere beveiliging en buurtwachten. De auteurs gaan verder in op de verschuiving naar sociale controle en zelfredzaamheid. Tenslotte besteden de auteurs aandacht aan de diversiteit van normsystemen om aan te geven hoe complex het stelsel van handhaving van (rechts)normen in elkaar steekt. Zij trachten tot slot de balans op te maken.

Een tweede bijdrage “*Juridische grenzen van geoorloofde eigenrichting – Noodweer en burgerarrest: verwant maar verschillend*” van de hand van **Ad Machielse**⁷ gaat uit van de vaststelling dat de burger het recht niet in eigen hand mag nemen, ook vanuit een Nederlands juridisch oogpunt. Op dit beginsel bestaan uitzonderingen, met name als de overheid de burger niet kan beschermen en het recht niet zelf kan handhaven. Noodweer en burgerarrest vullen dan het tekort van de overheid op. In zoverre zijn beide aan elkaar verwant. Leidt deze verwantschap tot gelijkenis? Staan zij volkomen los van elkaar of raken zij elkaar? En welke regels gelden dan? Op dergelijke vragen probeert deze bijdrage een – beperkt – licht te werpen. Zo zal aandacht worden geschonken aan de achtergrond en het karakter van beide verschijnselen, de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn wil de burger rechtmatig handelen in noodweer of burgerarrest en de complicaties wanneer beide samenlopen. Per onderdeel zullen noodweer en burgerarrest met elkaar worden vergeleken.

De derde bijdrage “*De politieke ambities bij de invoering van het verbod op private militias in België – Een historische inkijk*” is geschreven door **Paul Ponsaers** en bekijkt van naderbij de problematiek van private militias in België. Hij stelt vast dat de opdracht van de politie in toenemende mate door diverse actoren wordt uitgeoefend. De geüniformeerde politie is partner geworden van vele instanties, niet in het minst omdat het besef gegroeid is dat de politie alleen niet alle verwachtingen kan inlossen van de bevolking. Anderzijds rest er toch iets specifiek dat de politie niet kan, zelfs niet *mag*, delen met anderen. Het gaat met name om het verbod dat van overheidswege werd opgelegd om het legaal en legitiem geweldsmonopolie te doorbreken. Deze bijdrage gaat in op de vraag waar dit verbod vandaan komt. De auteur gaat hiervoor terug naar het verbod op “private militias” in België, het spiegelbeeld van de Nederlandse “weerkorpsen”. Dit artikel is dan ook evident historisch van aard.

Bijdrage vier “*Meer of minder eigenrichting door buurtwachten?*” is van **Marco van der Land**⁸. Hij stelt vast dat in Nederland de opmars van buurtwachten en Whatsapp-groepen, die aan buurtpreventie doen, nauwelijks is te stuiten. Bij de formele autoriteiten bestaat de vrees dat deze groepen burgers, die samen met de politie en overheid buurtpreventieteams opzetten, zich van geweld zouden kunnen gaan bedienen als zij in de openbare ruimte anderen gaan aanspreken. In dit artikel wordt aan de hand van bestaande literatuur de stelling verkend dat deze buurtwachten eerder een remmende

⁷ Emeritus hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Advocaat-Generaal in buitengewone dienst bij de Hoge Raad der Nederlanden

⁸ Hogeschooldocent, Haagse Hogeschool, Academie voor Bestuur, Recht & Veiligheid, Lectoraat Grootstedelijke Ontwikkeling.

werking hebben op dergelijke uitingen van eigenrichting in buurten. Tevens wordt ingegaan op het belang van daadwerkelijke face-to-face interventies voor de werking van informele sociale controle in buurten en worden randvoorwaarden benoemd waaronder die interventies zonder agressie en geweld zouden kunnen verlopen.

Een vorm van eigenrichting waar de samenleving weinig begrip voor heeft, is die van het gebruik van geweld om een geschonden eergevoel te herstellen. In politiek en media wordt dit geweld veroordeeld. Maar wat is eergegerelateerd geweld eigenlijk? In deze bijdrage “*Eigenrichting in het kader van eerherstel*” van de hand van **Janine Janssen** wordt een antwoord op de vraag gezocht hoe die term in Nederland (beleidsmatig) wordt afgebakend. Wat zijn in de dagelijkse praktijk aanleidingen tot eerconflicten en hoe denken antropologen over het antwoord op de vraag hoe dit soort codes ooit zijn ontstaan? Verder komt aan bod wat Nederlandse politie aan dit soort geweld doet. Met de komst van een landelijk expertisecentrum bij de nationale politie heeft de aandacht voor dit geweld in Nederland bij de politie inmiddels structurele aandacht gekregen. De nadruk op eigenrichting als essentieel onderdeel van eercodes heeft er toe bijgedragen dat in politiekringen het draagvlak voor betrokkenheid bij de aanpak van vergroot is. Tevens wordt in deze bijdrage aandacht besteed aan de vraag wat voor soort casuïstiek zoal bij de politie in beeld komt en aan de noodzakelijkheid van de betrokkenheid van andere partners in de veiligheidszorg bij preventie en aanpak van dit geweld.

Ben Rovers⁹ heeft het in “*Van cohesie naar conflict – Een hypothese over ontwikkelingen in eigenrichting*” over het feit dat eigenrichting een ‘rafelig’ concept is, waarvan zeer uiteenlopende definities bestaan, die een zeer smal tot zeer breed palet van maatschappelijke verschijnselen bestrijken. In dit artikel wordt, gebruikmakend van een brede definitie, een beeld geschetst van de ontwikkelingen in eigenrichting in Nederland sinds 2000. Geconstateerd wordt dat in deze periode diverse belangwekkende ontwikkelingen op het vlak van eigenrichting hebben plaatsgevonden, zoals de sterke opkomst van eigenstandige rechtshandhaving via internet en massamedia, popularisering van eigenrichting in samenleving en politiek, en de opkomst van groepsnormen die haaks staan op publiek vastgestelde normen. De hypothese is dat eigenrichting als fenomeen een fundamentele verandering ondergaat en steeds minder een uiting is van sociale cohesie en steeds vaker een symptoom is van groepsconflict in de samenleving. Er wordt voor gepleit het begrip eigenrichting te ontdoen van zijn normatieve connotatie.

In de zevende bijdrage “*Het digitale schandaal als vorm van eigenrichting*” van de hand van **Peter Vasterman**¹⁰ wordt ingegaan op de rol van de sociale media. De sociale media zorgen voor een verandering van het schandaal als maatschappelijk proces waardoor het element van eigenrichting wordt versterkt. Het is voor iedere burger mogelijk geworden om normovertredingen vast te leggen, aan te klagen, via sociale netwerken te verspreiden en zo brede verontwaardiging te mobiliseren. Dat zorgt voor een ‘democratisering’ van de schandalisering, niet alleen wat de aanbrenner maar ook wat de aangeklaagde betreft. Gingen schandalen vroeger uitsluitend om publieke personen tegenwoordig kunnen ook ‘gewone’ mensen bij een vastgelegde normovertreding object worden van een schandaal. De mogelijkheden (*affordances*) die sociale netwerken bieden werken golven van negatieve aanvallen (*twitterstorms*) op één persoon in de hand. Het is schandaal

⁹ Criminoloog en eigenaar van onderzoeksbureau BTVO in 's-Hertogenbosch.

¹⁰ Mediasocioloog, Universitair docent Universiteit van Amsterdam.

wordt zo nog veel sterker een vorm van eigenrichting: een openbare terechtstelling, maar dan zonder de gebruikelijke procedures die een eerlijke rechtsgang waarborgen.

“*Vrijwilligers in een politiezone – Het geheim van een goed huwelijk*”, geschreven door **Eddy Van Daele**¹¹ en **Joyce Van de Voorde**¹² gaat in op de structurele inzet van vrijwilligers in Belgische politiezones, hetgeen in België nog steeds eerder uitzonderlijk is. Een tweetal jaar terug gaf een analyserapport van de vaste commissie van de lokale politie, zelfs aan dat het in de huidige juridische context niet aan te raden is om met vrijwilligers aan de slag te gaan. Zoals zo vaak evolueren de geesten sneller op de werkvloer dan in de managementtoren. Zo incorporeerde de politiezone Het Houtsche met succes een uitgebreide vrijwilligerswerking structureel in de organisatie. Dit voorbeeld werkt viraal en in sneltempo slaan ook andere zones deze weg in. Hoe bewijst de praktijkervaring dat de juridische en andere bezwaren tegen het werken met vrijwilligers geen substantiële belemmering vormen? Wat is de politieke en maatschappelijke meerwaarde van deze structurele inzet waarbij bewust gekozen werd voor een vrijwilligerstakenpakket zonder politieke bevoegdheden?

In een afsluitende discussiebijdrage “*Vigilantes en digilantes – Democratische spelregels voor burgerpatrouilles en opsporingsmeutes*” gaan **Bas van Stokkom**¹³ en **Eric Bervoets**¹⁴ in op de vraag in hoeverre het optreden van burgerpatrouilles (on)acceptabel kan worden genoemd. Het gaat daarbij niet om de vraag naar geweld of de dreiging daarmee. Dat is immers sowieso bij wet verboden. De (on)aanvaardbaarheid van burgeropsporing en -handhaving kan ook aan democratische spelregels worden getoetst. Een herwaardering daarvan is naar de mening van de auteurs noodzakelijk. De laatste decennia lijken burgerinitiatieven in mindere mate te worden beoordeeld vanuit het perspectief van de rechtsgemeenschap, de publieke zaak en de bijdrage van burgerschap daaraan. Er is een ‘neoliberaal burgerschap’ ontstaan waarin individuele rechten heilig zijn verklaard. Beledigen, belasteren en opruien worden in toenemende mate gerekend tot ‘legitieme’ omgangsvormen tussen burgers. De auteurs houden een pleidooi voor heldere normen van verantwoordelijk burgerschap. Hierbij staan ze stil bij de Soldiers of Odin om te illustreren dat die groep ook paramilitaire ambities heeft. Dat brengt hen bij enkele afwegingen rondom de vraag wanneer het optreden van burgerpatrouilles niet langer aan democratische normering voldoet.

Dit Cahier sluit af met een boekbespreking, met name van het boek van Jan van Koningsveld (2016), *De offshore wereld ontmaskerd. Over vage vennootschappen, anonieme eigenaren en onbekende geldstromen*, Zeist: Kerckebosch. De bespreking is van de hand van **Marcel Pheijffer**¹⁵.

De gastredactie hoopt van harte dat dit Cahier in brede kring weerklank zal vinden, de lezer zal boeien en de discussie omtrent de grenzen van democratische zelfbescherming zal voeden. Herbronning en verheldering lijkt immers van groot belang.

¹¹ Hoofdcommissaris – korpschef Politiezone Het Houtsche, Master Criminologie.

¹² Bachelor criminologie – Universiteit Gent

¹³ Senior Onderzoeker, Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

¹⁴ Doctor, Criminoloog en Bestuurskundige, verbonden aan Bureau Bervoets.

¹⁵ Hoogleraar (Forensische) Accountancy, Nyenrode Business Universiteit en Universiteit Leiden.

Discussie. Eigenrichting en rechtshandhaving door burgers

Een overzicht van dimensies, vormen en praktijken

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 11-30
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Kees van der Vijver¹, Elke Devroe², Lodewijk Gunther Moor³, Janine Janssen⁴, Paul Ponsaers⁵ & Bas van Stokkom⁶ (gasteditoren)

1. Inleiding

Het begrip eigenrichting geniet algemene bekendheid: burgers mogen het recht niet in eigen hand nemen. Dat is een zaak van de overheid. De overheid legt rechtsregels in wetten vast, kent een rechterlijke macht die in een vonnis bepaalt wat recht 'is', een openbaar ministerie en een politie die verantwoordelijk zijn voor de opsporing van strafbare feiten, voor de handhaving van recht en (openbare) orde en voor de tenuitvoerlegging van vonnissen. Ook tal van daarbij behorende bevoegdheden zijn voorbehouden aan de overheid. Dat betreft onder meer het (legitieme) gebruik van geweld en het toepassen van dwangmiddelen zoals vrijheidsbeneming.

Maar ook weet iedereen dat er uitzonderingen zijn: iemand mag zichzelf verdedigen als hij wordt aangevallen en er zijn ook andere partijen dan politie en justitie die een rol spelen bij de wetshandhaving, zoals particuliere beveiligingsdiensten en recherchebureaus. Ook zijn er verschillende (rechts)regels die burgers bevoegdheden geven om bij te dragen aan handhaving, maar die tegelijk kunnen uitlopen op eigenrichting.

Bovendien zijn er verschillende definities van eigenrichting. De 'smalle', juridische definitie blijft beperkt tot het recht in eigen handen nemen, in termen van (dreiging met) geweldgebruik. Frans Denkers gaf de volgende strafrechtelijke omschrijving: 'Een spontaan en relatief onmiddellijk optreden van particuliere burgers, buiten de politie en de justitie om, tegen een verdachte/dader van een strafbaar feit waarvan zij direct

¹ Voormalig hoogleraar Politie- en Veiligheidsstudies aan de Universiteit Twente, tevens directeur Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken van de UT.

² Universitair Hoofddocent, Institute of Security and Global Affairs, Universiteit Leiden.

³ Secretaris Stichting Maatschappij & Veiligheid.

⁴ Lector Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties Avans Hogeschool. Daarnaast werkt ze als hoofd onderzoek bij het Nationaal Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de Nationale Politie.

⁵ Emeritus Hoogleraar Criminologie en Rechtssociologie, UGent.

⁶ Senior Onderzoeker, Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

slachtoffer of als omstander direct getuige zijn' (Denkers 1985: 15). Het gaat hierbij dus om individueel, en relatief onmiddellijk optreden van burgers tegen een vorm van crimineel gedrag (zie De Haan e.a. 2000: 361). Maar er zijn bredere definities in omloop. In de context van particuliere opsporing spreekt De Roos over 'praktijken die niet stroken met de fundamentele beginselen en waarden van de publiekrechtelijke rechtshandhaving' (2000: 314). En vanuit rechtssociologisch perspectief kan eigenrichting nog breder worden opgevat, namelijk als ieder antwoord op afwijkend gedrag waarbij een benadeelde partij uit eigen beweging actie onderneemt. Het gaat dan om individuen of groepen die naar aanleiding van direct of indirect ervaren onrecht geweld gebruiken of daarmee dreigen. Black spreekt in dat verband over 'self-help', aansluitend op de Amerikaanse traditie van actieve zelfverdediging en de ruime marges voor weerbaar handelen (Black 1998). In Europa zijn we terughoudender en spreken we eerder over informele sociale controle en sociale zelfredzaamheid. Duidelijk is dat het smallere juridische perspectief aanzienlijk verschilt van het sociologische. De uiteenlopende definities geven aan dat het moeilijk is greep te krijgen op de aard van eigenrichting, de reikwijdte ervan en wat de relatie is tot rechtshandhaving. Het juridische uitgangspunt dat eigenrichting verboden is, is dan ook veel minder eenduidig dan op het eerste gezicht lijkt. Er doen zich tal van vraagstukken voor op dit complexe raakvlak tussen overheid en burger. Die hebben betrekking op onder meer de grens tussen eigenrichting en het recht op zelfverdediging en op de vraag hoe eigenrichting zich verhoudt tot andere vormen van handhaving en (sociale) controle. Die knelpunten zijn niet stabiel, zij veranderen in de loop der jaren. Ook worden ze soms ter discussie gesteld.

Dit artikel poogt een ruim overzicht te bieden van dimensies van eigenrichting en de beteugeling daarvan. We inventariseren uiteenlopende vormen van informele rechtshandhaving door (groepen) burgers en de verwantschap met eigenrichting. Er is sprake van een complex samenstel van typen eigenrichting, variërende grenzen en overlap met andere vormen van sociale controle, normering en ingrijpen. Tegelijkertijd stellen we vast dat de ruimte voor de bijdrage van de burger aan rechtshandhaving minder klein is dan voorheen. Werd de burger enkele decennia terug nog ontmoedigd om actief bij te dragen aan rechtshandhaving, tegenwoordig zien politie en justitie steeds meer in dat burgers een ruimer speelveld behoeven en bij hun ingrijpen steun behoeven. Tegelijkertijd wordt sociale zelfredzaamheid meer en meer als principe van samenleven omarmd. De normen die Frans Denkers voor 'aanvaardbare eigenrichting' heeft opgesteld zijn daarbij van groot belang.

In paragraaf 2 behandelen we het juridische perspectief op eigenrichting, het ontstaan ervan en de strafrechtelijke definitie. Vervolgens komt in paragraaf 3 de relatie tussen eigenrichting en de individuele burger aan bod. We bespreken het burgerarrest en het recht op noodweer (Nederland) en wettelijke zelfverdediging (België). Geconstateerd kan worden dat de overheid de aanvankelijke opvatting dat burgers geen rol horen te spelen bij rechtshandhaving heeft losgelaten; de laatste decennia is zij meer van de burger gaan verwachten. Paragraaf 4 is gewijd aan collectieve en georganiseerde vormen van rechtshandhaving die buiten de overheid om plaatsvinden. Daarbij besteden we onder meer aandacht aan particuliere beveiliging en buurtwachten. In paragraaf 5 verschuift het perspectief naar sociale controle en sociale zelfredzaamheid. Beide begrippen hebben betrekking op een reageren op normafwijkend gedrag. In deze context bespreken we ook de visie van Frans Denkers op de normering van eigenmachtig optreden. Tenslotte besteden we in paragraaf 6 aandacht aan de diversiteit van normsystemen om aan te

geven hoe complex het stelsel van handhaving van (rechts)normen in elkaar steekt. Daarbij gaan we ook nader in op normhandhaving binnen (religieuze) sub-gemeenschappen en de spanningen die er uit voortspuiten. In paragraaf 7 maken we de balans op.

2. Het juridische perspectief

De oorsprong van het verbod op eigenrichting

Elke samenleving kent regels, of het nu gaat om primitieve stamverbanden of moderne hoogontwikkelde samenlevingen. Ook in primitieve samenlevingen hield niet iedereen zich altijd aan alle regels. Dat kon leiden tot conflicten tussen leden van zo'n samenleving en zelfs tot onderlinge strijd. Zeker als het om ernstige inbreuken ging, zoals geweldgebruik of doodslag, konden deze conflicten ontaarden in wraak en weerwraak, die eindeloze vetes tot gevolg konden hebben. Er is altijd behoefte geweest aan het ingrijpen in dergelijke conflictsituaties. In traditionele stamverbanden was het gewoonlijk de stamoudste die een centrale rol speelde bij het beslechten van conflicten en een oplossing bood aan de strijdende partijen. In de feodale periode ontwikkelden de stammensamenlevingen zich tot complexere samenlevingen met een centraler gezag, bijvoorbeeld in de vorm van een landheer. Bij die vorming van die staten was de vestiging en de handhaving van het gezag van de landheer van groot belang. Dat gebeurde onder meer door de invoering van rechtspraak in naam van de landheer. Met het muntrecht en de belastingen behoorde de rechtspraak tot de belangrijkste zaken die overheden naar zich toe trokken, zij maakten dat er van een echt overheidsgezag kon worden gesproken. Wanneer sprake was van verzet en oproer moest de landheer uiteraard kunnen ingrijpen. Dat gebeurde in het uiterste geval door militaire interventies.

Met de verdere groei naar de burgerlijke rechtsstaat waren er belangrijke ontwikkelingen. De handhaving van recht en orde werd steeds minder een militaire aangelegenheid. De schutterijen werden in toenemende mate verantwoordelijk voor toezicht en handhaving in de steden (hoewel zij lang ook een taak bleven vervullen bij de verdediging tegen aanvallen van buiten). Daarbij stonden zij onder het lokale gezag. De rechtspraak werd beter georganiseerd (schout, schepenen, baljuw); zij bleven functioneren onder gezag van de landheer. Wat er gedurende de latere eeuwen heeft plaats gevonden is een steeds steviger vestiging van het overheidsgezag. De uitbouw in de 19^e en 20^e eeuw van het overheidsapparaat op dit terrein met de vormgeving van de hedendaagse politie- en justitieapparaten hebben een belangrijke rol gespeeld. Er is over de afgelopen twee eeuwen sprake van een enorme uitbouw van zowel deze handhavingsapparaten als van wetgeving. Het systeem is steeds omvattender geworden. De rol van de individuele burger is steeds meer aan banden gelegd. Hij lijkt zich te hebben gevoegd in Rousseau's *contrat social*: de burger speelt zelf geen rol meer in de handhaving van de recht en orde, hij levert die verantwoordelijkheden in en de overheid neemt de verantwoordelijkheid op zich te zorgen voor orde, recht en veiligheid.⁷

⁷ Een uitgebreide beschrijving van het hier kort aangehaalde ontwikkelingsproces is te vinden in het oorspronkelijk in 1939 verschenen boek *Het civilisatieproces*, van Norbert Elias met name in het tweede deel, waar staatsvorming en civilisatie aan de orde komen.

Wat is eigenrichting?

Volgens de inmiddels klassieke publiekrechtelijke opvatting komt de kern van eigenrichting er op neer dat de burger op de stoel van de overheid gaat zitten, en zich daarmee onttrekt aan het *contrat social*. Dat kan zijn de stoel van de rechter, doordat die burger niet de rechter laat beslissen wat recht 'is' maar dat zelf beslist en daarnaar handelt. Of het kan zijn de stoel van de handhaver, door de handhaving van openbare orde en recht niet over te laten aan de daarvoor in het leven geroepen instanties (vooral justitie en politie), maar dat, al dan niet in groepsverband, zelf te doen. Hierna zullen wij deze thema's uitdiepen.

Om duidelijk te maken wat eigenrichting is, vullen wij dit begrip hier nader in. Als iemand een strafbaar feit ziet plegen, dan is het hem niet toegestaan de verdachte te straffen door hem, bijvoorbeeld, een klap te geven. Het uitdelen van straffen is voorbehouden aan de overheid. De rechter bepaalt de straf en het openbaar ministerie voert uit. De burger speelt in het strafproces een beperkte en vrij nauwgezet omschreven rol, als slachtoffer (aangever), getuige of verdachte. En het is ook niet zo dat als de rechter eenmaal heeft gesproken iemand anders dan het openbaar ministerie zich mag bemoeien met de tenuitvoerlegging van de straf. Als de rechter twee weken hechtenis oplegt, is het niet zo dat een willekeurige burger kan zeggen: dat kan ook wel in mijn kelder. Het gehele proces is voorbehouden aan de staat. Met uitzondering van bepaalde opsporingshandelingen: burgers kunnen wel bijdragen aan de opsporing van strafbare feiten (bijvoorbeeld het zoeken naar een vermiste). Tot het moment waarop dwangmiddelen moeten worden toegepast: dat mogen gewone burgers niet, op een enkele uitzondering na die verderop aan de orde komt.

Het kan ook zijn dat burgers van mening zijn dat de handhaving van de rechtsorde (meer specifiek: de handhaving van de openbare orde) tekort schiet en dat zij van mening zijn daarop een aanvulling te moeten vormen. Men kan hierbij denken aan gewelddadige groepen in de vorm van knokploegen, met mensen die vinden dat er hard tegen bepaalde zaken die door hen als misstand worden ervaren wordt opgetreden. Essentieel daarbij is dat zij vinden dat dat moet omdat de overheid het nalaat. Het gaat dus niet om *streetgangs* of motorclubs die tegen elkaar vechten, maar om groepen die vinden dat de overheid tekortschiet of niet het juiste doet en haar taak willen aanvullen of overnemen.

Hoe dat ook zij, het gebruik van geweld is burgers in principe verboden; de overheid is de enige partij die het recht heeft om legitiem geweld te gebruiken en dwangmiddelen toe te passen. Daartoe zijn uitvoerings- en handhavingsorganisaties in het leven geroepen als openbaar ministerie en politie. Die zijn bevoegd ten aanzien van zowel vergrijpen die betrekking hebben op wat burgers elkaar onderling aandoen (diefstal, inbraak, mishandeling) als om vergrijpen die kunnen worden beschouwd als een aantasting van de macht en de positie van de staat zelf. In de loop der eeuwen zijn deze bevoegdheden van de overheid steeds verder gereguleerd, nadrukkelijk ook als bescherming tegen een te almachtige overheid.

Het verbod van eigenrichting is altijd een leidend principe gebleven in westerse rechtsstaten. Het verbieden van eigenrichting aan de burger, betekent wel dat de overheid een *zorgplicht* heeft. Als het de burger verboden is zelf op te treden, dan moet de overheid zorgen voor handhaving van de openbare orde en het recht. Ieder mens moet zich

vrijelijk en veilig kunnen bewegen. De overheid heeft een inspanningsverplichting om te zorgen dat die vrijheid en veiligheid ook worden gegarandeerd. Als burgers onverhoopt toch in nood komen, moet de politie er zijn om hen te hulp te komen. En als burgers slachtoffer worden van een strafbaar feit moet er het handhavingsapparaat zijn die de strafrechtelijke handhaving (opsporing, vervolging, vonnis, tenuitvoerlegging van het vonnis) realiseert. En als de orde zelf in het gedrang komt en wordt verstoord, dan hoort de overheid er evenzeer voor te zorgen dat die verstoring wordt beëindigd.

3. Eigenrichting en de burger als rechtshandhaver

Noodweer, zelfverdediging en burgerarrest

Het verbod op eigenrichting is dus het leidende principe. Toch is dat niet absoluut. Wat, bijvoorbeeld, als iemand ziet dat een ander een strafbaar feit pleegt? Dan hoeft hij niet lijdzaam toe te zien. Ieder mag, ter verdediging van een rechtsbelang dat door een ander wordt geschonden, ingrijpen. Desnoods ook met geweld. Men spreekt van het recht op noodweer (Nederland) of van wettelijke zelfverdediging (België). Als er bijvoorbeeld sprake is van mishandeling van een burger, dan mag die zich uit zelfverdediging met geweld teweerstellen. En een ander die dat ziet mag dat ook. Maar dat mag uitsluitend om die mishandeling te doen beëindigen. Als de feitelijke bedreiging is afgewend mag men niet, als een soort ‘straf’, doorgaan met het gebruik van geweld.

Maar de bevoegdheden van de individuele burger zijn ruimer. Iedere burger mag ook degene die een strafbaar feit pleegt *aanhouden*. Men spreekt van burgerarrest. Dat wil zeggen hij mag iemand feitelijk, daadwerkelijk ter plaatse ophouden om hem over te dragen aan de politie. Dat mag alleen als er sprake is van ontdekking op heterdaad, dus op het moment dat het strafbare feit wordt gepleegd of direct erna. En als degene die het feit pleegde zich wil verwijderen, dan mag hij worden vastgepakt en ter plaatse worden opgehouden. Dat geldt voor alle strafbare feiten, dus niet alleen wanneer sprake is van geweldsdelicten.

Noodweer en burgerarrest zijn de enige uitzonderingen op het verbod op eigenrichting. Bij noodweer gaat het om het recht jezelf of een ander te verdedigen. Bij burgerarrest gaat het om de bevoegdheid van burgers die een persoon op een misdrijf of overtreding op heterdaad betrappen aan te houden om hem of haar zo spoedig mogelijk over te dragen aan de politie. Aan de dader moet worden verteld dat hij of zij is aangehouden. Eventueel kan de dader met gepast geweld in bedwang worden gehouden en desnoods even worden opgesloten. Als de dader zich met geweld verzet tegen zijn aanhouding, mag de burger indien noodzakelijk geweld toepassen. Als degene die ingrijpt daarbij een strafbaar feit pleegt, bijvoorbeeld mishandeling, kan hij of zij zich beroepen op de rechtvaardigingsgrond noodweer. Volgens Naeyé (2011) is burgerarrest noch eigenrichting, noch noodweer. Hij pleit voor een expliciete wettelijke strafuitsluitingsgrond in het geval van aanhoudingsgeweld door burgers. Kwakman (2012) constateert dat de termen ‘burgerarrest’ en ‘noodweer’ in het alledaagse taalgebruik (en zelfs door deskundigen en politici) regelmatig door elkaar heen worden gebruikt. Duidelijk is dat het burgerarrest geldt voor alle gevallen waarin een strafbaar feit op heterdaad wordt ontdekt, terwijl een beroep op noodweer enkel van toepassing kan zijn op situaties van noodzakelijke (zelf)verdediging.

Het recht op zelfverdediging

Bij de vraag hoever het recht op zelfverdediging gaat, spelen verschillende aspecten een rol. Het moet in ieder geval gaan om de noodzakelijke verdediging tegen een, zoals het Wetboek van Strafrecht in Nederland dat noemt, een *onmiddellijke wederrechtelijke aanval*. Met het noodzakelijkheidsbegrip komt met name de toetsing aan grenzen van subsidiariteit en proportionaliteit aan de orde. De verdediging moet *evenredig* zijn: je mag niet iemand doodschieten die een appel steelt. Noodzakelijk betekent ook dat je niet nodeloos het gevaar mag opzoeken om vervolgens geweld te gebruiken. Als je je kunt terugtrekken, dan moet dat. En het mag niet verder gaan dan verdedigen. Zoals hiervoor al gesteld: het geweld moet stoppen als de bedreiging is beëindigd. Mocht degene die ingrijpt te ver gaan (de grenzen van de redelijkheid overschrijden), dan staat hem uitsluitend een beroep open op de schulduitsluitingsgrond noodweerecces. Zijn handeling is dan wel onrechtmatig, maar als het beroep door de rechter wordt gehonoreerd, wordt hij er niet voor gestraft. Het beroep op noodweerecces is alleen mogelijk wanneer het te ver gaande optreden wordt veroorzaakt door 'een hevige gemoedsbeweging door de aanranding veroorzaakt' in een noodweersituatie.

Het gaat niet alleen om eigen rechter spelen, ook het 'zelf handhaven', in de zin van het zelf optreden als politie, is verboden. Dat geldt met name voor het gebruik van geweld (de overheid heeft, zoals gezegd, het geweldsmonopolie), maar ook voor het beperken van de vrijheid van anderen. Je mag niet iemand vastzetten of opsluiten. Dat mag alleen in afwachting van de komst van de politie, waarna de verdachte aan de politie moet worden overgedragen.

De vraag wat dit wettelijke recht op zelfverdediging precies inhoudt kan verschillen tussen landen en tussen bepaalde tijdvakken. Zo omvat het recht op noodweer in Nederland ook de verdediging tegen inbreuken op het eigendomsrecht en de eerbaarheid. Het gaat dus niet alleen om de bedreiging van de fysieke integriteit. In België is dat anders. Daar is alleen wettige verdediging toegelaten tegen (potentiële) aantastingen van de fysieke integriteit. Er zijn in België weliswaar vele aanzetten geweest om dit te verruimen, maar tot op heden zonder succes. Datzelfde geldt voor noodweerecces. Ook dat is niet in de Belgische wet geregeld. Frankrijk kent evenmin een regeling voor noodweerecces, zij het dat die in de jurisprudentie wel wordt erkend. De regeling in Duitsland is vergelijkbaar met die in Nederland. (Ketels en De Rudder, z.j.)

Een interessante vraag is in hoeverre burgers zich mogen voorbereiden op een mogelijke aanval. Gewoonlijk wordt er in de Westerse democratieën vanuit gegaan dat je risico's behoort te vermijden. Je wordt geacht het gevaar niet op te zoeken om vervolgens jezelf of een ander te gaan verdedigen. Toch gebeurt dat wel. Burgers nemen soms middelen mee om zich te kunnen verdedigen (een mes, een stok, traangas in landen waar dat verkrijgbaar is). Het leidt soms tot boeiende discussies. Zo'n discussie deed zich in Nederland voor in de jaren zeventig/tachtig van de vorige eeuw. Er was in die tijd een golf van overvallen op winkels. De Utrechtse hoofdcommissaris Wiarda adviseerde winkeliers een honkbalknuppel achter de toonbank paraat te hebben. Dat leidde tot een stevige maatschappelijke discussie: mag dat wel? Die discussie leidde destijds niet tot een eenduidige uitkomst, maar er is geen geval bekend waar winkeliers die dat deden in de problemen zijn geraakt.

Dat men veel verder kan gaan met dergelijke voorbereidingen blijkt wel uit de wetgeving in de Verenigde Staten, waar een ruime bevoegdheid bestaat om een vuurwapen te bezitten (thuis, in veel staten ook op de openbare weg) om bij een mogelijke aanval te kunnen reageren. Aan het recht op zelfverdediging wordt zwaar getild, het recht op het bezit van vuurwapens is er grondwettelijk verankerd. Dat is in de West-Europese samenlevingen niet toegestaan. Hetgeen overigens niet wil zeggen dat wie een wapen heeft dat niet gerechtvaardigd mag gebruiken. In uitzonderingsgevallen kan dat zelfs het geval zijn als het bezit van dat wapen onrechtmatig is.⁸ Overigens is dit wel een incidentele uitspraak waaraan geen algemene bevoegdheid kan worden ontleend om veiligheidshalve maar een illegaal vuurwapen in huis te nemen.

Schuivende grenzen

In de loop van de achter ons liggende decennia zijn in Nederland de grenzen van noodweer door de rechterlijke macht ruimer geïnterpreteerd (Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie, 2007). De rechter lijkt, eerder dan bijvoorbeeld in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, te vinden dat de dreiging iets minder concreet hoeft te zijn om als rechtvaardiging te dienen voor zelfverdediging, en de eisen van subsidiariteit en proportionaliteit zijn in enkele uitspraken ruimer geïnterpreteerd. Ook vanuit de wetenschap wordt ervoor gepleit ruimere normen te hanteren voor burgeringrijpen. Daaraan kunnen verschillende oorzaken ten grondslag liggen. De rechterlijke macht lijkt er begrip voor te hebben dat de dreiging die van onveiligheid uitgaat niet altijd adequaat wordt opgepakt door de overheid, die keer op keer aangeeft zich terug te trekken en er niet altijd in slaagt de zorgplicht voor veiligheid waar te maken. Ook de aard van de bedreigingen verandert. Zo kan het gemak waarmee per mobiele telefoon hulptroepen kunnen worden gemobiliseerd ertoe leiden dat burgers die zich teweest stellen plotseling tegenover een grote overmacht komen staan (gevaar van escalatie). Dat kan er toe leiden dat een burger die zich verdedigt denkt: 'dan maar met meer geweld zodat ik mijn tegenstander direct uitschakel, als ik dat niet doe dan kan ik het anderspit delven'.

De verwachtingen die de overheid en de burger jegens elkaar koesteren, veranderen. Er wordt op dit moment veel explicieter een beroep gedaan op de burger dan enkele decennia geleden. Dat kan ertoe hebben bijgedragen dat er anders over de grenzen van de noodzakelijke verdediging in noodweersituaties wordt gedacht. De overheid realiseert zich niet altijd alles zelf te kunnen oplossen en doet in toenemende mate een beroep op de burger om zelfredzaam te zijn. En de burger pikt het steeds minder

⁸ Bekend is het Bijlmerarrest (HR 23-10-1984, NJ 1986, 56). Dit betreft een uitspraak van de Nederlandse Hoge Raad met betrekking tot noodweereces door middel van een vuurwapen. In de Amsterdamse Bijlmermeer vonden destijds veel tasjesroven plaats die vaak op dezelfde wijze door twee jongemannen werden gepleegd. Omdat een vrouw al eens van haar tasje was beroofd, had ze illegaal een pistool gekocht en was lid geworden van een schietvereniging. In een lifthal van haar flatgebouw in de Bijlmer stond ze met een geladen pistool in haar jaszak op de lift te wachten. Daar werd ze overvallen door twee jongens die haar tas wilden roven. Ze werd brutaal vastgegrepen en met een mes bedreigd. Omdat een waarschuwingsschot niet hielp heeft ze gericht geschoten. Een van de jongens werd dodelijk in de borst geraakt. Toen de andere jongen terugkwam om alsnog haar tas te roven lag ze nog op de grond en schoot ze voor de tweede keer raak. De vrouw werd vervolgd voor het schieten op haar belagers. Ze deed een beroep op noodweer, subsidiair noodweereces. Het beroep op noodweer werd door de rechtbank verworpen. In hoger beroep honoreerde het hof noodweereces met ontslag van rechtsvervolging tot gevolg. Het cassatieberoep van het OM werd door de Hoge Raad verworpen. Wel werd de vrouw voor verboden wapenbezit veroordeeld.

dat de overheid verstek laat gaan maar hem wel allerlei beperkingen oplegt bij de zelfverdediging. De rechter blijft echter wel heel streng op één punt: als er geen sprake is van zelfverdediging maar van het eigenmachtig toepassen van geweld dan blijven de uitspraken onverbiddelijk.

4. Eigenrichting en rechtshandhaving op collectief niveau

Bestrijding van knokploegen en militias

De overheid is verantwoordelijk voor handhaving van de rechtsorde, meer in het bijzonder de openbare orde. Dit geldt primair de maatschappelijke orde, maar het omvat zeker ook de staatsorde. Het feit dat de staat de suprematie heeft, dat zij het legitieme geweldsmonopolie bezit, betekent niet alleen dat zij de veiligheid van burgers moet garanderen, ook dat zij voor de ‘zelfhandhaving’ van de staat garant moet staan. Dat betekent dat voor de overheid andere normen gelden als het gaat om noodweer. Men spreekt van publiek noodweer. De burger heeft het recht zich te verdedigen – niet de plicht. Maar de overheid heeft de plicht om in te grijpen middels haar dienaren. Een *Garantenstellung* jegens de burger. De politie mag niet versagen als er een beroep op haar wordt gedaan. Daarom zijn er aparte regels voor het optreden van de politie, inclusief het geweldgebruik.

De overheid moet zorgen voor ‘zelfhandhaving’ omdat zij geen concurrenten mag dulden die haar naar de kroon steken. Wat overheden vooral vrezen, is dat (groepen) burgers macht gaan uitoefenen over andere burgers of de positie van de overheid marginaliseren in de vorm van knokploegen, private militias of burgerwachten. Men kan hierbij denken aan individuele of groepen burgers die vinden dat de overheid tekort schiet in haar beschermende taak, het beleid niet accepteren of zelfs de rechtmatigheid van de overheid ter discussie stellen. Het kan bijvoorbeeld gaan om het onder controle krijgen van een groep jongeren van wie zij overlast ondervinden. Het kan ook gaan om het politieke verlangen van groepen of gemeenschappen naar een andere overheid of zelfs een fundamenteel andere samenleving. Gewapende en soms ook geüniformeerde militias kunnen zich zelfs als een alternatieve overheid opwerpen.

In België en Nederland is in de jaren dertig van de vorige eeuw, mede als gevolg van de ontwikkelingen van het nationaal-socialisme in Duitsland en de maatschappelijke polarisatie die daarvan het gevolg was, voor het eerst wetgeving tot stand gekomen op dit terrein. In België werd in 1934 een wet van kracht waarbij private militias worden verboden. Een private militie is ‘Elke organisatie van private personen waarvan het oogmerk is geweld te gebruiken of leger of politie te vervangen, zich met dezer actie in te laten of in hun plaats op te treden.’ Een voorbeeld van zo’n groep is in België de Vlaamse Militante Orde die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog (gewelddadige) acties voerde tegen Walen, gastarbeiders en progressief links. De overheid wilde met deze wet staatsondermijnende activiteiten voorkomen. De eerste wetgeving op dit punt in Nederland was de Wet op de Weerkorpsen uit 1937. Kenmerk in beide wetten is dat elke vorm van private handhaving is verboden, tenzij de overheid daarvoor toestemming geeft.

Particuliere beveiliging en de fragmentatie van de politiefunctie

In de laatste decennia van de vorige eeuw werd die toestemming steeds frequenter gegeven als gevolg van de ontwikkelingen op het terrein van de private beveiliging. Particuliere beveiliging wordt meer en meer door ondernemers en burgers ingehuurd om in een veiligheidsbehoefte te voorzien waaraan door de overheid kennelijk niet kan worden voldaan. Die organisaties mogen alleen functioneren na een vergunning van de overheid, zodat de overheid controle kan houden op hun doen en laten. In de gehele westerse wereld is sprake geweest van een sterke groei van deze beveiligingsdiensten. En ook van hun takenpakket. Begon het als een controle op inbraken in de vorm van een nachtveiligheidsdienst, in de loop der jaren begonnen zij toezicht te houden bij evenementen, controles op industrieterrainen, bewakingsdiensten, surveillance in wijken die collectief hun diensten inhuurden en alarmcentrales te bedienen. Daar kwam bij dat zij ook opsporingsonderzoeken gingen doen, met name in opdracht van grote bedrijven en verzekeraars. Het werd dus echt een private politie, die in sommige (met name Angelsaksische) landen qua omvang zelfs boven de reguliere politie uitgroeide. Er blijven in de meeste landen echter grote verschillen: in België en Nederland hebben zij niet meer bevoegdheden dan een gewone burger en ze zijn ongewapend.

Deze ontwikkelingen zijn dermate ingrijpend geweest dat in de jaren negentig van de vorige eeuw in beide landen de wetten tegen de private milities werden aangepast. In België was dat in 1990 met de Wet op de particuliere beveiliging, in Nederland in 1997 met de Wet op de particuliere beveiliging en de recherchebureaus.

Er zijn nog twee vormen van toezicht en handhaving die hebben bijgedragen aan een verdere fragmentering van de politiefunctie (zie Terpstra 2010, hoofdstuk 6). In de eerste plaats ziet men dat de handhaving van recht en orde aan andere overheidsdienaren (in de vorm van buitengewone opsporingsambtenaren) wordt opgedragen: toezicht, opsporing en handhaving in het openbaar vervoer, het verkeer, parkeerovertredingen, gemeentelijke verordeningen, zaken waaraan de reguliere politie onvoldoende toekwam. Of als er behoefte was aan een specifieke deskundigheid, bijvoorbeeld op het gebied van milieu en financiële criminaliteit. Daarvoor zijn bijzondere opsporingsdiensten en –ambtenaren in het leven geroepen. In de tweede plaats de vrijwillige politie. Dat is een vorm van rechtshandhaving en toezicht waaraan gewone burgers kunnen deelnemen om zodoende te samenleving te helpen beschermen tegen verstorend en crimineel gedrag. Deze burgers hebben een echte politieopleiding gevolgd, treden geüniformeerd op en handelen binnen de structurele zeggenschapskaders van de politie. Zij vormen een geformaliseerd verlengstuk van de politie.

Buurtwachten en Whatsapp-groepen

Bovengenoemde vormen van *policing* staan ver af van eigenrichting. Niettemin toont het verbod op milities aan dat op collectief en organisatorisch niveau sprake kan zijn van eigenrichting. Ook in de naoorlogse periode was de overheid lange tijd beducht voor groepen burgers die de straat op wilden gaan om zelf orde en toezicht te houden.⁹

⁹ Dat was bijvoorbeeld het geval toen manschappen van het Korps Mariniers in de zomer van 1970 hippies van de Amsterdamse Dam verjoegen ('het schoonvegen van de Dam') Die zomer sliepen hippies in grote getale rond het monument op de Dam. Nadat de burgemeester een slaapverbod had ingesteld, ontstonden er heftige rellen. Daarop besloten mariniers het recht in eigen hand te nemen. De toenmalige premier De

Echter, in Nederland werd het initiatief van Marokkaanse vaders om op straat toezicht te houden luid toegejuicht (De Jong e.a. 2000). Het ging hen er om gezamenlijk hun opgroeiende kroost in de gaten te houden in wijken waar deze jongeren overlast veroorzaakten. Dat ging om acties in nauw overleg met de politie, waarbij het optreden van de vaders werd gezien als het inhoud geven aan hun opvoedkundige taak, zij zich aan duidelijke regels hielden en op generlei wijze tot doel hadden de overheidsverantwoordelijkheid aan te vechten. Het werd beschouwd als een vorm van sociale controle, niet als eigenrichting.

De laatste tien jaar zijn – zowel in België als in Nederland – groepen en netwerken die zich richten op buurtpreventie en opsporing van verdachte personen sterk in omvang gegroeid. Gewoonlijk gaat het om het in de eigen woonomgeving verstrekken van informatie over verdachte situaties, of elkaar alarmeren bij dreiging. In België heeft de invoering van de zogenaamde Buurt Informatie Netwerken in 1995 gezorgd voor regulering. Zij mogen alleen informatie doorspelen. In Nederland zijn er inmiddels vele honderden buurtwachten.¹⁰ Deze groepen houden toezicht op straat en patrouilleren in de avond en/of nacht in de wijk. Uit onderzoek blijkt dat de autonomie van deze buurtwachten doorgaans beperkt is; meestal worden de groepen aangestuurd door de gemeente en de politie en zij zijn zeer terughoudend om buurtwachten meer taken te verschaffen dan alleen buurtrondes lopen en misstanden signaleren (Van der Land 2014; zie ook verderop in dit nummer). Wijkagenten lijken behoorlijk goed greep te hebben op deze groepen; er zijn relatief weinig spanningen tussen de leden van de teams en de jongeren op wie zij toezicht houden.

Daarnaast zijn de Whatsapp groepen in opmars. Op de website van Whatsapp Buurtpreventie (WABP), een landelijk kenniscentrum voor burgers en gemeenten, staan inmiddels al meer dan 6000 groepen geregistreerd.¹¹ Ook worden commerciële apps benut zoals PrivateCop (Bervoets e.a. 2016). De groepen zijn gemakkelijk te formeren en zijn zeer laagdrempelig. Ze leggen zich vooral toe op het signaleren van verdachte situaties in de eigen buurt en het op de hoogte stellen van de politie daarvan. Soms wordt een eigen meldsysteem ingericht omdat burgers menen dat de politie meldingen niet goed opneemt en afhandelt en niet genoeg gebruik maakt van lokale kennis. Er spelen verscheidene problemen: de door burgers aangereikte informatie blijkt vaak onbetrouwbaar te zijn. Verder dient er gescreend te worden op de deelnemers; zo zijn 'heethoofden' niet welkom (Bervoets e.a. 2016). De Whatsapps worden nog wel eens gebruikt om het hart te luchten over jongeren en andere groepen waaraan bewoners zich ergeren. Dat kan tot tendentieuze of misleidende berichten leiden en dat kan op zijn beurt leiden tot wraak van jongeren (bijvoorbeeld ruiten ingooien, auto's bekrassen of in brand steken). Waar deze ontwikkelingen rond burgertoezicht een aantal decennia terug absoluut onacceptabel zouden zijn geweest, is dat thans niet langer het geval. Er is sprake van een verhoogd risico op eigenrichting door deze ontwikkeling.

Jong keurde de actie officieel scherp af, maar gaf later in een vraaggesprek aan sympathie voor de actie te hebben gehad. Niemand van de mariniers is bestraft.

¹⁰ De Volkskrant van 22 oktober 2016 presenteerde een overzicht van buurtwachten. De krant haalt onderzoek aan waaruit blijkt dat het er 661 zijn. Zij zijn vooral in het leven geroepen omdat men vindt dat de politie onvoldoende doet.

¹¹ www.wabp.nl

Milities op zee

Naast deze ontwikkelingen op lokaal niveau is er sprake van boeiende ontwikkelingen op het internationale niveau: de zeevaart. De discussie richt zich vooral op de vrachtafvaart waarbij de zeeschepen in de buurt komen van landen waar piraterij voorkomt, bijvoorbeeld in de Indische Oceaan, ten oosten van Afrika. Vrachtschepen werden met enige regelmaat overvallen door Afrikaanse kapers. Dat leidde onder meer tot de discussie hoe deze schepen moeten worden beveiligd. Dat gebeurt doorgaans vanaf die schepen met zware wapens. Gelet op de aard van de bewapening, de voorbereiding en de kosten van de operaties zou het om een taak van militairen moeten gaan. Niettemin is deze beveiliging meer en meer in private handen gekomen. Dat is merkwaardig want het betreft hier primair de verantwoordelijkheid van de overheid onder wiens vlag deze schepen varen. Daarmee is een staatstaak – waarbij zware geweldstoepassing tot de mogelijkheden behoort – naar particuliere beveiligingsorganisaties overgeheveld. Deze oplossing is in tal van landen gekozen, in andere niet. Het overdragen van deze beveiliging aan private organisaties leidt tot veel discussies, onder meer over de voorwaarden ervan¹². Maar belangrijk blijft dat deze vorm van potentiële eigenrichting niet langer categorisch wordt afgewezen en dat het een aanwijzing is dat het denken daarover onderhevig is aan verschuivingen.

5. Eigenrichting, sociale controle en sociale zelfredzaamheid

Agressieve sociale controle

Met de buurtwachten en Whatsapp groepen die in de vorige paragraaf zijn besproken, zijn we beland bij de overeenkomsten en verschillen tussen eigenrichting en het uitoefenen van sociale controle. Beide begrippen hebben betrekking op een reageren op geconstateerd normafwijkend gedrag met het doel dat gedrag te beëindigen. Het verschil is dat sociale controle wel is toegestaan en eigen richting niet. Alle reden om er nader aandacht aan te schenken.

Sociale controle kan worden omschreven als het reageren op onacceptabel gedrag en norminbreuken van een gemeenschap door leden van die gemeenschap zelf. Bijvoorbeeld: een burger die er iets van zegt als een andere burger iets doet wat niet hoort. Het overschrijdende gedrag waarvan iets wordt gezegd kan een strafbaar feit zijn, maar ook een ongeschreven regel of onbehoorlijk gedrag. Bij sociale controle hoeft het niet eens te gaan om ‘ergens iets van zeggen.’ Zelfs een fronsende blik kan al sociale controle zijn: je laat merken dat wat die ander doet niet deugt. Daarmee geef je te kennen dat normen horen te gelden. Als het overschrijden van sociale normen nooit tot enige reactie leidt, dan vervagen die normen en kunnen ze uiteindelijk geen sturende of ordenende rol meer vervullen.

Wie een normovertreding constateert mag daarvan iets *zeggen* of op een andere wijze middels oorbare gebaren laten blijken dat dat gedrag niet passend is. Wat niet mag is geweld gebruiken of daarmee dreigen. Er zijn uiteraard ook allerlei tussenvormen

¹² Volgens Knoops (2016) blokkeert het geweldsmonopolie van de overheid niet de inzet van private beveiligers wanneer de overheid niet op een adequate wijze haar burgers kan beschermen. Echter bij de inzet van private beveiligers behoudt de overheid wel zelf eindverantwoordelijkheid. Het optreden van particuliere beveiligers geschiedt onder regie en eindverantwoordelijkheid van de overheid en dus niet bij de private beveiligers zelf.

(onoorbare gebaren, grote mond geven, een dreigende toon aanslaan). De uitleg daarvan kan verschillen: is er al dan niet sprake van intimidatie of agressiviteit? Daarbij speelt dat er soms weinig consensus is over wat als agressief geldt. Er is dus een grijs gebied tussen wat wel mag en wat niet mag.

Sociale controle is van wezenlijk belang voor het in stand houden van de normen (en de daarachter liggende waarden) en zorgt het voor gereguleerd en voorspelbaar gedrag. Sociale controle lijkt daarmee in zekere zin op eigenrichting, want iemand laat zien hoe hij vindt dat een ander zich behoort te gedragen. Er kan zelfs sprake zijn van een zekere 'sanctie' als die ander zich daarvan niets aantrekt (bijvoorbeeld een terechtwijzing, het laten blijken van een duidelijke afkeer of – in een kring van bekenden – het contact verbreken). Maar er is pas van eigenrichting sprake wanneer de sanctie te ver gaat: de ander in zijn vrijheid beperkt of fysiek van aard is. Maar ook hier is sprake van een grijs tussengebied. Iets wat begint als sociale controle kan escaleren en uitmonden in eigenrichting. In situaties waarbij sprake is van sterk uiteenlopende waarden en normen en een agressieve grondhouding bij de betrokken partijen kunnen sociale controle en eigenrichting dicht bij elkaar liggen.

Sociale controle kan sterk verschillen tussen delen van de samenleving, bijvoorbeeld omdat normen verschillen of de tolerantie sterk uiteenloopt. Neem de wijk. In de ene wijk is het *not-done* om op straat auto's te repareren, in andere is dat de gewoonste zaak van de wereld. In de ene wijk wordt er wel iets van gezegd als iemand zijn auto uit elkaar haalt, in de andere niet. Mensen met een andere sociale of culturele achtergrond die in de wijk komen wonen, kunnen met intolerantie te maken krijgen. Hun komst wordt niet geaccepteerd: 'ze horen hier niet thuis'. In dat geval loopt sociale controle over in discriminatie en uitsluiting¹³. Met de toenemende diversificatie van de samenleving lopen de meningen over wat toelaatbaar wordt geacht sterk uiteen. Twee mannen of twee vrouwen die hand in hand lopen leidt in het ene stadsdeel niet tot een reactie, in het andere kan dat aanleiding zijn tot afwijzende opmerkingen. De onderliggende norm (homoseksualiteit is geaccepteerd) wordt in die wijk niet gedeeld, en dus ook publiekelijk zichtbare uitingen daarvan niet. Het hoeft niet te blijven bij een verbale reactie, het kan ook gaan om bedreigingen. Sommige wijken lijken op 'mini-staatjes', waar eigen normen gelden en worden gehandhaafd. Dat kan ernstige gevolgen hebben: angst, onmacht en vermijding (niet meer de straat op durven of verhuizen). Veelal gaat het in dergelijke gevallen om strafbaar gedrag (bedreiging) dat als eigenrichting kan worden gekwalificeerd.

Sociale zelfredzaamheid

Eén van de discussiepunten rondom sociale controle is dat het toezicht niet te strikt is maar juist onvoldoende. Burgers laten allerlei vormen van overlast en andere normoverschrijdingen passeren zonder er iets van te zeggen. Gemakzucht, cynisme en vaak ook angst lijken daaraan ten grondslag te liggen. De (post)moderne burger is vermoeid geraakt en trekt zich terug (Van Oenen 2011). Bovendien kan aanspreken van de overlastgever als 'bemoeizucht' worden uitgelegd, een aantasting van zijn individuele vrijheid (Van Stokkom 2010). Daarbij speelt dat beledigen en lawaai maken meer en

¹³ Terpstra (2016) geeft aan dat burgerparticipatie aan het bewerkstelligen van veiligheid de onschuld heeft verloren nu er in de samenleving groeperingen actief zijn (ook via interne) die onder de dekmantel van veiligheid uit zijn op het verminderen van gastvrijheid, medemenselijkheid en tolerantie.

meer als een recht wordt ervaren. Vaak wijzen burgers op mogelijke bedreigingen . ‘Je hebt zo een mes tussen je ribben’. En, zoals eerder gezegd, met mobieltjes kunnen snel medestanders worden opgetrommeld. Dat helpt niet moedig te zijn.

Vaak wordt gezegd dat niet-ingrijpen de standaard is geworden en dat dit wordt aange-moedigd door de overheid. Die liet immers weten: doe vooral niets zelf. Als er iets is, bel de politie. Maar veel zaken zijn niet ernstig genoeg om ze door de politie te laten afhandelen te bellen, als die er al iet aan zou doen. Het resultaat is dat er dan helemaal niets gebeurt. Het nadeel van ‘nergens iets van zeggen’ is dat het leidt tot het gevoel dat ‘alles kan’ en ‘alles mag’. Mensen zijn elkaar steeds minder gaan aanspreken. Vuil op straat gooien, asociaal verkeersgedrag, overlast van groepen jongeren, noem maar op. Er is een cultuur ontstaan van non-interventie, wat betekent dat de overtreders vinden dat hun gedrag ‘dus’ kan worden gecontinueerd. Dat hoeft geen bezwaar te zijn als het gaat om gedragingen die eigenlijk niet meer als normoverschrijdend worden gezien, maar vaak is het zo dat de onderliggende norm nog wel bestaat, maar dat burgers gewoon niet meer durven optreden. Dat kan leiden tot onvrede en/of angst. In ieder geval tot het gevoel dat de rechtsorde niet meer adequaat functioneert.

Eén van de auteurs die in de tweede helft van de vorige eeuw uitgebreid heeft geschreven over de problematiek rond de sociale controle is de criminoloog Frans Denkers (1985; 1990). Hij introduceerde het begrip sociale zelfredzaamheid. Dat begrip is minder gericht op instandhouding van maatschappelijke normen, maar meer op de vraag hoe een burger zijn of haar eigen leven op een veilige manier kan inrichten. Hij constateerde als één van de eersten dat burgers waren afgeleerd om ergens iets van te zeggen en dat zij daarvan vooral zelf last ondervonden. Mensen krijgen het gevoel dat hun omgeving onbeheersbaar wordt en dat leidt tot gevoelens van angst en onrust en tot verkramping, wat vervolgens weer leidt tot nóg minder optreden. Hij pleitte ervoor dat de politie (die zelf ook steeds vaker zonder actie te ondernemen voorbij ging aan onreglementair gedrag) zelf weer zou beginnen met ergens iets van zeggen, en de burger moest steunen om zelf weer het heft in eigen hand te nemen. Daarnaast was het aantal hulpaanvragen bij de politie sterk toegenomen (de burger had het ‘doe vooral niets zelf’ goed begrepen), maar dat had ertoe geleid dat de politie de problemen en conflicten van de burger min of meer was gaan overnemen. Hij pleitte ervoor dat de politie de burger ging ondersteunen bij het zelf oplossen ervan. Dat is geen gemakkelijke taak. De burger was niet meer gemakkelijk terug te leiden naar de oude vormen van sociale controle en de angst voor eigenrichting zat er zo diep in dat de politie (of de gemeente, of de hulpverleners) de aanpak bleven overnemen. Uit goede bedoelingen ongetwijfeld, maar zonder zich de consequenties daarvan te realiseren.

Maar Denkers wees er anderzijds ook op dat veel burgers nog wél optreden. Iets zeggen, of zelf ingrijpen, maar dat daar onvoldoende oog voor was. In de talrijke boeken die hij hierover schreef liet hij zien hoe iemand kan ingrijpen. Hij zocht het onder meer in het zoeken van verbinding met groepen van wie overlast wordt ervaren of gevreesd. En in het maken van afspraken tussen burgers: voor je ingrijpt, zorgen dat je steun krijgt van andere burgers in de buurt. Dit is min of meer pleiten voor gedrag dat verder gaat dan sociale controle, en daarmee op de grens balanceert van eigenrichting.

Volgens Denkers (1985) kan eigenrichting maatschappelijk aanvaardbaar zijn als het aan tien normen voldoet: (1) gericht op gedragsbeïnvloeding en/of conflictoplossing,

(2) proportioneel en subsidiair, (3) geen onherstelbaar letsel, (4) geen anonimiteit, (5) geen groepsgedrag, (6) geen plaatsvervangende emoties, (7) een spiegelend karakter, (8) een zekere onmiddellijkheid, (9) berusten op zekerheid, en (10) geen overdracht van politieke en justitiële bevoegdheden. Vooral deze laatste norm is voor Boutellier (2011) kenmerkend voor wat Denkers beoogde met het oprekken van de mogelijkheden tot eigenrichting: vermenselijking van sociale controle door directe en spontane interventies van burgers.

Met de sociale zelfredzaamheid zijn in Nederland veel onderzocht, onder meer door de Stichting Maatschappij en Veiligheid. (Hes, 2000; Toenders, Meijer, Gunther Moor, Van de Leur & Van der Vijver, 2002; Gunther Moor & Veldhuis, 2010). Uit dat onderzoek blijkt dat veel burgers vertrouwd zijn met sociale zelfredzaamheid en er aan willen bijdragen. Uit een andere studie blijkt dat ingrijpen afhangt van onder meer de perceptie van een incident, de situationele omstandigheden en de potentiële hulp die burgers kunnen verwachten van omstanders en de politie (Meerdinkveldboom e.a., 2009).

Men mag verwachten dat deze vormen van zelfhulp in de toekomst aan belang zullen groeien. De terugtrekkende overheid waarmee wij in de hele westerse wereld worden geconfronteerd betekent dat er op de meest uiteenlopende terreinen meer verantwoordelijkheden bij de burger worden gelegd: zorg, welzijn, veiligheid. Wij groeien toe naar een participatiemaatschappij, waarin de verantwoordelijkheden steeds verder worden verschoven naar de bevolking. Uit het onderzoek van Van Steden & Mehlbaum (2016) blijkt dat er in Nederland maatschappelijk, politiek en juridisch veel meer ruimte is ontstaan voor burgers die daadwerkelijk hun verantwoordelijkheid voor veiligheid nemen.

Een van de gevolgen van 'participeren in sociale veiligheid' is dat burgers vaker in situaties terecht komen die dicht aanliggen tegen eigenrichting, of zelfs de grenzen ervan overschrijden. Wil men het overschrijden van die grenzen voorkomen, dan zou kennis over het omgaan met conflictsituaties bij burgers van belang zijn. Daarnaast blijft het van groot belang dat burgers vertrouwen hebben in de overheid, met name de politie. Ze willen op hulp kunnen rekenen als conflicten escaleren en zij willen erop kunnen rekenen dat het feit dat zij hun verantwoordelijkheid nemen, kan rekenen op steun van de overheid. Dat betekent dat zij bijvoorbeeld niet te snel als verdachte worden gezien als ze in gevallen van zelfverdediging geweld hebben gebruikt. Het is niet bevorderlijk voor burgeringrijpen wanneer een burger zich verdedigt, maar wegens het gebruikte geweld wordt aangehouden door de politie en zelfs in verzekering wordt gesteld. Mede door de maatschappelijke reacties, de pogingen van (onder meer) organisaties als de Stichting Maatschappij en Veiligheid om sociale zelfredzaamheid te bevorderen en de talrijke publicaties over deze onderwerpen, is de politie anders gaan reageren. Zelfs als de politie een burger als verdachte blijft beschouwen (het is in veel gevallen voorstelbaar dat zij een oordeel van de strafrechter noodzakelijk acht), is de houding ten opzichte van noodweer veranderd en blijft het gebruik van dwangmiddelen vaker achterwege. (Meerdinkveldboom e.a., 2009)

6. Handhaving van (rechts)normen in zelfstandige organisaties

Diversiteit van normensystemen

Tot dusverre hebben wij ons gericht op eigenrichting als algemeen maatschappelijk verschijnsel. Het ging om de rechtsorde en de openbare orde. Binnen een samenleving bestaan echter allerlei delen of groepen die eigen normen en zelfs eigen specifiek recht kennen waarvan de handhaving niet (in alle gevallen) aan de overheid is voorbehouden. Voorbeelden zijn het gezin, verenigingen, een geloofsgemeenschap of een beroepsgemeenschap. Die laatstgenoemde gemeenschappen hebben hun eigen recht, respectievelijk canoniek recht en tuchtrecht.

In een gezin kan worden gestraft. Zo kan een kind van zijn vrijheid worden beroofd ('naar je kamer') en er is tot op zekere hoogte ook geweld toegelaten – de opvoedkundige tik (*castigatio paterna*). Dit alles binnen de grenzen van wat in de opvoedkundige praktijk toelaatbaar wordt geacht. Men zou dit als eigenrichting kunnen betitelen, maar de vraag is of dat veel zin heeft. Natuurlijk oefenen ouders macht uit, zij kennen een soort 'eigenrichting'. Zij straffen en belonen, maar dat is inherent aan opvoeden. Dit als 'eigenrichting' betitelen scheidt meer verwarring dan helderheid. Ouders hebben niet de wil om op de stoel van de rechter te gaan zitten, en zij willen evenmin de positie van de overheid ter discussie stellen. In die zin is hun 'eigenrichting' fundamenteel anders. Wel is het zo dat als de sancties te zwaar worden (bijvoorbeeld lang opsluiten of hard slaan), er sprake kan zijn van strafbare feiten of van onvoldoende zorg waartegen de overheid kan optreden. Er is dus een eigen maatschappelijk en normatief/juridisch kader waarbinnen het handelen van ouders wordt beoordeeld.

Dan verenigingen. Mensen kunnen zich vrijwillig aansluiten bij verenigingen. Die hebben hun eigen reglementen (statuten, huishoudelijk reglement). Door lid te worden of je aan te sluiten geef je aan te willen deelnemen aan zo'n vereniging of club, en dat impliceert de bereidheid de regels te volgen. In principe bevatten die reglementen altijd sancties. Wangedrag, contributie niet betalen, et cetera, kunnen ertoe leiden dat er (bijvoorbeeld door het bestuur) sancties worden opgelegd, zoals een boete of schorsing of zelfs uitsluiting van die vereniging. Uiteraard spreekt men hier niet van eigenrichting. Er wordt in principe gewoon gehandeld binnen de grenzen van de wettelijke bepalingen en conform de vastgestelde reglementen en niemand heeft daarbij de neiging op de stoel van de overheid te gaan zitten.

Het voorbeeld van het tuchtrecht lijkt sterk op verenigingen, zij het dat het hier om 'echt' recht gaat. Gelet op het maatschappelijk belang een goede controle uit te oefenen binnen bepaalde beroepsgroepen (medici, accountants, notarissen), waarbij de professionele deskundigheid een belangrijk onderdeel van de oordeelsvorming uitmaakt, zijn er bij wet aparte handhavingsorganisaties in het leven geroepen.

Maar hoe zit het als er normen worden overschreden die buiten deze kaders vallen? Bijvoorbeeld het gebruik van geweld tijdens een ontgroening van studenten, geweldadige sanctiesystemen binnen motorclubs, vecht- of schietpartijen tussen die clubs of afrekeningen binnen het criminele circuit? Dat het hierbij om strafbare feiten gaat staat buiten kijf. Slachtoffers kunnen er aangifte van doen. Maar is het ook eigenrichting? Niet elk strafbaar feit is eigenrichting, maar waar ligt de grens precies? Waarin verschilt het

geweld van motorclubs en criminele organisaties van dat van bijvoorbeeld de Vlaamse Militante Orde? Wanneer het gaat om het handhaven van normen binnen een groep of het uitschakelen van leden van een concurrerende groep kan men spreken van eigenrichting: politie, justitie, rechter, rechtsorde, het speelt allemaal geen rol. De eigen normen moeten worden gehandhaafd, de eigen (machts)strijd moet worden gestreden. De criminele groep accepteert bepaald gedrag in de eigen sociale omgeving (andere clubs en organisaties) niet en sanctioneert dat op een maatschappelijk onaanvaardbare wijze. Het belangrijkste verschil met de typen eigenrichting die tot dusverre zijn besproken, is dat er geen politiek of maatschappelijk streven achter zit. Het beperkt zich meestal tot óf de handhaving binnen de eigen groep, óf tot conflicten met concurrerende groepen. Helemaal volledig is dat echter niet; er hebben zich bijvoorbeeld situaties voorgedaan waarin leden van een motorclub cafés ‘bezetten’ en er vanuit lijken te gaan dat zij er de baas zijn en geen ander gezag accepteren. Dan is de grens met eigenrichting wel flinterdun geworden (vergelijk De Haan e.a. 2000). De vraag of er wel of geen sprake is van eigenrichting kan van belang zijn voor de vraag of deze organisaties wel of niet legaal zijn. Hoe verschillend men hierover kan denken blijkt uit de uitspraak in 2000 van het Hof van Beroep in Gent. Dat Hof besloot dat de Hells Angels geen private militie vormen. In eerste instantie had de lagere rechter geoordeeld dat dit wél het geval was. Inmiddels doet zich in verschillende Westerse landen deze vraag opnieuw voor.

Het is dus niet zo dat de overheid de enige instantie is die (rechts)normen handhaaft. Er zijn andere (rechts)systemen binnen het algemene bestaande juridische kader, waarvoor eigenlijk alleen als eis geldt dat de handhaving moet passen binnen de algemene juridische kaders die binnen de samenleving gelden. Tal van organisaties voldoen daar niet aan. Denk aan de afrekeningen in de georganiseerde misdaad en de sanctiesystemen binnen sommige motorclubs. Het gaat hierbij veelal om ongewenste en niet toegelaten vormen van eigenrichting, al heeft de overheid er weinig grip op.

Eigenrichting in de matrix-maatschappij

Van oudsher doen zich binnen elke samenleving (soms grote) verschillen in normen en waarden voor tussen onderdelen van die samenleving. Bijvoorbeeld tussen Walen en Vlamingen, tussen de stad en het platteland, tussen gebieden die gelovig zijn en die dat niet zijn. Dat betekent dat er grote verschillen kunnen zijn tussen wat toelaatbaar wordt geacht en wat nastrevenswaardig is. De afgelopen decennia zijn deze verschillen toegenomen door de instroom van grote aantallen bewoners uit andere landen, die hun eigen cultuur meebrachten en die andere waarden en (rechts)normen aanhangen. Onder hen zijn er die, in ieder geval ten dele, volgens die normen willen blijven leven. Soms laten die normen en waarden zich gemakkelijk inpassen in de Westerse normen en waarden (of kunnen daarvoor zelfs een positief voorbeeld vormen, zoals het grote belang dat aan familie wordt gehecht en de verantwoordelijkheid die men voor familieleden neemt). Soms gaat het om andere normen en gebruiken die zonder enig probleem kunnen worden gepraktiseerd (halal eten, suikerfeest vieren). Soms geven zij aanleiding tot maatschappelijke discussie (ritueel slachten, boerka of niqaab) Soms ook blijkt sprake van fundamentele verschillen, die niet inpasbaar zijn. Dat kan leiden tot gedragingen die in de Westerse rechtsorde niet worden geaccepteerd. Bijvoorbeeld familie- of gemeenschapswaarden (uithuwelijken, kind-huwelijken, verbieden van relaties, cliterodectomie), rechtswaarden (eerwraak, lijfstraffen, verminkingen, verstoting), geloofskwesties (het verbod Mohammed af te beelden, oproepen tot vernietiging van – of

in ieder geval gewapende strijd tegen – de Westerse samenleving, het verspreiden van boodschappen die in West-Europa strafbaar zijn), tot het pleiten voor de invoering van de Sharia. Er is een min of meer parallelle samenleving binnen een samenleving gegroeid, met andere waarden, normen en loyaliteiten. Dat werd onlangs weer eens duidelijk toen de Turkse leider Erdogan de migranten van Turkse komaf in andere landen in Europa opriep om potentiële tegenstanders aan te geven, waarop door een aanzienlijk deel van hen positief werd gereageerd.

We kunnen zeggen dat wij inmiddels leven in een matrix-maatschappij, waarin verschillende waardesystemen naast elkaar bestaan. Het gezag van de westerse overheden wordt niet in volle omvang door iedereen erkend. Veel van de regels in de westerse landen worden als onjuist, of zelfs inferieur beschouwd. Het zijn de regels uit de oorspronkelijke cultuur die een deel van de migranten wensen na te leven. Er is minder eenduidigheid bij het antwoord op de vraag wat nu precies de rechtsorde is. Natuurlijk, afwijkende normen van (sub)groepen of (sub)gemeenschappen zijn er altijd geweest. En een zekere mate van vrijheid om die eigen normen te koesteren en te handhaven is van alle tijden. Zeker als het gaat om aan geloof gerelateerde issues. De vraag is waar de grens ligt. Hoeveel eigenrichting is toelaatbaar in bijvoorbeeld gezinnen of gemeenschappen ten aanzien van leden van die gezinnen of gemeenschappen die zich niet meer aan de officiële rechtsnormen conformeren?

Deze botsing tussen culturen kan ertoe leiden dat rechtshandhaving als eigenrichting wordt aangemerkt. Niet alleen inzake de handhaving van normen binnen de eigen cultuur (zoals bij eerwraak), ook bij het reageren op de overschrijding van de normen van de Westerse cultuur (zoals bij spotprenten van Mohammed).¹⁴ Niet alleen de traditionele relaties in het land van herkomst worden gekopieerd, maar er kan ook sprake zijn van eigen handhavingsactiviteiten, zoals het uitspreken van de fatwah jegens de cartoonist die Mohammed afbeeldde en dat met de dood zou moeten bekopen. Dan is er wel degelijk sprake van ongeoorloofde eigenrichting.

Dit mengsel van sociale controle en eigenrichting in verschillende normensystemen stelt de hedendaagse wereld voor nieuwe vragen. Het fundamentalistische extremisme waarbij sprake is van een oorlog-nieuwe-stijl wordt in westerse landen beschouwd als een uiterste vorm van eigenrichting. Hier doen zich interessante vragen voor:

- In hoeverre is daar verdediging tegen toegelaten? En moet die verdediging met dezelfde maatstaven worden beoordeeld als de zelfverdediging in de traditionele rechtsstaat?
- Hoe moet hier maatschappelijk mee worden omgegaan? Een botsing tussen culturen kan ontaarden in een escalatieproces waarbij verschillende bevolkingsgroepen steeds haatdragender tegenover elkaar komen te staan en waarin segregatie verder toeneemt.
- Hoe moet worden omgegaan met de vormen van rechtshandhaving die in de Westerse rechtsstaten niet zijn toegelaten?

¹⁴ Anders ligt het bij de zwartepietendiscussie. Daar wordt op toelaatbare manier (protest, demonstraties, politieke en maatschappelijke discussie) gepoogd een bepaald gebruik te veranderen.

7. Ten slotte

In deze bijdrage is een overzicht gepresenteerd van verschillende typen eigenrichting, de grenzen, en de overlappingsen met andere vormen van controle en beheersing. Duidelijk is dat zich op vele punten ontwikkelingen voordoen die deze (van zichzelf al complexe) problematiek nog ingewikkelder maken.

Samenvattend richten de discussies rond (de toelaatbaarheid van) eigenrichting zich op vier categorieën:

1. De eerste betreft de 'traditionele' individuele vorm van eigenrichting: de overheid is er niet als iemand wordt aangevallen en kan haar zorgplicht voor veiligheid niet waarmaken. De burger mag in dat geval zichzelf of een ander verdedigen. De discussies richten zich onder meer op de vraag wanneer dat precies mag, en wat de grenzen zijn van die bevoegdheid van de burger. Daarnaast is de vraag van belang hoeveel voorbereidingen mensen mogen treffen die verwachten dat zij mogelijk slachtoffer worden van een aanval en niet op de overheid kunnen rekenen.
2. De tweede gaat om de zogenaamde collectieve eigenrichting. Het gaat hierbij om groepen burgers die menen dat het optreden van de overheid niet deugt (onvoldoende is, de verkeerde normen beschermt) en die eigen milities, knokploegen of handhavingseenheden oprichten om dat te corrigeren. Hoewel het verbod hierop helder is, doemen bij nadere beschouwing toch tal van vragen op. Hoe ver mogen de preventieactiviteiten gaan van buurtwachten en andere patrouillerende groepen en hoe vindt de controle daarop plaats? Hoe verhoudt zich het gedrag van milities tot dat van bijvoorbeeld motorclubs?
3. De derde gaat om vragen die samenhangen met het bevorderen van sociale zelfredzaamheid. In hoeverre mogen en kunnen burgers geschillen met andere burgers zelf, zonder interventies van politie en justitie, beslechten ook als er sprake is van criminaliteit?
4. Tenslotte doen zich botsingen tussen normstelsels voor. Sommige (sub)gemeenschappen menen dat (een deel van) de formeel geldende juridische normen voor hen niet (horen te) gelden. Zij nemen eigen normen tot uitgangspunt, inclusief de daarbij behorende sancties. Deze zijn soms toelaatbaar (tuchtrecht, canoniek recht), maar meestal niet.

Bibliografie

BERVOETS, E., T. VAN HAM & H. FERWERDA (2016), *Samen signaleren. Burgerparticipatie bij sociale veiligheid*, Den Haag: Platform 31.

BLACK, D. (1998), *The Social Structure of Right and Wrong*, revised edition, San Diego: Academic Press.

BOUTELIER, H. (2011), Eigenrichting uit medemenselijkheid. De paradoxale actualiteit van het werk van Frans Denkers, in: GUNTHER MOOR, L. HUTSEBAUT, F., VAN OS, P., & VAN RYCKEGHEM, D. (eds.), *Burgerparticipatie. Cahiers Politiestudies 19*, Antwerpen / Apeldoorn: Maklu, 13 – 26.

ELICKSON, R., C. (1991), *Order without law. How Neighbors Settle Disputes*, Cambridge (Mass.) / London: Harvard University Press.

- DE HAAN, W., A. VAN DER LAAN & J. NIJBOER (2000), Eigenrichting en jeugdgeweld, *Tijdschrift voor criminologie*, nr. 4: 361-372.
- DE JONG, J. & W. DE HAAN (2000), Buurtvaders. Sociale controle, solidariteit en burgerlijke verantwoordelijkheid in de Marokkaanse gemeenschap, *Tijdschrift voor Criminologie*, 42 (4): 383-393.
- DENKERS, F. (1985), *Oog om oog, tand om tand en andere vormen van eigenrichting*, Lelystad: Koninklijke Vermande.
- DENKERS, F. (1990), *Naar een nieuwe balans van verantwoordelijkheden: verslag van de Commissie Sociale Zelfredzaamheid van de Stichting Maatschappij en Politie*, Arnhem; Gouda Quint.
- DENKERS, F. (1993), *Op eigen kracht onveiligheid de baas: de politie van pretentieuze probleemoplosser naar bescheiden ondersteuner*, Lelystad: Koninklijke Vermande.
- ELIAS, N. (1990), *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Het Spectrum.
- GUNTHER MOOR, L., & VELDHUIS, J. (red.) (2010), *Openbare orde en rechtshandhaving in multiculturele buurten. Ontwikkelen van actief burgerschap*, Dordrecht: Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie.
- HANAK, G., STEHR, J. & STEINERT, H. (1986), *Ärgernisse und Lebenskatastrophen. Ueber den alltäglichen Umgang mit Kriminalität*, Bielefeld: AJZ Druck und Verlag.
- HES, J. (2000), *Recht doen aan de buurt*, Dordrecht: Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie.
- KETELS, B. & L. DE RUDDER. (z.j.) *Wettige verdediging in België en in de buurlanden*. Universiteit Gent.
- KNOOPS, G.J. (2016), Haast geboden met wetsvoorstel, in: *De Telegraaf*, zaterdag 16 juli 2016.
- KWAKMAN, N. (2012). 'Noodweer(exces) en burgerarrest: complementaire voorzieningen'. *Nederlands Juristenblad*, 2 (87), 116-119.
- MEERDINKVELDBOOM, M., J. TERPSTRA & Y. BURUMA (2009). *Burgingrijpen. Een onderzoek naar ingrijpen door burgers bij situaties van (dreigende) criminaliteit en overlast*, Dordrecht: SMVP.
- NAEYÉ, J. (2009). *Burgerarrest. Afscheidsrede, uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid als hoogleraar strafrechtswetenschappen aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam*.
- NAEYÉ, J. (2011), Burgerarrest, in: GUNTHER MOOR, L., HUTSEBAUT, F., VAN OS, P. & VAN RYCKEGHEM, D. (eds.), *Burgerparticipatie. Cahiers Politiestudies 19*, Antwerpen / Apeldoorn: Maklu, 213 – 226.
- ROOS, TH. DE (2000), Burgers, overheid, rechtshandhaving en eigenrichting, *Tijdschrift voor criminologie*, nr. 4: 307-316.
- STICHTING MAATSCHAPPIJ, VEILIGHEID EN POLITIE (2007), *Tussen eigen verantwoordelijkheid en eigenrichting*, Dordrecht: SMVP.

TERPSTRA, J. (2010), *Het veiligheidscomplex. Ontwikkelingen, strategieën en verantwoordelijkheden in de veiligheidszorg*, Den Haag: Boom Lemma.

TERPSTRA, J. (2016), Tussen Heumensoord en Winschoten. Over de tegenstrijdige betekenis van burgerparticipatie in de veiligheidszorg, in: *Justitiële verkenningen*, 5, 80 – 88.

TOENDERS, N., MEIJER, R., GUNTHER MOOR, L., VAN DE LEUR, W. & VAN DER VIJVER, K. (2002) *Veilig in de wijk. Sociale zelfredzaamheid in de praktijk*, Dordrecht: Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie.

TOENDERS, N. & DENKERS, F. (1994), *Een toontje lager: zelfredzaamheid in de Pijp*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Directie Politie.

VAN DER LAND, M. (2014), *De buurtwacht. Naar een balans tussen instrumentalisering en autonomie van burgers in veiligheid*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.

VAN DER LANS, J. (1995), *De onzichtbare samenleving. Beschouwingen over publieke moraal*, Utrecht: NIZW.

VAN OENEN, G. (2011), *Nu even niet! Over de interpassieve samenleving*, Amsterdam: Van Gennep

VAN STEDEN, R. & MEHLBAUM, S. (2016), 'Tussen 112 bellen en een rotschop geven. Burgermoed vanuit maatschappelijk, politiek en juridisch perspectief', Amsterdam / Den Haag: Vrije Universiteit / Stichting Maatschappij en Veiligheid.

VAN STOKKOM, B. (2010), *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*, Amsterdam: Boom.

Juridische grenzen van geoorloofde eigenrichting

Noodweer en burgerarrest: verwant maar verschillend

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 31-49
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Ad Machielse¹

De burger mag het recht niet in eigen hand nemen. Dit beginsel lijdt uitzondering als de overheid de burger niet kan beschermen en het recht niet zelf kan handhaven. Noodweer en burgerarrest vullen dan het tekort van de overheid op. In zoverre zijn beide aan elkaar verwant. Leidt deze verwantschap tot gelijkenis? Staan zij volkomen los van elkaar of raken zij elkaar? En welke regels gelden dan? Op dergelijke vragen probeert deze bijdrage een – beperkt – licht te werpen. Zo zal aandacht worden geschonken aan de achtergrond en het karakter van beide verschijnselen, de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn wil de burger rechtmatig handelen in noodweer of burgerarrest en de complicaties wanneer beide samenlopen. Per onderdeel zullen noodweer en burgerarrest met elkaar worden vergeleken.

1. Inleiding

Deze bijdrage heeft eigenrichting als onderwerp en beschouwt dat onderwerp vanuit een juridische invalshoek. Het gebruik van geweld door een burger wordt dikwijls met eigenrichting geassocieerd². Van Dale verstaat onder eigenrichting: “het zichzelf recht verschaffen, zonder tussenkomst van de rechter”. Wikipedia spreekt in dit verband van “voor eigen rechter spelen, eigenhandig optreden.” Toegespijst op het strafrecht komt eigenrichting volgens deze bronnen neer op het bestraffen van (vermeende) daders van delicten zonder dat hier een (straf)rechterlijke procedure aan te pas komt. De dader verenigt in zich de functies van rechter en uitvoerder. Andere bronnen op internet geven soortgelijke omschrijvingen en kwalificaties van eigenrichting en beklemtonen het eigenmachtig en ongeoorloofd karakter ervan³. De site van het Openbaar Ministerie stelt eigenrichting tegenover noodweer: eigenrichting mag niet, noodweer wel. Eigenrichting wordt daar omschreven als geweld gebruiken terwijl dat eigenlijk niet nodig is om jezelf

¹ Emeritus hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Advocaat-Generaal in buitengewone dienst bij de Hoge Raad der Nederlanden.

² De Waard (1994, p. 186) onderscheidt verschillende vormen van eigenrichting, die alle in ieder geval erdoor worden gekenmerkt dat zij naar eigen subjectief rechtsbewustzijn gerechtvaardigd worden geacht.

³ www.encyclo.nl/begrip/eigenrichting

te redden, bijvoorbeeld omdat iemand al onder controle is⁴. In andere omschrijvingen klinkt door dat eigenrichting niet past en onwenselijk is. Eigenrichting schendt immers het geweldsmonopolie van de overheid. Noodweer daarentegen wordt beschreven als bescherming van zichzelf of een ander, verdediging van zichzelf of een ander en wel tegen een aanranding of tegen een directe bedreiging⁵.

Ik neig ertoe om eigenrichting ruim op te vatten en daaronder ook noodweer en burgerarrest te begrijpen, omdat ik eigenrichting versta als iedere inbreuk door de burger op het geweldsmonopolie van de overheid, ongeacht of dit rechtmatig blijkt te zijn of niet. Daardoor komt de nadruk te liggen op de vraag wat nodig is voor een geoorloofde eigenrichting. En dat is een typisch juridische vraag. Als het begrip eigenrichting zich ook uitstrekt tot geoorloofd eigenmachtig handelen dan zijn daarvan noodweer en burgerarrest juist de meest in het oog springende verschijningsvormen. Bij beide gaat het om de toegestane aanwending van geweld of dreiging door de ene burger jegens de andere. Kenmerkend voor beide is voorts dat die bevoegdheid gekoppeld is aan een onrechtmatig optreden van die ander.

Hieronder zullen noodweer en burgerarrest telkens per relevant juridisch facet worden vergeleken. Aldus kunnen de verschillen en overeenkomsten van beide verschijnselen duidelijk worden. Tevens zal kunnen blijken of er situaties zijn waarin noodweer en burgerarrest elkaar aansluiten of juist overlappen. Deze bijdrage wordt afgesloten met een samenvattend besluit.

2. De wettelijke grondslagen van noodweer en burgerarrest

2.1. Wat is noodweer?

In alle grote westerse codificaties wordt een uitzondering gemaakt op het verbod van eigenrichting voor noodsituaties waarin de een slachtoffer is van de agressie van een ander. Als de overheid de burger daartegen geen bescherming kan bieden mag dat slachtoffer zich zelf verdedigen. Het geweldsmonopolie van de overheid laat zich verklaren vanuit het sociaal contract, waarbij de burger ervoor kiest zijn natuurlijke vrijheid op te geven in ruil voor een gemeenschappelijke, door de overheid te handhaven rechtsvrede (Rousseau, 1977, p. 22 e.v.). Ook in niet-democratische staten claimt de overheid dat monopolie. Zelfs onder omstandigheden die ver verwijderd zijn van een oorspronkelijk sociaal contract, bijvoorbeeld in geval van gewelddadige bezetting van een land, zal de bezetter de zwaarmacht voor zichzelf reserveren. Voorstelbaar is dat de grenzen van noodweer verschuiven bij verandering van opvatting over de taken van de overheid in een moderne en democratische samenleving. Als de overheid terugtreedt en meer overlaat aan de mondige en zelfredzame burger kan dat ook gevolgen hebben voor de grenzen van de noodweer (Bleichrodt, 2010).

Naar de term noodweer zal men in het Wetboek van Strafrecht (Sr) tevergeefs zoeken. De regeling van noodweer is te vinden in Titel III van het Eerste Boek, genaamd *Uitsluiting en verhoging van strafbaarheid*. Artikel 41 Sr heeft de volgende inhoud:

⁴ <https://www.om.nl/onderwerpen/werkwijze-van-het-om/@91582/eigenrichting/>

⁵ <http://www.encyclo.nl/begrip/noodweer>

“1. Niet strafbaar is hij die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding.

2. Niet strafbaar is de overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging, indien zij het onmiddellijk gevolg is geweest van een hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt.”

Het eerste lid van artikel 41 Sr omschrijft de noodweer, het tweede lid het noodweereces.

De tekst van artikel 41 Sr brengt onvoldoende tot uitdrukking wat voor plaats noodweer en noodweereces in de systematiek van het strafrecht innemen. Noodweer wordt beschouwd als een rechtvaardigingsgrond (De Hullu, 2015, p. 319; Hazewinkel-Suringa/Remmeling, 1996, p. 314). Het handelen in noodweer is niet meer verboden, maar geoorloofd. Het noodweereces, de overschrijding van de grenzen van de noodweer, ziet daarentegen op een handelen dat niet geoorloofd is. Toch blijft de excedent straffeloos en wel omdat die overschrijding van de grenzen hem niet kwalijk genomen kan worden en daarom niet verwijtbaar is (De Hullu, 2015, p. 328; Hazewinkel-Suringa/Remmeling, 1996, p. 325). Noodweereces is naar heersende mening een schulditsluitingsgrond. Rechtvaardigingsgronden en schulditsluitingsgronden vormen tezamen de strafuitsluitingsgronden. Doorgaans zal het aanvaarden van een beroep op noodweer of noodweereces uitlopen op een ontslag van rechtsvervolging. Dan is bewezen verklaard waarvan verdachte in de tenlastelegging wordt beschuldigd, bijvoorbeeld dat hij een ander heeft geslagen waardoor deze letsel heeft bekomen, maar oordeelt de rechter dat het feit of de dader niet strafbaar is.⁶

2.2. Wat is burgerarrest?

De term ‘burgerarrest’ wordt evenmin als ‘noodweer’ ergens in de wetgeving gebruikt. De term duidt op de bevoegdheid die in het eerste lid van artikel 53 van het Wetboek van Strafvordering (Sv) aan eenieder wordt gegeven en die erop neerkomt dat iedereen de verdachte van een op heterdaad ontdekt strafbaar feit mag aanhouden. Artikel 53 Sv kent vier leden. Het eerste en het vierde lid hebben betrekking op aanhouding door een ander dan een opsporingsambtenaar en luiden aldus:

“1. In geval van ontdekking op heeter daad is ieder bevoegd den verdachte aan te houden.

....

4. Geschiedt de aanhouding door een ander, dan levert deze den aangehoudene onverwijld aan een opsporingsambtenaar over, onder afgifte aan deze van mogelijk in beslag genomen voorwerpen, die dan handelt overeenkomstig de bepalingen van het voorgaande lid en, zo nodig, artikel 156.”

Aanhouding bestaat in de kern genomen in vrijheidsbeneming ter voorgeleiding aan politie of justitie (Naeyé, 1990, p. 75; Moerman, 2016, p. 88-89)⁷. Aanhouden kan op verschillende manieren. Een verdachte kan op vordering gedwee meegaan naar een plaats waar de komst van de politie wordt afgewacht. Hij kan ook worden vastgegrepen

⁶ In de literatuur worden verschillende standpunten ingenomen over de strafvorderlijke inbedding van de aanvaarding van rechtvaardigings- dan wel schulditsluitingsgronden. Zie De Hullu, 2015, p. 293.

⁷ HR 1 oktober 1991, NJ 1992, 60 m.nt. ThWvV.

en naar zo een plaats worden gevoerd. Ook kan bijvoorbeeld de deur van het vertrek waarin de inbreker zich bevindt, op slot worden gedaan in afwachting van de komst van de politie. De burger die binnen de wettelijke grenzen tot aanhouding overgaat verricht een burgerarrest.

Onze buurlanden kennen vergelijkbare bevoegdheden toe aan de burger⁸.

Omdat de burger onder bepaalde omstandigheden de bevoegdheid heeft verdachte aan te houden maakt hij zich, wanneer hij gebruik maakt van deze bevoegdheid, niet schuldig aan wederrechtelijke vrijheidsberoving (artikel 282 Sr⁹). Maakt men gebruik van een bevoegdheid die het recht toekent dan handelt men immers niet wederrechtelijk. En voor een veroordeling voor artikel 282 Sr is nodig dat bewezen wordt dat de vrijheidsberoving wederrechtelijk is. Zou het burgerarrest leiden tot een strafvervolging voor artikel 282 Sr dan zal, als de burger aan alle eisen van artikel 53 Sv voldoet, een vrijspraak moeten volgen, omdat een wezenlijk onderdeel van de tenlastelegging – ‘wederrechtelijk’ – niet kan worden bewezen. Denk aan de burger die een fietsendief letterlijk in de kraag vat. Maar wat als de burger hem niet bij diens kleding grijpt, maar zich bedient van enig ander geweld, bijvoorbeeld door de arrestant stevig aan diens arm vast te grijpen en vast te houden, waardoor deze pijn ondervindt? De burger zou zich dan schuldig kunnen maken aan mishandeling (artikel 300 Sr). De delictsomschrijving van artikel 300 Sr rept in tegenstelling tot artikel 282 Sr niet van wederrechtelijkheid. Een vervolging voor mishandeling zal er dus niet op afstuiten dat een onderdeel van de tenlastelegging – ‘wederrechtelijk’ – niet kan worden bewezen. Volgens de Hoge Raad is kenmerkend voor mishandeling dat er geen rechtvaardigingsgrond bestaat¹⁰. Een rechtvaardigingsgrond voor mishandeling door de aanhoudende burger is niet aan te wijzen, in Sr noch daarbuiten. Het eerste lid van artikel 53 Sv geeft enkel de bevoegdheid om aan te houden. Het rechtvaardigt een beperking van de vrijheid van een op heterdaad betrapte verdachte, maar geen mishandeling. Hetzelfde geldt overigens voor de politie-ambtenaar die een op heterdaad verdachte wil aanhouden en die daartoe de ander mishandelt. Ook deze zal, om aan een veroordeling voor mishandeling te ontkomen, een rechtvaardigingsgrond moeten kunnen invoeren. En de vraag is waar die te vinden is. Waarschijnlijk niet in de artikelen 42 en 43 Sr. Artikel 42 Sr rechtvaardigt weliswaar degene die een feit begaat ter uitvoering van een wettelijk voorschrift, maar bevat de Ambtsinstructie voor de politie, de Koninklijke marechaussee en andere opsporingsambtenaren van 1994¹¹ wel zo een wettelijk voorschrift? Een wettelijke bevoegdheid of taakomschrijving is wat anders dan een wettelijk voorschrift dat verplicht (De Hullu, 2015, p. 340)¹². Evenmin is de Ambtsinstructie op te vatten als een ambtelijk verplichtend bevel in de zin van

⁸ Zie de Belgische Wet betreffende de voorlopige hechtenis van 20 juli 1990 die in artikel 1 lid 3 een regeling bevat voor de particulier die iemand vasthoudt die bij een misdaad of wanbedrijf op heterdaad is betrapt. In § 127 van de Duitse Strafprozeßordnung van 12 september 1950 (StPO) wordt aan een ieder de bevoegdheid gegeven om degene die “auf frischer Tat betroffen oder verfolgt” wordt aan te houden.

⁹ Het eerste lid van art. 282 Sr heeft de volgende inhoud:

“Hij die opzettelijk iemand wederrechtelijk van de vrijheid berooft of beroofd houdt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.”

¹⁰ HR 12 mei 2015, ECLI:2015:1237. Uit HR 5 juni 2011, NJ 2011, 466 m.nt. Keijzer en HR 9 december 2014, ECLI:2014:3538 is af te leiden dat de Hoge Raad ook rekening wil houden met ongeschreven rechtvaardigingsgronden, zoals toestemming.

¹¹ Besluit van 8 april 1994, 1994, 275.

¹² Knigge & Wolswijk (2015:202) wijzen er echter op dat een politiefunctaris verplicht is om tot actie over te gaan waar de burger slechts daartoe bevoegd is. Voor de politie zou dan wel art. 42 Sr in aanmerking komen, voor de burger niet.

artikel 43 Sr (De Hullu, 2015, p. 341). Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het algemene artikel 7 Politiewet 2012. Als de politieambtenaar een verdachte die, op heterdaad betrapt, wegvucht, door een gericht schot in het been uitschakelt is het dus maar de vraag of artikel 42 of artikel 43 Sr deze politieambtenaar kan baten (Naeyé, 2013, p. 237).¹³

3. Achtergrond van noodweer en burgerarrest

3.1. Achtergrond van noodweer

De achtergrond van noodweer is complex. In de benaming van de strafuitsluitingsgrond klinkt al door dat er sprake moet zijn van een noodsituatie, een acute bedreiging of kwetsing. Dat het individu dan zal proberen zijn eigen belang te dienen en de bedreiging te keren of de kwetsing te doen ophouden is een zo vanzelfsprekende reactie dat geen enkele wetgever die kan negeren. Zeker wanneer het gaat om gevaar voor het eigen leven of dat van directe verwanten zal het natuurlijk verdedigingsinstinct de bedreigde tot een reactie aanzetten. De geschiedenis van de noodweer wortelt in de uitzondering die van oudsher in verschillende systemen is gemaakt voor levensdelicten die ter verdediging in nood zijn begaan. Het natuurrecht geeft aan ieder individu het recht het eigen lijf en dat van zijn directe familie te redden. Die natuurrechtelijke oorsprong wordt nog steeds herkend in de noodweer. Noodweer is in deze benadering “non scripta sed nata lex”, die door de wetgever niet wordt ontworpen, maar aangetroffen en beschreven.

Maar noodweer kent nog een ander aspect dat zich allengs meer op de voorgrond heeft gedrongen. Voor noodweer is immers kenmerkend dat het een verdediging is tegen een wederrechtelijke aanranding. Noodweer is dus onrechtbestrijding. Het is meer dan een toegeving aan het natuurlijk instinct tot zelfbehoud. De burger die in noodweer handelt verdedigt niet alleen zichzelf, maar ook de rechtsorde waar de overheid niet in staat is voor de burger in de bres te springen (De Hullu, 2015, p. 317; Hazewinkel-Suringa/Remmelink, 1996, p. 314; Knigge & Wolswijk, 2015, p. 188)¹⁴. Dat is het verschil tussen noodweer en overmacht (artikel 40 Sr). In geval van overmacht geeft men toe aan een kracht, drang of dwang waaraan men redelijkerwijs geen weerstand kan bieden. Ook in overmacht kan de drang tot zelfbehoud het individu tot handelen brengen dat gewoonlijk strafbaar is. Maar noodweer heeft iets extra. Dat extra maakt noodweer bijzonder. Als noodweer ook alleen maar een inkadering in het strafrecht was van het respect voor het instinct tot zelfbehoud zou het te hulp schieten van wildvreemden toch moeilijk door noodweer bestreken kunnen worden. Dat verdedigingsinstinct is immers persoonlijk en beperkt tot het individu zelf of zijn naasten. Voorts zal het instinct gewoonlijk het individu ertoe brengen op de vlucht te slaan wanneer het ernstig wordt bedreigd en zich eerst te weer te stellen wanneer de vluchtweg is afgesloten. Maar het Nederlandse strafrecht erkent noodweer ook wanneer een vluchtmogelijkheid niet is benut. Ook is het opvallend dat de noodweer een annex kent in de vorm van noodweereces voor de

¹³ De Hoge Raad zou aan deze onzekerheid voor de politiefunctionaris een eind kunnen maken door in het misdrijf van mishandeling een wederrechtelijkheidseis in te lezen in plaats van de voorwaarde van afwezigheid van een rechtvaardigingsgrond. Dan zou artikel 7 van de Politiewet 2012, dat de politieambtenaar bevoegd maakt geweld te gebruiken als aan bepaalde voorwaarden is voldaan, als hefboom kunnen worden gebruikt om hem van mishandeling vrij te kunnen spreken als hij geweld gebruikt jegens de op heterdaad betrapte verdachte.

¹⁴ Ten Voorde (2013) ziet in het publieke debat aanleiding om de vraag te stellen of de dubbele grondslag van noodweer nog wel te handhaven is. In dat publieke debat wordt volgens hem meer gefocust op de positie van de individuele burger als private rechtshandhaver dan op het algemeen belang.

verdediger die de grenzen van noodzakelijke verdediging heeft overschreden. Geen enkele andere rechtvaardigingsgrond kent zo een aanhangsel. Het is alsof de wetgever degene die zich inzet voor de verdediging van de rechtsorde wat tegemoet wil komen, hoewel bij die verdediging niet alle grenzen daarvan zijn gerespecteerd.

Noodweer is wel een reactie op onrecht, maar geen bestraffing van onrecht. Degene die in noodweer handelt roept het onrecht een halt toe, zet het de voet dwars. Noodweer is geënt op preventie, op het voorkomen van erger. Dat is wat anders dan eigen rechter spelen. Degene die eigen rechter speelt geeft de ander “zijn verdiende loon”. Hij voegt opzettelijk leed toe aan de ander omdat de ander onwelgevallig of zelfs rechtens ongeoorloofd handelt. De ander moet het maar voelen. Ook in noodweer kan men de ander pijn doen, maar dan om hem te stoppen.

3.2. Achtergrond van burgerarrest

Noodweer onderscheidt zich van het burgerarrest. Burgerarrest bestond ook vóór het van kracht worden van het huidige Sv en is zonder nadere toelichting gehandhaafd¹⁵. De voorganger van het huidige Sv, het Wetboek van Strafvordering van 1838, bevatte een bepaling over aanhouding bij ontdekking op heterdaad, artikel 39, volgens hetwelk iedere “dienaar van de openbare magt verplicht, en een iegelijk bevoegd (is) den verdachte aan te houden en voor een der ambtenaren van het openbaar ministerie, of een der hulpofficieren te brengen”. Dit recht van de burger gaat al terug tot in de middeleeuwen, toen strafvordering nog geen exclusieve staatstaak was (Moerman, 2016, p. 82) en is volgens De Bosch Kemper algemeen erkend. Zo een bevoegdheid bevordert de deelneming door het volk aan openbare gelegenheden (De Bosch Kemper, 1838, p. 243). De bevoegdheid tot aanhouding bij heterdaad strekt ertoe om het feit tot klaarheid te brengen en de dader in handen te krijgen. Die bevoegdheid houdt op als het feit helder is en er geen vrees bestaat dat de dader zal ontkomen (De Bosch Kemper, 1838, p. 237, 246). De bevoegdheid tot aanhouding bevordert de opheldering van strafbare feiten en maakt een strafvorderlijke reactie gemakkelijker dan wanneer de verdachte nog moet worden opgespoord. Omdat er sprake is van een heterdaad hoeft er gewoonlijk niet getwijfeld te worden aan het daderschap van de aangehoudene (Corstens/Borgers, 2014, p. 372). Maar de bevoegdheid van de burger om een verdachte, betrap op heterdaad, aan te houden is evenals de noodweer subsidiair. Het is in de eerste plaats de taak van de overheid om strafbare feiten op te sporen en te vervolgen. De burger treedt terug wanneer de overheid deze taak uitvoert. Pas wanneer politie niet ter plekke is om verdachte op heterdaad te betrappen en aan te houden mag de burger optreden.

4. Aanleiding voor noodweer en burgerarrest

4.1. Waartegen en wat mag men in noodweer verdedigen?

Artikel 41, eerste lid, Sr lijkt een eenduidig antwoord te geven op deze vragen. Verdediging is geoorloofd tegen een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding. Wat een ‘aanranding’ is heeft de Hoge Raad in 1965 omschreven als een gedraging die een feitelijke aantasting inhoudt of een onmiddellijk dreigend gevaar voor zo een aantasting

¹⁵ Handelingen der Staten-Generaal, Bijlagen, 1913-1914, nr. 286, p. 77.

oplevert¹⁶. De feitelijke aantasting is een aantasting die daadwerkelijk geschiedt, die het object fysiek raakt. Maar niet iedere fysieke aanraking is ook een aanranding. Een fysieke aanraking kan ook een gewaardeerde liefkozing zijn. Wil er sprake zijn van een aanranding dan zal het iets onaangenaams moeten zijn. Iets waarvan men niet gediend is. ‘Aanranding’ heeft een pejoratieve betekenis. Eronder valt dus ook een niet gewaardeerde liefkozing¹⁷. De aanranding moet ‘ogenblikkelijk’ zijn. Niet ieder agressief gedrag is dus voldoende voor noodweer. Agressief gedrag kan zich immers op afstand afspelen en tussen zulk gedrag en de feitelijke aantasting kunnen nog verschillende barrières liggen¹⁸. Denk aan telefonische bedreigingen, aan gebaren op afstand. Als er nog geen onmiddellijk dreigend gevaar is, is er nog geen “ogenblikkelijke aanranding”, maar zal de (voortijdige) reactie ingegeven kunnen zijn door bijvoorbeeld woede of vrees¹⁹.

De aanranding moet wederrechtelijk zijn. Dat wil zeggen dat de aanranding rechtens verboden is. Als de aanranding geoorloofd is, bijvoorbeeld omdat het gaat om een rechtmatige aanhouding of verdediging, is noodweer daartegen uitgesloten²⁰. Dat de aanranding wederrechtelijk moet zijn wil niet zeggen dat de aanranding ook een strafbaar feit moet zijn. Er zijn immers wederrechtelijke gedragingen die niet strafbaar zijn, zoals onrechtmatige daden volgens artikel 6:162 Burgerlijk Wetboek (BW) en poging tot eenvoudige mishandeling. Maar dat wil niet zeggen dat zo een poging tot eenvoudige mishandeling geen wederrechtelijke aanranding is. Als een derde overgaat tot een slaande beweging mag deze slag worden afgeweerd, ook al veroorzaakt de afweerder daardoor pijn of letsel bij de derde en zou deze gedraging van de afweerder op het eerste gezicht zelf een eenvoudige mishandeling zijn (De Hullu, 2015, p. 319).

Niet alleen is de noodweerbevoegdheid beperkt tot verdediging tegen een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding, maar de verdediging mag ook alleen maar “lijf, eerbaarheid of goed” betreffen. Dit is een limitatieve opsomming, waarbij evenwel moet worden bedacht dat de grenzen van de afzonderlijke categorieën niet steeds scherp zijn en kunnen verschuiven. Van een aanranding van het lijf zal sprake zijn wanneer men geweld uitoefent op het lichaam van de ander. Maar anderzijds mag men ‘lijf’ niet beperken tot de slechts lichamelijke entiteit. Ook de bewegingsvrijheid wordt daardoor omvat²¹. Te denken is aan het geval waarin men wederrechtelijk van de vrijheid wordt beroofd doordat men wordt vastgepakt en meegenomen en zich daartegen verzet, maar ook aan het geval waarin men degene die de uitgang blokkeert met geweld weg stoot voor de deur die tot de vrijheid voert.

¹⁶ HR 2 februari 1965, NJ 1965, 262 m.nt. Pompe.

¹⁷ De omschrijving die de HR in 1965 gaf is echter langzaam maar zeker wat in onbruik geraakt. De laatste jaren wordt deze voorwaarde cirkelvormig omschreven als een wederrechtelijke aanranding of onmiddellijk dreigend gevaar daarvoor. Bijv. HR 21 december 2004, NJ 2007, 469 m.nt. de Jong; HR 28 maart 2006, NJ 2006, 509 m.nt. Buruma; HR 8 september 2009, NJ 2010, 391 m.nt. Buruma; HR 24 september 2013, NJ 2014, 277 m.nt. Keulen; HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456. Maar een wezenlijk verschil zal dat niet maken. Kennelijk wil de HR op deze wijze de betekenis van het woord ‘ogenblikkelijk’ in artikel 41 Sr benadrukken als “onmiddellijk op handen zijnde”.

¹⁸ Vgl. HR 20 december 2011, ECLI:2011:BT6372.

¹⁹ HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456.

²⁰ Zie bijv. HR 4 januari 2000, NJ 2000, 226, waarin verdachte bij een woninginbraak werd betrapt en door de bewoner was vastgegrepen, waarna verdachte de bewoner doodstak. Verdachte deed een beroep op noodweer maar dat werd terecht verworpen omdat de bewoner geen wederrechtelijke aanranding op hem had begaan. Zie ook HR 27 mei 1986, NJ 1987, 8; HR 25 februari 2003, NJ 2003, 605.

²¹ HR 17 december 1996, NJ 1997, 262.

Onder ‘eerbaarheid’ valt niet de reputatie, de eer of goede naam, maar de seksuele integriteit. Men kan dus geen beroep op noodweer doen als men naar geweld grijpt om (verdere) belediging te voorkomen. Wanneer men onder ‘eerbaarheid’ slechts de seksuele integriteit begrijpt zal het duidelijk zijn dat er een behoorlijke overlapping met ‘lijf’ zal optreden.

Wat onder ‘goed’ moet worden verstaan heeft de Hoge Raad in 1998 verduidelijkt²². De Hoge Raad zoekt aansluiting bij artikel 3:2 BW en legt uit dat artikel 41 Sr slechts het oog heeft op voor menselijke beheersing vatbare stoffelijke objecten. Maar tussen stoffelijke en onstoffelijke goederen ligt een grensgebied dat met name bij de vermogensdelicten is geëxploreerd. Befaamd in dit verband is het zogenaamde elektriciteitarrest waarin de Hoge Raad leerde dat elektriciteit een goed is dat kan worden weggenomen²³. Diefstal van elektriciteit is tegenwoordig schering en inslag bij de hennepeteelt. Maar daar blijft het niet bij. Technische ontwikkelingen en ontdekkingen doen sindsdien de vraag rijzen naar de grenzen van ‘goed’ bij de vermogensdelicten. De rechtspraak gaat met haar tijd mee. Giraal geld is bijvoorbeeld een goed dat verduisterd kan worden, gelet op de functie van giraal geld in het maatschappelijk verkeer²⁴. Hetzelfde geldt voor een beltegoed²⁵ en een tegoed aan telefoontikken²⁶. Ook virtuele objecten van een online computerspel kunnen worden gestolen²⁷. Wat bij de vermogensdelicten als ‘goed’ wordt aangemerkt, zal ook als ‘goed’ in de zin van artikel 41 Sr hebben te gelden. Er lijkt mij ook geen twijfel over te kunnen bestaan dat ook bitcoins kunnen worden weggenomen en onder ‘goed’ als bedoeld in artikel 41 Sr zijn te begrijpen.

4.2. Waarvoor mag worden aangehouden?

De beperking tot “lijf, eerbaarheid of goed” kleeft niet aan de wettelijke regeling in artikel 53 Sv van het burgerarrest. Een burgerarrest zou kunnen worden verricht bijvoorbeeld wanneer een belediging op heterdaad wordt ontdekt, of in geval van zogenaamde computervredebreuk (artikel 138ab Sr), waarbij de aangehoudene probeert de beschikking te krijgen over beschermde gegevens. Burgerarrest is volgens de letter van artikel 53 Sv geoorloofd in elk geval van ontdekking op heterdaad. De wet maakt geen onderscheid naar de zwaarte van het ontdekte strafbare feit. Of het gaat om een ernstig levensdelict, of slechts om openbare dronkenschap (artikel 453 Sr) maakt wettelijk geen verschil.

²² HR 14 april 1998, NJ 1998, 662 m.nt. ‘t Hart. Herhaald in HR 27 mei 2008, NJ 2008, 510 m.nt. Borgers.

²³ HR 23 mei 1921, NJ 1921, blz. 564 m.nt. Taverne.

²⁴ HR 11 mei 1982, NJ 1982, 583 m.nt. ‘t Hart.

²⁵ HR 31 januari 2012, NJ 2012, 535 m.nt. Keijzer.

²⁶ HR 17 april 2012, ECLI:2012:BV9064. Niet onder het begrip ‘goed’ in de vermogensdelicten valt echter het recht op verlofuren of -dagen: HR 5 januari 2016, NJ 2016, 85 m.nt. Keijzer. Verlofdagen zijn wel op geld waardeerbaar en vertegenwoordigen een bepaalde waarde maar dat was volgens de HR onvoldoende. Waarschijnlijk speelt hier een rol dat verlofdagen in het economisch verkeer geen waarde vertegenwoordigen die kan worden overgedragen. Een pincode is evenmin zo een goed. Het is immers in wezen niets anders dan een bekendheid met een cijfercombinatie: HR 13 juni 1995, NJ 1995, 635.

²⁷ HR 31 januari 2012, NJ 2012, 536 m.nt. Keijzer.

5. Verlangen noodweer en burgerarrest ook een subjectief element?

5.1. Verdedigingswil

Noodweer moet betrekking hebben op het feit, geboden door de noodzakelijke verdediging. De vraag rijst of de verdediging een subjectieve strekking moet hebben in die zin dat het feit ook als verdediging bedoeld moet zijn. De rechtspraak van de Hoge Raad wijst in die richting. De Hoge Raad leert immers dat het bij noodweer om verdediging gaat (Van Verseveld, 2016, p. 359). Dit betekent dat een beroep op noodweer niet acceptabel is als de gedragingen van degene die zich op noodweer beroept “noch op grond van diens bedoeling, noch op grond van de uiterlijke verschijningsvorm van zijn gedraging kan worden aangemerkt als “verdediging”, maar – naar de kern bezien – als aanvallend moet worden gezien, bijvoorbeeld gericht op een confrontatie of deelneming aan een gevecht”²⁸. De Hoge Raad verwijst hier naar de uiterlijke verschijningsvorm. Dat sluit aan bij de rechtspraak over het (voorwaardelijk) opzet, waarin dat opzet ook uit de uiterlijke verschijningsvorm van het handelen kan worden afgeleid als direct bewijs voor opzet ontbreekt²⁹. Als het ontbreken van verdedigingswil niet direct kan worden afgeleid uit de verklaringen van verdachte of getuigen (‘bedoeling’), kan het ontbreken van verdedigingswil nog wel aan de uiterlijke verschijningsvorm van de gedragingen van verdachte worden gelinkt, bijvoorbeeld wanneer deze de ander uitdaagt. Maar het al dan niet bestaan van verdedigingswil blijkt in de noodweerrechtspraak geen centraal thema te zijn. Meestal zal een beroep op noodweer al falen omdat aan een andere vereiste voor noodweer niet is voldaan (Jansen, 2015, p. 438)³⁰.

5.2. Aanhoudingswil

Burgerarrest is slechts geoorloofd als de aangehoudene onverwijld aan de autoriteiten wordt overgeleverd. Dat houdt in dat die overlevering ook de bedoeling moet zijn van degene die het burgerarrest verricht³¹, zij het dat daarbij natuurlijk ook nog andere motieven een rol kunnen spelen. Zo kan een langer bestaande animositeit reden zijn om in te grijpen, hetgeen men zou hebben nagelaten als het om een ander zou zijn gegaan. Maar zolang degene die de ander heeft aangehouden nog geen eenduidige stappen heeft gezet in de richting van de overlevering aan de autoriteiten, kan de toestand nog onzeker zijn. Deze onzekerheid zal evenwel van korte duur zijn omdat de overlevering aan de autoriteiten ‘onverwijld’ dient te geschieden. Als zulke stappen

²⁸ HR 8 juni 2010, ECLI:2010:BK4788; HR 15 november 2011, NJ 2012, 474 m.nt. Borgers; HR 17 april 2012, ECLI:2012:BV9085; HR 26 januari 2016, NJ 2016, 154 m.nt. Rozemond; HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456. Sommigen hebben wel kritiek op de eis van verdedigingswil, maar deze kritiek wortelt vaak niet in een consequente analyse van de leer van wederrechtelijkheid en onrecht, maar slechts op een bespreking van uitspraken van rechters waarin deze verdedigingswil een rol speelt.

²⁹ HR 24 november 2015, NJ 2016, 59 m.nt. Keijzer.

³⁰ Maar ik kan de schrijver niet bijtreden in zijn mening dat de verdedigingswil helemaal niets toevoegt aan de vereisten voor noodweer, zij het dat ook volgens mij de verdedigingswil slechts in de periferie van het veld een zelfstandige betekenis zal hebben. Zie Noodweer in het strafrecht, Amsterdam 1986, p. 591 waarin gewezen wordt op HR 12 november 1934, NJ 1935, 130 als een geval waarin het beroep op noodweer enkel en alleen afstuit op het ontbreken van verdedigingswil. Wat de toegevoegde waarde zou zijn van het bestempelen van de verdedigingswil als een ‘instapeis’, zoals Jansen en Van Verseveld verdedigen, is mij overigens niet duidelijk. Men zou evengoed kunnen zeggen dat de eis van een “ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding” een instapeis is, omdat als niet aan deze eis is voldaan men aan de verdere noodweerverwaarden ook niet meer toekomt.

³¹ Vgl. HR 23 juni 1987, NJ 1988, 324.

niet direct volgen op de aanhouding zal de bedoeling tot overlevering in twijfel kunnen worden getrokken. Vrijheidsbeneming kan bijvoorbeeld niet met een beroep op artikel 53 Sv worden gerechtvaardigd wanneer men de op heterdaad betrapte inbreker gedurende een etmaal in een kelder gevangen houdt, terwijl er geen enkel beletsel is om hem veel eerder aan justitie over te dragen.

6. Subsidiariteit en proportionaliteit,

6.1. Subsidiariteit en proportionaliteit bij noodweer

Het feit dat men in noodweer begaat moet zijn “geboden door de noodzakelijke verdediging”. In deze zinsnede liggen de vereisten van subsidiariteit en proportionaliteit besloten. De voorwaarden van subsidiariteit en proportionaliteit zijn niet strikt van elkaar te scheiden. De Hoge Raad heeft de subsidiariteit gedefinieerd aan de hand van de vraag of verdediging tegen de aanranding noodzakelijk was³². Aan de subsidiariteitseis is niet voldaan als verdachte zich niet behoefde te verdedigen omdat voor betrokkene een redelijk alternatief openstond³³. Dat reële alternatief kan verschillende gedragsvarianten bevatten. Natuurlijk kan men denken aan de mogelijkheid van een handelen dat op zichzelf niet illegaal is. Degene die zich geconfronteerd ziet met een dreigend naderende overvaller zou de aanrander kunnen tegenhouden door bijvoorbeeld de deur op slot te doen. De Hullu wijst erop dat noodweer een inbreuk is op het geweldsmonopolie van de overheid en dat een reël alternatief het bellen van de politie of het anderszins inroepen van hulp zou kunnen zijn (De Hullu, 2015, p. 325). In de omschrijving door de Hoge Raad van de subsidiariteit ligt wel een beperking. De concrete wijze van de verdediging wordt door de Hoge Raad buiten de subsidiariteit gehouden. De subsidiariteit heeft immers volgens de Hoge Raad enkel betrekking op de noodzakelijkheid van verdediging en niet op de noodzakelijkheid van de gekozen wijze van verdediging (Jansen, 2014, p. 733. Anders Van Kempen, 2011, p. 316). Als verdediging noodzakelijk is, is daarmee de vraag naar de subsidiariteit beantwoord.

De proportionaliteit heeft volgens de Hoge Raad wél betrekking op de gekozen wijze van verdediging tegen de aanranding. Maar in het kader van de beantwoording van de vraag naar de proportionaliteit staat alleen ter beoordeling of de gekozen wijze van verdediging niet in een onredelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding, en niet of de gekozen wijze van verdediging noodzakelijk was en of niet met een minder ingrijpende verdedigingswijze kon worden volstaan³⁴. De proportionaliteitseis strekt bij noodweer er dus toe om excessen uit te zeven. Het is niet de bedoeling om te toetsen of de verdediging optimaal is geweest (De Hullu, 2015, p. 325, 326). Over de afgrenzing tussen subsidiariteit en proportionaliteit wordt ook wel anders gedacht. Onder subsidiariteit kan men immers ook begrijpen of de gekozen wijze van verdediging wel noodzakelijk was en of een minder ingrijpend optreden niet evenzeer kans van slagen had (Machielse, 1986, p. 647; Van Kempen, 2013). In deze zienswijze worden zowel de vraag naar de noodzakelijkheid van verdediging als die naar de noodzakelijkheid van de wijze van verdediging onder de subsidiariteit gebracht. Maar de Hoge Raad is kennelijk van oordeel dat de gekozen verdedigingswijze beheerst wordt door de proportionaliteit,

³² HR 22 maart 2016, ECLI:NL:HR:2016:456 rov. 3.5.1. e.v.

³³ Van Kempen spreekt van het ‘verdedigingsnoodzaakvereiste’, dat volgens hem een van de drie basisvereisten voor noodweer is, naast de subsidiariteit en de proportionaliteit (Van Kempen, 2013, p. 304).

³⁴ HR 8 september 2009, NJ 2010, 391 m.nt. Buruma.

maar dan wel in beperkte mate; staat de gedraging als verdedigingsmiddel niet in onredelijke verhouding tot de ernst van de aanranding³⁵. Een bezwaar tegen deze wijze van afgrenzing van subsidiariteit en proportionaliteit is dat als eenmaal verdediging noodzakelijk is geoordeeld, alleen maar hoeft te worden onderzocht of tussen het middel, de gedraging, en de ernst van de aanranding, geen onredelijke verhouding bestaat. En niet of ook niet een minder ingrijpende verdediging efficiënt zou zijn geweest. In deze benadering kan een beroep op noodweer slagen wanneer verdediging noodzakelijk was (subsidiariteit) en de wijze van verdediging niet in een onredelijke verhouding stond tot de ernst van de aanranding (proportionaliteit), hoewel een minder schadelijke afweer mogelijk en naar verwachting even effectief zou zijn geweest.

6.2. Subsidiariteit en proportionaliteit bij burgerarrest

De betekenis van de subsidiariteit en proportionaliteit in het kader van het burgerarrest is veel minder uitgediept dan bij noodweer. Ongetwijfeld hangt dat samen met het beperkte bereik van het burgerarrest. Het lijkt daarbij slechts te gaan om vrijheidsbeneming ter voorgeleiding³⁶. Er zijn geen aanwijzingen dat de maatstaven van subsidiariteit en proportionaliteit die aan de aanhoudende burger worden voorgehouden wezenlijk anders worden ingevuld dan de maatstaven waaraan de opsporende overheidsdienaar moet voldoen. Van de laatste wordt een redelijke en billijke belangenafweging verwacht. Dat houdt in dat op een voor de betrokken burgers minst bezwarende wijze moet worden opgetreden en dat er een redelijke verhouding moet zijn tussen de wijze van optreden en het beoogde doel. Aldus worden in deze context de eisen van subsidiariteit en proportionaliteit omschreven (Corstens/Borgers, 2014, p. 58). Het eerste lid van artikel 7 Politiewet 2012 houdt met betrekking tot het gebruik van geweld of van vrijheidsbeperkende middelen door de politie-ambtenaar in dat deze daartoe bevoegd is wanneer het daarmee beoogde doel dit, mede gelet op de aan het gebruik hiervan verbonden gevaren, rechtvaardigt, en dat doel niet op een andere wijze kan worden bereikt. Het vijfde lid van dit artikel bepaalt nog dat de uitoefening van de bevoegdheden van de politie in verhouding tot het beoogde doel redelijk en gematigd dient te zijn. Daarin liggen de eisen van subsidiariteit en proportionaliteit besloten (Corstens/Borgers, 2014, p. 414). De invulling door de wetgever van de maatstaven van subsidiariteit en proportionaliteit voor de gewelduitoefening door de politie verschilt dus van de invulling die de Hoge Raad aan deze beginselen bij noodweer geeft. Ook de Hoge Raad zelf verstaat de subsidiariteitseis die geldt voor het uitoefenen van opsporingsbevoegdheden aldus dat in dat kader gekozen moet worden voor het minst ingrijpende alternatief³⁷. Dus een duidelijk verschil met noodweer, waar de Hoge Raad in het kader van de subsidiariteit enkel de noodzaak van verdediging toetst en de proportionaliteitsvraag beperkt tot een toetsing of de gekozen wijze van verdediging niet in een onredelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. Waarschijnlijk zal er overigens wel rekening mee worden

³⁵ Voor noodtoestand stelt de Hoge Raad de eis dat er sprake is van uitzonderlijke omstandigheden waarin gekozen is voor de zwaarstwegende plicht of belang (HR 16 september 2008, NJ 2010, 5 m.nt. Buruma; HR 12 juli 2011, ECLI:2011:BP5971). Dat lijkt te wijzen op een andere benadering dan bij noodweer. Voor psychische overmacht geldt dat deze strafuitsluitingsgrond alleen maar in zeer uitzonderlijke gevallen van toepassing zal zijn (HR 6 december 2011, ECLI:2011:BP9394).

³⁶ Maar om die vrijheidsbeneming te bewerkstelligen kan het gebruik van geweld nodig zijn, bijvoorbeeld om de vluchtende verdachte te stoppen. Jan Naeyé wijst er terecht op dat een duidelijke rechtvaardigingsgrond voor het gebruik van zulk geweld niet aan te wijzen is (Naeyé, 2013, p. 237).

³⁷ HR 12 december 1978, NJ 1979, 142, m.nt. GEM (braak bij het binnentreden); HR 24 oktober 1989, NJ 1990, 239 m.nt. Corstens; HR 13 oktober 2015, NJ 2016, 111 m.nt. Myjer.

gehouden dat een politieagent doorgaans beter toegerust is voor het aanhouden van een verdachte dan een doorsnee burger.

7. Onttrekking en passiviteit bij resp. noodweer en ontdekking op heterdaad

7.1. Noodweer en vluchtmogelijkheid

Een van de meest besproken vragen in het kader van de subsidiariteit is of de burger verplicht is zich aan het gevaar dat van de ander uitgaat te onttrekken. In het verleden koos de rechtspraak inderdaad wel voor de benadering dat een beroep op noodweer niet op kan gaan als er geen feitelijke belemmering bestond om de aanrander uit de weg te gaan³⁸. Verdediging is dan niet noodzakelijk (Machielse, 1986, p. 654). Men kan in zo'n geval het vege lijf redden door ervandoor te gaan. De drang tot zelfbehoud wordt evengoed door het ontkomen aan de aanrander gediend als door het pareren van de aanval. Alleen in bijzondere gevallen hoefde het niet benutten van de feitelijke mogelijkheid om zich aan de aanranding te onttrekken niet tot verwerping van het beroep op noodweer te leiden. Te denken is aan het geval waarin de hoedanigheid van de aangerande eraan in de weg staat om ervandoor te gaan. Indertijd werd dan gedacht aan de status van militair, van een vertegenwoordiger van het overheidsgezag, van een persoon aan wie de bescherming van een ander is opgedragen (De Hullu, 2015, p. 324; Hazewinkel-Suringa/Rommelink, 1996, p. 321, 322). Ook andere omstandigheden kunnen dan een rol spelen, bijvoorbeeld dat men zich niet uit de eigen woning behoeft te laten verjagen. Maar de afgelopen decennia is dit beeld wat gekanteld. De Hoge Raad is steeds meer de nadruk gaan leggen op de vraag of *gevergd* kon worden dat de verdachte zich aan de aanranding onttrok in plaats van op de vraag of zo een onttrekking ook mogelijk was³⁹. Of een verdachte zich aan de aanranding had moeten en kunnen onttrekken hangt af van de omstandigheden van het geval. Al naargelang de inhoud van het verweer en de omstandigheden van het geval kan de feitenrechter genoopt zijn om zijn oordeel dat de verdachte zich had moeten onttrekken nader te motiveren⁴⁰. Uitgangspunt is niet meer dat verdachte in beginsel moet vluchten als hij daarvoor de gelegenheid heeft⁴¹.

De Hoge Raad wijst in verband met de vraag of onttrekking aan de aanranding kan worden gevergd nog steeds op het belang van iemands hoedanigheid. Interessant daarbij is dat de Hoge Raad niet alleen de hoedanigheid van politieambtenaar noemt maar ook de hoedanigheid "van een op basis van artikel 53 Sv optredend persoon"⁴². Degene die overgaat tot het verrichten van een burgerarrest en zich dan geconfronteerd ziet met geweld van de kant van de betrapte zal dus, uitzonderlijke omstandigheden waarschijnlijk daargelaten, zich niet aan die aanranding hoeven te onttrekken, evenmin als ieder ander in noodweer. Maar bijzondere omstandigheden kunnen tot een ander oordeel leiden. Bijvoorbeeld wanneer de aanrander een kind is of een mentaal gehandicapte, of wanneer men in een nauwe familierechtelijke relatie tot de aanrander staat (Machielse 1986, p. 637 e.v.) .

³⁸ Bijv. HR 9 oktober 1979, NJ 1980, 45 m.nt. ThWvV.

³⁹ HR 21 november 2006, ECLI:2006:AX9177; HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456 rov. 3.5.2.

⁴⁰ HR 26 januari 2016, ECLI: 2016:106.

⁴¹ HR 8 april 2014, ECLI: 2014:858.

⁴² HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456, rov. 3.5.2.

7.2. Ontdekking op heterdaad en afzijdigheid

In het kader van het burgerarrest is de problematiek van het niet-ingrijpen veel diffuser dan bij de noodweer. De situatie dat men het vege lijf zal moeten redden is dan immers niet vanzelfsprekend. Bij het burgerarrest gaat het doorgaans niet om de vraag of vluchten geveerd kan worden, maar of afzien van aanhouding geveerd kan worden, bijvoorbeeld vanwege de ernstige risico's die met zo een aanhouding gepaard zouden gaan, of omdat de politie al tot actie overgaat. In die zin spelen subsidiariteit en proportionaliteit hier ook een rol. Als de op heterdaad betrapte is herkend en als grote risico's aan een aanhouding verbonden zijn, ligt het voor de hand van het uitoefenen van de bevoegdheid om over te gaan tot burgerarrest af te zien. Zeker geldt dit wanneer het ontdekte feit geen ernstige inbreuk op de rechtsorde is, bijvoorbeeld slechts een overtreding.

8. Eigen schuld

8.1. Noodweer en eigen schuld

Eigen schuld kan verhinderen dat men zich mag verdedigen tegen een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding. Het kan aan eigen schuld te wijten zijn dat men wordt aangevallen. Maar eigen schuld kan zich in verschillende gradaties voordoen en duidelijk is inmiddels wel geworden dat de Hoge Raad niet in iedere gradatie van eigen schuld een belemmering ziet voor noodweer. Zo is het enkele feit, dat degene die zich op noodweer beroept heeft voorzien dat zijn eigen gedrag een ander tot een aanranding zou kunnen brengen, onvoldoende. Maar als degene die zich op noodweer beroept de aanval van de ander heeft uitgelokt door provocatie en aldus uit was op een confrontatie, zal dat aan het slagen van het verweer in de weg staan (Bertens, 2009)⁴³. Dat verdachte ter afweer van de wederrechtelijke aanranding gebruik heeft gemaakt van een illegaal wapen belemmert overigens het aannemen van noodweer niet⁴⁴. Veroordeling voor een overtreding van de Wet wapens en munitie is dan natuurlijk wel mogelijk.

8.2. Burgerarrest en eigen schuld

Ook voor het burgerarrest kan de vraag rijzen of er sprake was van uitlokking of provocatie. Denk aan degene die een ander provokeert om een strafbaar feit te plegen, en dan de ander vastpakt om deze aan de politie voor te geleiden. Er is dan sprake van ontdekking op heterdaad van een strafbaar feit. Of in zo een geval burgerarrest in aanmerking komt, is in de rechtspraak van de Hoge Raad nog niet uitgemaakt. Men zou kunnen verdedigen dat een burgerarrest geoorloofd is. Er is voldaan aan alle vereisten van artikel 53 Sv. In tegenstelling tot bij de geprovoeerde noodweer, waarbij de provocateur niet geacht wordt ter verdediging te handelen, zal de provocateur die een burgerarrest verricht, wel handelen ter voorgeleiding, zij het dat de bedoelingen van de provocateur zeker niet nobel zullen zijn. Ook dient in overweging te worden genomen dat de bevoegdheid in geval van burgerarrest doorgaans beperkt is tot een vrijheidsbeneming. Enige fysieke drang zal daarbij gebruikt mogen worden, maar meer niet. Als de provocatus zich verzet tegen de aanhouding, welk verzet gekwalificeerd

⁴³ HR 17 mei 2016, ECLI:2016:864.

⁴⁴ HR 27 mei 2003, NJ 2003, 512; HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456, rov. 3.7.1.

kan worden als een wederrechtelijke aanranding jegens de provocateur, komen de kaarten wellicht anders te liggen. Dan komt immers noodweer in beeld. En dan staat de provocatie waarschijnlijk aan het aannemen van noodweer in de weg. Ook zal wellicht een rol kunnen spelen dat bij noodweer het belang van de verdediging van de rechtsorde prominenter is dan bij het burgerarrest (Moerman, 2016, p. 95). Noodweer speelt zich af waar de handhaving van de rechtsorde door de overheid tekortschiet en voorkomt dat het onrecht dan de overhand krijgt. Het burgerarrest is maar één onderdeel van een mechanisme dat in werking treedt wanneer een strafbaar feit niet is voorkomen, maar op heterdaad wordt ontdekt. In gevallen waarin het ontdekte delict dan al is voltooid is noodweer in de regel uitgesloten. In gevallen waarin het delict nog niet is voltooid kan er sprake zijn van samenval van beide bevoegdheden. Een en ander laat overigens onverlet dat de gedragingen van de provocateur die de provocatus hebben gebracht tot het strafbaar feit, op de eigen strafrechtelijke merites kunnen worden beoordeeld. Men kan zich voorstellen dat de provocateur veroordeeld kan worden bijvoorbeeld voor belediging of soms zelfs voor uitlokking.

Ten aanzien van het burgerarrest zal, dunkt mij, hetzelfde gelden als wat ik eerder over de aanwending van een illegaal wapen in noodweer schreef. De bewoner van een huis, die een inbreker op heterdaad betrapt en deze onder schot houdt met een illegaal vuurwapen totdat de politie is gearriveerd, handelt nog binnen de grenzen van artikel 53 Sv, zij het dat ook deze verdachte voor overtreding van de wapenwetgeving zal kunnen worden veroordeeld.

Terzijde dient wel opgemerkt te worden dat uitlokking of provocatie door overheidsdienaren dan wel door personen voor wier handelen politie of openbaar ministerie verantwoordelijk is, aan een succesvolle strafvervolgning van de uitgelokte/provocatus in de weg kan staan⁴⁵. Maar wanneer een burger op eigen houtje provoceert of uitlokt zal de vervolging daardoor in de regel niet worden besmet.

9. Overschrijding der grenzen van noodweer en burgerarrest

9.1. Exces in noodweer

Het tweede lid van artikel 41 Sr treft een voorziening voor het geval dat degene die zich in een noodweersituatie bevindt, de grenzen van noodzakelijke verdediging overschrijdt door te hevig te verdedigen (intensief exces) dan wel door met verdedigen te lang door te gaan (extensief exces). Die overschrijding van de grenzen van de noodzakelijke verdediging moet het onmiddellijk gevolg zijn geweest van een hevige gemoedsbeweging, die op haar beurt weer door de aanranding is veroorzaakt. Dit zogenaamde noodweereces is een tegemoetkoming aan de burger die zich ter verdediging van de rechtsorde inzet en daarbij in zijn emotie te ver gaat. Het zich inzetten voor de rechtsorde dient niet ontmoedigd te worden door te zware eisen aan de burger te stellen. Maar die tegemoetkoming gaat niet zover dat een overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging ook geoorloofd is. Overschrijding van de grenzen is niet toegestaan, maar onder omstandigheden kan de excedent daarvoor niet worden gestraft. Omdat het tweede lid van artikel 41 Sr evenals het eerste lid eist dat verdediging noodzakelijk is gaat het bij noodweereces enkel om de overschrijding van de grenzen

⁴⁵ HR 29 juni 2010, NJ 2010, 440 m.nt. Schalken.

van de evenredigheid. De mate waarin de grenzen van de noodzakelijke verdediging zijn overschreden en de aard en intensiteit van de hevige gemoedsbeweging moeten bij de beoordeling worden betrokken. Het kan zijn dat er sprake is van een dusdanig buitensporige overschrijding van de grenzen van de evenredigheid, die zoals wij zagen toch al niet te eng worden getrokken, dat dit verband op losse schroeven komt te staan⁴⁶. Bij een “hevige gemoedsbeweging” hoeft niet enkel te worden gedacht aan paniek of angst. Ook woede of verontwaardiging vallen daaronder, mits zij door de aanranding zijn veroorzaakt en hun oorzaak niet vinden in emoties die los daarvan staan. De door de aanranding veroorzaakte gemoedsbeweging moet van doorslaggevend belang zijn geweest voor de verweten gedraging⁴⁷.

9.2. Exces in burgerarrest

Het burgerarrest kent geen vergelijkbare regeling als het noodweereces, hoewel ook hier de burger zich opwerpt als assistent van de overheid. Ook degene die een burgerarrest verricht kan ten prooi vallen aan hevige emoties. Maar de aanhouding mag niet verder gaan dan wat met het oog op vrijheidsontneming of -beperking ter voorgeleiding nodig is. Bovendien moet de evenredigheid van het ingrijpen ter aanhouding in vergelijking met het belang dat ermee wordt gediend worden gerespecteerd. Als iemand het slachtoffer is van discriminatie of belediging en de dader, op heterdaad betrapt, ter voorgeleiding wil aanhouden, zal hij bijvoorbeeld niet de dader mogen neerschieten om deze te immobiliseren. Maar een burgerarrest kan licht overgaan in een noodweersituatie, waarin ook het tweede lid van artikel 41 Sr ten goede kan komen aan degene die aanvankelijk slechts de betrapte aan de politie wilde overleveren. Soms zal degene die de grenzen in het kader van artikel 53 Sv overschrijdt zelfs een beroep kunnen doen op overmacht, een drang waaraan men geen weerstand kan bieden, zij het dat deze strafuitsluitingsgrond strenge eisen stelt (De Hullu, 2015, p. 301, 302, 304).

10. Verschillen en overeenkomsten tussen noodweer en burgerarrest

10.1. Verschillen tussen noodweer en burgerarrest

Jan Naeyé typeert de noodweer trefzeker als een klassiek persoonlijk verdedigingsrecht en het burgerarrest als een opsporingshandeling in de vorm van een robuust persoonlijk aanvalsrecht (Naeyé, 2010, p. 5). Het burgerarrest ontbeert de natuurrechtelijke component die aan noodweer ten grondslag ligt. Voorts zal de urgentie van de noodzaak tot aanhouding dikwijls minder imponeren dan de urgentie van een reactie in geval van noodweer. Degene die een burgerarrest verricht zit meestal niet op dezelfde wijze klem als degene die zich in noodweer verdedigt. De laatste zal heel vaak geen keus hebben, de eerste kan wel besluiten om zich afzijdig te houden, hetgeen in de praktijk ook (te) vaak gebeurt⁴⁸. In geval van noodweer verhindert men (verdere) kwetsing of beschadiging, de burger treedt preventief op waar de overheid daartoe niet in staat is. In geval van burgerarrest is het kwaad doorgaans al geschied en is er geen sprake meer

⁴⁶ HR 8 april 2008, NJ 2008, 312 m.nt. Keijzer.

⁴⁷ HR 22 maart 2016, ECLI:2016:456, rov. 3.6.3.

⁴⁸ Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonke van Noije & Cok Vrooman (reds.), (2012). Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012., Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, p. 206 e.v.; Burgeringrijpen. Standpunt van de Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie: Dordrecht, 2009.

van een strijd tussen recht en onrecht, maar van een situatie waarin een aanhouding ertoe strekt het recht zijn loop te laten hebben. Dit verschil in karakter brengt met zich dat de grenzen van de bevoegdheid in geval van noodweer, waar recht tegenover onrecht staat, ruimer worden getrokken dan in geval van burgerarrest, waar het recht het onrecht achtervolgt.

Voor noodweer gelden andere eisen dan voor burgerarrest. Noodweer verlangt een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding van eigen of andermans lijf, eerbaarheid of goed. Voor burgerarrest is een ontdekking op heterdaad van een strafbaar feit nodig. De meeste aanrandingen van lijf, eerbaarheid of goed zijn strafbaar, maar niet allemaal. Niet alle strafbare feiten zijn op hun beurt als zulke aanrandingen te kwalificeren.

Een ander belangrijk verschil tussen noodweer en burgerarrest is dat noodweer nog een aparte voorziening kent wanneer de grenzen van noodzakelijke verdediging in een hevige emotie worden overschreden. Die voorziening kent het burgerarrest niet.

Provocatie staat aan noodweer in de weg. Of hetzelfde geldt voor burgerarrest is nog onzeker.

10.2. Overeenkomsten van noodweer met burgerarrest

Wat beide verschijnselen begripsmatig met elkaar verbindt is dat de burger ingrijpt waar zulk ingrijpen gewoonlijk aan de overheid is voorbehouden. En dat ingrijpen neemt prima vista de gedaante aan van een strafbaar feit. In de kern beschouwd zijn noodweer en burgerarrest uitzonderingen op het geweldsmonopolie van de overheid. Noodweer en burgerarrest veronderstellen beide een subjectief element, te weten verdedigingswil respectievelijk de bedoeling om aan justitie over te leveren.

Omdat ook de aanhoudende burger zich in dienst stelt van de rechtshandhaving ligt het voor de hand om ook zijn handelen met een zekere welwillendheid te beoordelen.

10.3. Samenvatting en overloop van noodweer en burgerarrest

Dat de achtergrond en context van noodweer en burgerarrest van elkaar verschillen wil niet zeggen dat zij in de praktijk niet vaak met elkaar op enigerlei wijze verbonden zijn. De noodweerbevoegdheid en de bevoegdheid tot aanhouding in geval van heterdaad kunnen beide hun aanleiding vinden in één gebeurtenis (Moerman, 2016, p. 96). Als de wederrechtelijke aanranding van lijf, eerbaarheid of goed tevens een strafbaar feit is kan zij zowel voor noodweer als voor burgerarrest de aanleiding vormen. Niet alleen is iedereen bevoegd om in zo'n geval tussenbeide te komen en de aanranding af te weren, maar ook om de aanrander aan te houden, omdat zijn strafbaar feit op heterdaad is ontdekt. Als men bijvoorbeeld ziet dat een dief er met de waardevolle buit vandoor wil gaan, is er zowel sprake van een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding van een goed als van een ontdekking op heterdaad. Dat de bestolene in zo een geval in noodweer tegen de dief lichamelijk geweld mag gebruiken, zelfs als dat voor de dief pijn of enig letsel oplevert, lijkt niet aan twijfel onderhevig. Maar over de vraag of het verrichten van een burgerarrest in zo een situatie op dezelfde wijze mag plaatsvinden lopen de meningen uiteen. Als zowel aan alle eisen van noodweer als aan die van burgerarrest is voldaan lijkt het aan te bevelen eerst de blik te richten op de noodweer. Met toetsing aan de noodweervoorwaarden is

veel meer ervaring opgedaan dan met toetsing aan de voorwaarden voor burgerarrest. Er is meer vergelijkingsmateriaal en de contouren van de noodweerbevoegdheid zijn in het algemeen wel duidelijk. Over de grenzen van de bevoegdheden verbonden aan het burgerarrest bestaat veel meer onduidelijkheid.

Verdediging en aanhouding kunnen overigens ook door dezelfde gedraging worden gerealiseerd. Verdediging kan er ook in bestaan dat de aanrander onschadelijk wordt gemaakt juist door zijn vrijheid te beperken, waardoor hij geen schade meer kan aanrichten. Het vastklampen van de aanrander kan dan naar uiterlijke verschijningsvorm zowel als aanhouding zijn aan te merken als verdediging opleveren. Er is dan sprake van samenvaal.

Beide bevoegdheden kunnen ook na elkaar worden uitgeoefend. Zo kan een gewelddadige aanvaller eerst met geweld worden afgeweerd en dan in bedwang worden gehouden totdat de gewaarschuwde politie arriveert. De burger zal in zo een geval geacht kunnen worden eerst van zijn noodweerrecht gebruik te maken om daarna een burgerarrest te verrichten. Dan loopt de ene bevoegdheid in de andere over. Ook een overloop van burgerarrest naar noodweer is denkbaar. Als een dief wordt betrap en er zonder buit vandoor gaat mag hij worden aangehouden. Als de dief, nadat hij is vastgegrepen, geweld gaat gebruiken tegen de aanhoudende burger zal de laatste zich in noodweer mogen verdedigen (Kwakman, 2012, p. 118).

10.4. Scheiding van noodweer en burgerarrest

Soms is er sprake van een strikte scheiding tussen noodweer en burgerarrest. Aan de ene kant zijn er immers gevallen waarin er wel een wederrechtelijke aanranding is maar nog geen strafbaar feit. Denk aan het geval van een poging tot eenvoudige mishandeling. Daartegen mag men zich wel verdedigen, maar men mag geen burgerarrest verrichten. Er is immers geen op heterdaad ontdekt strafbaar feit⁴⁹. Aan de andere kant van het spectrum zijn gevallen denkbaar waarin een strafbaar feit wel op heterdaad wordt ontdekt, maar er geen noodweersituatie is bij gebreke van een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding. Ik noem als voorbeeld het geval waarin iemand verbaal een ander bedreigt met een misdrijf tegen het leven gericht (artikel 285 Sr), terwijl er geen aanknopingspunten voor een gerechtvaardigde vrees zijn dat hij deze bedreiging direct ten uitvoer wil gaan brengen. Een bedreiging in de trant van “morgen ga je eraan” kan wél voldoen aan de eisen van artikel 285 Sr, maar is nog onvoldoende voor een ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding van andermans lijf. Ook is te denken aan de situatie waarin het gevaar voor een feitelijke aantasting zich al heeft gerealiseerd, bijvoorbeeld omdat een voorwerp definitief is vernield. In zo een geval zal degene die daarvan getuige was, bevoegd zijn de vernielers aan te houden. Maar de preventieve noodweerbevoegdheid zal niet meer kunnen worden uitgeoefend, omdat het kwaad al is geschied. Noodweer kan natuurlijk wel in beeld komen door nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld wanneer de aangehouden zich met geweld tegen aanhouding gaat verzetten.

⁴⁹ Poging tot eenvoudige mishandeling is immers ingevolge het vijfde lid van artikel 300 Sr nog geen strafbaar feit. Als het geweld escaleert en het vervolgens niet bij een eenvoudige mishandeling blijft ontstaat een situatie van samenvaal.

11. Besluit

Noodweer en burgerarrest vormen uitzonderingen op het geweldsmonopolie van de overheid. Handelen in noodweer en burgerarrest is niet wederrechtelijk. In rechtspraak en literatuur neemt de noodweer een prominente plaats in. Het burgerarrest kan op veel minder aandacht rekenen. De achtergrond van beide vormen van geoorloofde eigenrichting verschilt. Noodweer berust op een dubbele pijler. In de eerste plaats geeft noodweer ruimte aan het instinct tot zelfbehoud. In de tweede plaats belichaamt noodweer de strijd van het recht tegen het onrecht. Burgerarrest betreft de burger bij de opsporing en vervolging van een op heterdaad ontdekt strafbaar feit. De dader mag niet ongestraft kunnen ontkomen. Hij mag van zijn vrijheid worden beroofd ter voor geleiding. Noodweer is preventief, burgerarrest reactief, wanneer het kwaad al is geschied.

Omdat noodweer tevens rechtsordehandhaving is wordt de verdediger ontzien. De wetgever heeft de noodweerder die de grenzen van noodzakelijke verdediging overschrijdt onder bepaalde omstandigheden zelfs straffeloosheid gegund. De burger die overgaat tot het aanhouden op heterdaad lijkt aan strengere proportionaliteitseisen te moeten voldoen dan de burger die een beroep op noodweer doet. Het burgerarrest kent ook geen excesregeling zoals de noodweer.

Noodweer en burgerarrest zijn in theorie scherp van elkaar te onderscheiden maar lopen in de praktijk vaak synchroon, omdat een wederrechtelijke aanranding vaak ook een strafbaar feit zal opleveren dat op heterdaad door het slachtoffer wordt ontdekt. Ook kan burgerarrest uitlopen op noodweer wanneer de aangehouden verdachte zich fysiek verzet. Dan zullen aan de burger alle voordelen toekomen die de noodweer hem biedt.

Veel theoretische vragen over de omvang en inhoud van het burgerarrest zijn nog onbeantwoord. De belangrijkste daarvan is hoe straffeloosheid wordt geconstrueerd als de burger, maar ook de politieambtenaar, bij een aanhouding op heterdaad geweld moet gebruiken dat verder gaat dan alleen het vastgrijpen en meenemen van de verdachte. Om aan die onduidelijkheid een einde te maken zou een specifieke rechtvaardigingsgrond voor aanhoudingsgeweld, zoals door Naeyé (Naeyé, 2013, p. 240)⁵⁰ bepleit, het overwegen waard zijn.

Bibliografie

BERTENS, T. (2009). Eigen schuld en noodweer, in M.J.A. DUKER, L.J.A. PIETERSE & A.J.P. SCHILD, (Eds.), *WelBeraden, Beschouwingen over de rechtsontwikkeling in de rechtspraak van de Hoge Raad der Nederlanden* (pp. 1-15). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

BLEICHRODT, F.W. (2010). *Over burgers en opsporing*, Deventer: Kluwer.

BOSCH KEMPER, J. DE. (1838). *Wetboek van Strafvordering naar deszelfs beginselen ontwikkeld en in verband gebracht met de algemeene regtsgeleerdheid, Eerste Deel*, Amsterdam 1838.

⁵⁰ Aldus luidende:

“1. Niet strafbaar is de ambtenaar van politie die geweld gebruikt in de rechtmatige uitoefening van zijn bediening en in overeenstemming met de regels die voor de uitoefening van die bediening zijn vastgesteld.
2. Niet strafbaar is hij die een feit begaat geboden door de noodzakelijke aanhouding van de verdachte.”

- CORSTENS, G.J.M. (2014). *Het Nederlands strafproces*. (8^e druk, bewerkt door prof. mr. M.J. Borgers). Deventer: Kluwer.
- HAZEWINKEL-SURINGA, D. (1996). *Inleiding tot de studie van het Nederlandse Strafrecht* (15^e druk, bewerkt door mr. J. REMMELINK). Deventer: Gouda Quint.
- HULLU, J. DE. (2015). *Materieel strafrecht* (6^e druk). Deventer: Wolters Kluwer.
- JANSEN, R. (2014). Een nieuwe kijk op de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit bij noodweer. Wordt de minst ingrijpende wijze van verdediging verlangd? *DD 44*, 727-738.
- JANSEN, R. (2015). Verdedigingswil bij noodweer. *DD 45*, 435-446.
- KNIGGE, G., WOLSWIJK, H.D. (2015). *Het materiële strafrecht* (15^e druk). Deventer: Wolters Kluwer.
- KWAKMAN, N.J.M. (2012). Noodweer(exces) en burgerarrest: complementaire voorzieningen. *NJB 2012*, 116-119.
- MACHIELSE, A.J.M. (1986). *Noodweer in het strafrecht*. Amsterdam: Stichting Onderzoek Recht en Beleid.
- NAEYÉ, J. (1990). *Heterdaad*. (2^e druk). Arnhem: Gouda Quint/Lochem: Van den Brink & Co.
- NAEYE, J. (2009). *Burgerarrest*. Oratie Amsterdam VU. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- NAEYÉ, J. (2013). Een wettelijke strafuitsluitingsgrond voor rechtmatig aanhoudingsgeweld. In J.W. Fokkens, P.H.P.H.M.C. VAN KEMPEN, H.J.B. SACKERS en P.C. VEGTER (Eds.), *Ad hunc Modum, Opstellen over materieel strafrecht, Liber amicorum A.J. Machielse* (pp. 231-243). Deventer: Kluwer.
- KEMPEN, P.H.P.H.M.C. VAN. (2011). Drie basisvereisten voor noodweer, in: P.H.P.H.M.C. VAN KEMPEN, A.J. MACHIELSE, H.J.B. SACKERS & P.C. VEGTER (Eds.), *Levend strafrecht. Strafrechtelijke vernieuwingen in een maatschappelijke context. Liber amicorum Ybo Buruma* (pp. 303-323). Deventer: Kluwer.
- MOERMAN, E.M. (2016). *Inburgeren in de opsporing. Over de juridische positie van de burger in de opsporing van strafbare feiten* (diss. Rotterdam). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES. (1977). *Het maatschappelijk kontrakt of beginselen van het politiek recht*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- VERSEVELD, A. VAN. (2016). Noodweer: de Hoge Raad geeft een overzicht. *DD 46*, 352-372.
- VOORDE, J.M. TEN (2013). Privatisering van noodweer?, *Ars Aequi*, 591-597.
- WAARD, R. DE. (1994). Actuele aspecten van eigenrichting. In P. Nicolai & W. Duk (eds), *Recht op Scherp, beschouwingen over handhaving van publiekrecht aangeboden aan Prof. Mr. W. Duk* (pp. 185-198). Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.

1e proef

De politieke ambities bij de invoering van het verbod op private milities in België

Een historische inkijk

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 51-61
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Paul Ponsaers¹

Inleiding

De opdracht van de politie wordt vandaag in toenemende mate door diverse actoren uitgeoefend. “Politie” transformeert naar “Policing”. De geüniformeerde politie is partner geworden van vele instanties, niet in het minst omdat het besef gegroeid is dat de politie alleen niet alle verwachtingen kan inlossen van de bevolking. De politie functioneert in een breed netwerk van allerhande actoren.

Anderzijds rest er toch iets donkerblauw dat de politie niet kan, zelfs niet *mag*, delen met anderen. Het gaat met name om het verbod dat van overheidswege werd opgelegd en wordt aangehouden om het legaal en legitiem geweldsmonopolie te doorbreken? Deze bijdrage gaat over dit centrale politieke vraagstuk, met name waar dit verbod vandaan komt en hoe dit vanuit historisch oogpunt werd beargumenteerd.

We gaan hiervoor terug naar het verbod op “private milities” in België, het spiegelbeeld van de Nederlandse “weerkorpsen”². Onder “private milities” wordt in de Belgische wet ter zake bedoeld: “*Elke organisatie van private personen waarvan het oogmerk is geweld te gebruiken of het leger of de politie te vervangen, zich met dezer actie in te laten of in hun plaats op te treden*”³. We willen de lezer een duidelijk inzicht verschaffen in de wijze waarop de overheid een politieke visie ontwikkelde inzake “private milities”. Dit artikel is dan ook evident historisch van aard.

1. De context en de opkomst van het Nationaal Legioen en het Verdinaso

De jaren 1930-1939 zijn deze van de “Grote Depressie” en van het opkomend fascisme. Eén en ander is het gevolg van de ineenstorting van de effectenbeurs van Wall Street in 1929, hetgeen leidt tot economisch crisis en grote werkloosheid in de V.S. De crisis slaat over naar Europa. Daartegenover wordt de economie van de Sovjet-Unie, die erg

¹ Prof. dr. emeritus, Department of Criminal Law, Criminology and Social Law, Faculty of Law, Ghent University, Belgium.

² Wet van 11 september 1936, houdende voorzieningen omtrent weerkorpsen.

³ Wet van 29 juli 1934, waarbij de private milities verboden worden, BS 07-08-1934, nr. 1934072950.

geïsoleerd en zelfvoorzienend is, nauwelijks beïnvloed door de “Grote Depressie”. België komt in een eerste fase nog redelijk door de wereldcrisis. De frank moet weliswaar devalueren, maar het land beschikt over grondstoffen en productiemiddelen, waardoor de effecten van de “Grote Depressie” kunnen getemperd worden (Chapman, 2014).

Stalin hanteert deze situatie als bewijs dat het Westers kapitalisme niet werkt en gedoemd is tot de ondergang. De steun voor communisten neemt ook buiten de Sovjet-Unie toe. In een reactie hierop groeit de steun voor rechtse anticommunistische bewegingen ook, wat een groeiende polarisatie in de hand werkt. In de Duitse Republiek groeien conflicten die op een burgeroorlog lijken. Politieke extremisten, voornamelijk communisten en nationaalsocialisten, winnen veel aanhang, vooral sinds de “Grote Depressie”. In 1933 weet Adolf Hitler als de leider van de nationaalsocialisten de macht over te nemen en verandert in zeer korte tijd de Duitse Republiek in een totalitaire dictatuur⁴ (Devos & Vos, 2007).

Het valt op dat gedurende het interbellum in alle democratische landen gestreefd wordt naar het voorkomen van de vorming van geüniformeerde gewapende groepen, die tot gevechtsformaties kunnen uitgroeien en in staat zijn de macht te veroveren of het normale raderwerk van een democratische rechtsstaat te kunnen verstoren (Capelle, 1982). Vanaf 1933 nemen de problemen in verband met de zogenaamde “private militias” echter toe. Deze particuliere gepolitiseerde groeperingen, die hun leden van een militaire opleiding voorzien, en meestal voorzien zijn van een uniform, worden stilaan een gevaar voor de openbare orde (zoals het *Nationaal Legioen* en de *Dinaso Militanten Orde*). De schermutselingen tussen de fascistische en de socialistische militias nemen evenzeer toe (Van Outrive et al., 1991).

Het *Nationaal Legioen* komt al in 1922 tot stand in België, onder impuls van misnoegde militairen en oudstrijders, na Mussolini’s machtsovername in Italië. De leider van die extreemrechtse ultra-nationalistische groepering is de Luikse advocaat Paul Hoornaert (1888-1944, oorlogsvrijwilliger), die er een gedisciplineerde, op Italiaanse leest geschoeide militie van maakt. Het Nationaal Legioen is de oudste fascistische beweging in België. Hoornaert bouwt de beweging uit tot een paramilitaire geüniformeerde private militie met op haar hoogtepunt een 5.000-tal leden, met sterke afdelingen in Luik en Gent. Ideologisch is de organisatie antidemocratisch, anticommunistisch, antisemitisch, royalistisch en Belgisch patriottisch.

Het Nationaal Legioen is opgedeeld in centuriën en beschikt over militaire uniformen, zwarte hemden (die later geruild worden voor donkerblauwe, om té zichtbare associaties met het fascisme te vermijden), de Romeinse groet en de fasces als attributen. In de eigen persorganen doet men aan koningverering, corporatisme, anticommunisme, anti-flamingantisme en jodenhaat. Interessant zijn de connecties met de financiële wereld, het oudstrijdersmilieu en het Hof. Het Nationaal Legioen onderhoudt tevens nauwe relaties met de militaire inlichtingendienst en beschikt over een clandestiene organisatie in het Belgisch leger, “*Le Mot du Soldat*” (MDS) (Deneckere, 1994-1995). MDS bestaat uit verschillende cellen en houdt zich bezig met het verzamelen van inlichtingen over “subversieve elementen” (communisten, Vlaams-nationalisten, ...) ⁵.

⁴ Uiteindelijk zal op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbreken, wanneer Duitsland Polen binnenvalt.

⁵ Later, tijdens WOII, wordt de verhouding tot de Duitse bezetter problematisch omwille van het uitgesproken Belgisch patriottisme en royalisme van het Nationaal Legioen. Mettertijd komt het Legioen dan ook in

Anderzijds is daar het solidaristische en volksnationalistische *Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen (Verdinaso)*⁶, met een militie, uniformen, marsen, landdagen, een antidemocratisch programma door een corporatief systeem te willen instellen en een fel antisemitisme. Het wordt gesticht in 1931 door Joris Van Severen. Hij wordt tijdens WO I onder de wapens geroepen. Zijn Vlaamsgezindheid radicaliseert aan het front. Hij gaat na de oorlog in de politiek en wordt kandidaat voor de Frontpartij⁷. Hij wordt volksvertegenwoordiger in 1921. Op 29 november 1928 houdt Van Severen zijn zogenaamde “brandrede”, een radicaal anti-Belgische toespraak in het Parlement.

Voor hem bestaat enkel nog een ‘Diets’ volk in Nederland, Noord-België en Frans-Vlaanderen. Het Verdinaso is van bij de aanvang Groot-Nederlands en wil een ideologische en leidinggevende elite vormen. Het Verdinaso beschikt met de *Dietsche Militie (DM)* over een eigen militie en betoont zich openlijk militaristisch. Het Verdinaso wordt eveneens als staatsgevaarlijk beschouwd, zeker vanaf eind 1933, wanneer de organisatie zeer ernstige moeilijkheden krijgt met de Staatsveiligheid. Het *Verdinaso* stelt dat politieke partijen moeten verdwijnen omdat ze het organisch karakter van de volksgemeenschap miskennen. Dit omvat een vervanging van de verfoeide parlementaire democratie door een corporatieve maatschappelijke ordening (De Nieuwe Orde, 2016)⁸.

Het zijn deze omstandigheden die aanleiding geven tot de wet van 29 juli 1934 betreffende het verbod op private milities.

2. Een eerste onrijp ontwerp inzake uniformverbod in 1933

Tijdens de periode van de “Grote Depressie” wordt België geleid door opeenvolgende coalities van Katholieken en Liberalen (van 1927 tot 1935). Van 1927 tot 1931 is dat de regering Jaspar II (Katholieke Partij), gevolgd door de regering Renkin (Katholieke Partij) van 1931 tot 1932. Op 18 oktober 1932 neemt de regering Renkin ontslag, waarna de

aanvaring met de Duitsers en begint het verzet te plegen. Vanaf juni 1941 wordt het Legioen opgenomen in het vanuit Londen geleide “Geheime Leger”, een gewapende Belgische verzetsgroep, bestaande uit achtergebleven oud-beroepsmilitairen, die aanhangers zijn van een sterke uitvoerende macht in handen van de koning. Aanvankelijk worden de leden van het Nationaal Legioen door de Duitse bezetter ongemoeid gelaten, maar dat verandert in augustus 1941, als ze een activiteitenverbod opgelegd krijgen en in de clandestiniteit gedwongen worden. In de daaropvolgende razzia’s worden veel legionairs gearresteerd en afgevoerd naar concentratiekampen. Ook Paul Hoornaert wordt aangehouden door de Gestapo, hij sterft in 1944 in het concentratiekamp Sonnenburg.

⁶ Het programma van het Verdinaso vermeldt in 1931: “IV. Het VERDINASO wil daarom vernietigen: het alle gezond volksleven dodende Liberale Stelsel en de daaruit voortgekomen parlementaire democratie, die het volk bedriegt door het waanbeeld der “Volks-soevereiniteit” en het in feite machteloos overlevert aan zijn ergste vijanden: de heerschappijen van het geld”. En verder: “V. Het VERDINASO wil daarom opruimen: de politieke partijen. Het organisch karakter der volksgemeenschap miskennende, streven zij elk voor zich naar de macht in de Staat, laten zich in dat streven slafelijk gebruiken en misbruiken door de tirannie van het geld; zijn aldus de wettige organisatie van het verraad aan en van de plundering van het volk” (De Nieuwe Orde, 2016).

⁷ De Frontpartij is de officieuze benaming, voor de in 1919 gestichte, Vlaams-nationalistische partij “Het Vlaamsche Front”. Deze partij ontstond enerzijds uit de Vlaamse Frontbeweging en anderzijds uit activisten uit de Eerste Wereldoorlog.

⁸ Nog voor de Duitsers België binnenvallen wordt Van Severen op 10 mei 1940 opgepakt en zonder concrete aanleiding aan Frankrijk uitgeleverd, samen met 78 anderen. In Abbeville worden de gearresteerden opgesloten. De Franse militairen krijgen de opdracht alle gevangenen uit de weg te ruimen. Nadat twaalf mensen doodgeschoten zijn probeert Van Severen verder bloedvergieten te voorkomen, maar hij wordt met een nekschot gedood. In totaal vinden die nacht 21 mensen de dood.

meer ervaren Charles de Broqueville (Katholieke Partij) de leiding overneemt met het oog op de aanpak van de “Grote Depressie”. De Katholieken en de Socialisten komen weliswaar gesterkt uit de verkiezingen, terwijl de Liberalen verliezen, maar de socialisten weigeren elke regeringsdeelname, waarna de Katholieken en Liberalen hun regering verder zetten.

Het is in de schoot van deze coalitie van Katholieken en Liberalen, geleid door Charles de Broqueville, dat de toenmalige minister van Justitie Paul-Emile Janson⁹ (Liberaal) het idee opvat om een wetsontwerp aan het Parlement voor te leggen dat erop gericht is “groepen die uniformen dragen” strafbaar te stellen¹⁰. Het ontwerp van Janson strekt ertoe: (1) de dragers van een uniform, van een gedeelte van een uniform, van een armband of van enig pak van een politieke groep te bestraffen, en (2) gezamenlijke oefeningen te verbieden, bedoeld om particulieren met het hanteren van wapens vertrouwd te maken¹¹. Sommigen zijn de mening toegedaan dat deze criteria niet duidelijk genoeg zijn, aangezien men eigenlijk enkel subversieve groeperingen wenst te viseren. Volgens Janson is het echter onmogelijk om een onderscheid te maken in groeperingen gebaseerd op loutere (nvdr: lees “politieke”) intenties. De regering amendeert de tekst zodanig dat er in feite een nieuw ontwerp uit resulteert (Arnou, 2005).

Amper drie maand later zal het ontwerp terug ter bespreking komen in het parlement. Het zal blijken dat het fors bijgestelde ontwerp nog steeds vergezeld gaat van de oorspronkelijke Memorie van Toelichting, zonder dat de titel is gewijzigd. Terwijl het oorspronkelijk ontwerp van oktober 1933 vrij bescheiden van opzet was, is deze van mei 1934 veel ambitieuzer. Het oorspronkelijke ontwerp van 1933 viseerde louter het dragen van een uniform. In het aangepaste ontwerp is het het dragen van een uniform niet langer strafbaar en wordt er nog louter de inbeslagname van voorzien. Alleen de organisatie van private milities en het behoren tot private milities is strafbaar, maar het uniform op zichzelf wordt bijzaak.

Het wordt allemaal nog pijnlijker, wanneer blijkt dat de rapporteur voor het ontwerp, Rubbens, voorheen reeds een brief heeft geschreven aan Janson waarin hij opmerkt: *“De revolutionaire tendensen zullen worden beschouwd als het belangrijkste element van het*

⁹ Paul-Emile Janson was doctor in de rechten en vestigde zich als advocaat. Van 1910 tot 1912 en van 1914 tot 1935 was hij liberaal volksvertegenwoordiger. Hij was gecoöpteerd senator in 1935-1936. Hij doorliep een aanzienlijke loopbaan als lid van de Belgische regering, ondermeer als minister van Landsverdediging (van februari tot september 1920), als eerste minister (november 1937-mei 1938), minister van Buitenlandse zaken (januari-februari 1939) en van 3 september 1939 tot 5 januari 1940 was hij minister zonder portefeuille. Maar Janson verwierf vooral faam als minister van Justitie (1927-1931-1932-1934, april-september 1939 en januari-augustus 1940). Bij het uitbreken van de oorlog trok hij met de regering naar Zuid-Frankrijk. Hij weigerde echter verder mee te vluchten naar Londen en bleef met zeven andere ministers achter op het vasteland. Alle acht boden op 28 augustus 1940 hun ontslag aan bij eerste minister Pierlot. Ze werden door de regering als definitief ontslagen beschouwd, ondanks hun latere pogingen om opnieuw in de regering te worden opgenomen. In 1943 werd Janson in Nice gearresteerd door de Duitsers. Hij overleed op 3 maart 1944 in het concentratiekamp van Buchenwald.

¹⁰ Wetsontwerp waarbij straf gesteld wordt op het dragen van uniformen van politieke groepen in het openbaar en waarbij de wet van 3 januari 1933 op de vervaardiging van, den handel in, en het dragen van wapenen en op den handel in munitie, aangevuld wordt. Zie: Kamer van Volksvertegenwoordigers, Sessie van woensdag 4 juli 1934, nr. 1707, tussenkoms van de heer Rubbens, rapporteur. Zie: https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1934/k00412164/k00412164_17
Er wordt hierbij verwezen naar voorbeelden in andere landen (zoals Nederland, Zwitserland en Oostenrijk), waar op dat moment een wetgeving bestond die het dragen van uniformen verbood.

¹¹ Zie bescheid nr. 205 van 19 oktober 1933.

misdrijf, waardoor het bijzonder moeilijk zal worden om de politieke aard ervan te contesteren". Uiteindelijk volgt de bespreking van het ontwerp van 1934 in het parlement¹².

3. De principiële bespreking in de Kamer van 1934

Van 1934 tot 1935 treedt de regering (een coalitie van Katholieken en Liberalen) Theunis II (Katholieke Partij) aan. Het is in de schoot van deze regering dat het nieuw, bijgesteld wetsontwerp op de private militias zal besproken worden. Het is minister van Justitie François Bovesse (°1890/+1944), jurist en liberaal politicus uit Namen die het wetsontwerp opnieuw ter bespreking voorlegt in de Kamer¹³. Bovesse zal later, als overtuigd anti-fascist, in januari 1944 worden neergeschoten door een lid van "Rex"¹⁴ in zijn woning en dus slachtoffer worden van datgene dat hij wilde bestrijden door de wet inzake private militias (Kesteloot & Gavroy, 1990).

Het nieuwe wetsontwerp gaat veel verder dan het oorspronkelijke van Janson, en is getiteld *"Wetsontwerp waarbij strafgesteld wordt op het dragen van uniformen van politieke groepen, in het openbaar en waarbij de wet van 3 januari 1933 op de vervaardiging van, den handel in, en het dragen van wapenen en op den handel in munitie, aangevuld wordt"*¹⁵. Het gaat hier niet langer enkel om "groeperingen die uniformen dragen", maar om "de leden van die private organisaties waarvan het doel is een beroep te doen op geweld of zich in de plaats te stellen van het leger of de politie, of zich te bemoeien met hun acties". "We gaan ervan uit dat deze groepen zo vastberaden zijn dat ze geweld zullen gebruiken wanneer het moment zich zal aandienen", stelt Bovesse, waarmee hij meteen aangeeft dat de geveiseerde groepen nog geen geweld moeten gepleegd hebben, maar dat het volstaat dat ze daartoe zouden bereid zijn, om van een delict te spreken.

Bovesse verwijst in zijn toelichting aan het parlement uitdrukkelijk naar het "Nationaal Legioen" en het "Dinaso". Rapporteur Rubbens voegt eraan toe: *"We weten allen dat de*

¹² Wetsontwerp tot aanvulling van de wet van 29 juli 1934, waarbij de private militias verboden worden, en tot wijziging van de wet van 3 januari 1933 op de wapenen, Memorie van Toelichting, Kamer der Volksvertegenwoordigers, zittingsjaar 1935-1936, Vergadering van 25 februari 1936, nr. 125.

¹³ Hij werd van 1921 tot 1927 en van 1929 tot 1937 verkozen tot liberaal volksvertegenwoordiger. Nadat hij minister van PTT was in 1931-1932, werd hij minister van justitie (1934-1935 en 1936-1937). Naderhand werd Bovesse Minister en van openbaar onderwijs (1935-1936). In 1937 werd hij tot gouverneur voor de provincie Namen (1937-1940) benoemd. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog verliet Bovesse België samen met de Belgische regering en werd benoemd tot hoge commissaris in Sète, Frankrijk. Hij liet er zich in met het lot van de gevluchte Belgen. Bij zijn terugkomst in België verbood de Duitse bezetter zijn functie als gouverneur verder uit te oefenen, waarop hij weer advocaat werd. Als antifascist klaagde hij de praktijken van de bezetter aan en vormde zo een voorbeeld van burgerlijk verzet. Dit leverde hem een veroordeling op tot een half jaar gevangenisstraf. Na de moord op een rexist (en zijn vrouw) op 31 januari 1944, werd Bovesse als represaille de volgende morgen door rexisten van nabij neergeschoten in zijn eigen woning (Kesteloot & Gavroy, 1990).

¹⁴ Rex was een Belgische fascistische, anti-communistische politieke beweging. De stroming wordt rexisme genoemd. Tussen augustus 1936 en mei 1937 ontving Rex een maandelijks toelage na een bezoek van Rex-leider Léon Degrelle aan Mussolini. Op 26 september 1936 ontmoette hij ook Adolf Hitler en ontving Rex eveneens van die zijde een toelage.

¹⁵ Wet van 29 juli 1934 waarbij de private militias verboden worden, BS 07 augustus 1934, Nr. 1934072950. Voor de parlementaire behandeling zie: Zitting 1932-1933. Kamer der volksvertegenwoordigers. Bescheiden. – Wetontwerp, nr 205. Zitting 1933-1934. Kamer der volksvertegenwoordigers. Bescheiden. – Verslag, nr 129; amendementen, nr 206; aanvullend verslag, nr 238. Handelingen. – Vergaderingen van 28 Juni, 4, 10 en 12 Juli 1934. Senaat. Bescheiden. – Tekst door de Kamer aangenomen, nr 163; verslag, nr 184. Handelingen. – Vergadering van 26 Juli 1934.

organisatie van de Dinaso's, opgericht door onze oud-collega Van Severen een echte militie is, in de meest volledige betekenis van het woord". En Bovesse besluit: "De staat moet zich redden en beschermen tegen deze instituties (...) De staat moet een rustige kracht uitstralen en eender wie verbieden zich te moeien met datgene dat haar essentiële taak is en haar exclusief toekomst". Volgens Bovesse volstaat de strafwet niet om private milities te verbieden en is er nood aan een nieuwe wet. De strafwet zegt immers niets over het mogelijke gedrag van private milities.

Paul-Henri Spaak (Socialist) vraagt zich af of een dergelijk standpunt verenigbaar is met de liberale zienswijze van de minister. Bovesse repliceert: *"Ja, ik verdedig dat, want ik verdedig de vrijheid, de vrijheid van eenieder, en daarom mogen we niet toelaten dat bepaalde private organisaties zich moeien in publieke functies. Ik handel hier volkomen in overeenstemming met de liberale ideologie. De notie die hier gehanteerd wordt is fundamenteel verschillend. Het ontwerp vereist niet dat bestaande instituties effectief worden aangevallen om van een delict te kunnen spreken. Het is daarom dat het delict geen politiek karakter heeft en zal voorgelegd worden aan de correctionele rechtbank ter beoordeling en niet aan het Hof van Assisen (...) Het volstaat, om de wet toepasbaar te laten zijn, dat de organisatie van particuliere personen als doel heeft een beroep te doen op geweld, zich in de plaats te stellen van het leger of de politie, zelfs indien de organisatie zelf wenst de openbare orde te handhaven. De repressie van misdrijven, de verdediging van het territorium behoort normaal aan die machten die door de openbare autoriteiten zijn gecreëerd en erdoor worden bevolen. De bestaande instellingen moeten beschermd worden tegen diegenen die pogen hen te veranderen door middel van geweld. Particuliere personen moeten zich niet organiseren om de orde te verzekeren, zoals bijvoorbeeld bij de organisatie van een ordedienst tijdens een meeting. Dat zijn operaties die normaal toekomen aan de politie. De openbare orde moet niet verzekerd worden door particulieren. Het respect voor de Grondwet en voor onze wetten moet worden gegarandeerd door diegenen aan wie de wet dit gezag toekent en moet aan eenieder worden opgelegd. Dat is een gezonde democratie"*¹⁶.

Het is Kamerlid Emile Vandervelde¹⁷ (Socialist), op dat moment tevens voorzitter van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), die frequent en indringend tussenkomt tijdens de uiteenzetting van Bovesse. Hij benadrukt dat zijn partij tegen het wetsontwerp is omdat het die milities die zichzelf willen beschermen (nvdr: hij verwijst hier naar de "Militie Arbeidersverweer" [MAV], die door de BWP zelf ingericht werd¹⁸) verwart met deze die

¹⁶ Kamer van Volksvertegenwoordigers, Sessie van woensdag 4 juli 1934, nr. 1707, tussenkomst van de heer Bovesse, minister van Justitie. Zie: https://sites.google.com/site/bplenum/proceedings/1934/k00412164/k00412164_17

¹⁷ Vandervelde was de zoon van een liberaal advocaat. Hij promoveerde tot doctor in de rechten (1885) aan de ULB en vestigde zich als advocaat in Brussel. Hij promoveerde ook tot doctor in de sociale wetenschappen (1888) en verwierf ook een speciaal doctoraat in de staathuishoudkunde (1892). Hij was nog student toen hij in 1885 tot de pas gestichte Belgische Werkliedenpartij toetrad. Hij werd voorzitter van de Tweede Internationale. Hij stelde het Charter van Quaregnon op, de ideologische grondslag van het Belgische socialisme. Hij werd verkozen tot socialistisch volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Charleroi, vervolgens voor het arrondissement Brussel. Hij werd de leider van de socialistische Kamergroep en bleef dit tot aan zijn dood. Vandervelde werd hoogleraar aan de VUB (1895) en behoorde tot de voornaamste politieke leiders. Na 1927 tot in 1935 bleef de socialistische partij in de oppositie. Bij de terugkeer in de regering in 1935 was Vandervelde niet meer voldoende gezond om nog een zware portefeuille op zich te nemen. In de jaren 1930 werd hij een hevig voorstander van de Spaanse republiek en een bestrijder van het fascisme.

¹⁸ In 1926 richtte de Belgische Werklieden Partij (BWP) de "Militie Arbeidersverweer" (MAV) op, ook wel Rood Verweer genoemd, met het doel de activiteiten en de lokalen van de Partij te beschermen tegen de soms gewelddadige aanvallen van de paramilitaire fascistische groepen. De MAV moest de leden en de instellingen

een subversief doel nastreven en de vrijheden en rechten wensen te beknotten. Nochtans blijkt uit het verloop van het debat dat er in de schoot van de socialistische fractie nogal wat interne verdeeldheid heerst aangaande deze zienswijze. Fernand Jacquemotte¹⁹ en Julien Lahaut²⁰, beiden communistische parlementsleden, treden Vandervelde bij herhaling en langdurig bij tijdens een erg verhitte bespreking. De tegenstanders zijn van mening dat het wetsontwerp een risico op politiek machtsmisbruik vanwege de regering inhoudt.

Maar het is niet enkel vanwege de linkerzijde dat het ontwerp kritiek krijgt. Ook de Vlaams-nationalist Hendrik Elias (VNV)²¹ komt tussen in het debat. Hij stelt: *“telkenmale bij de Ijzerbedevaart te Diksmude wordt de orde gehandhaafd door het Vlaamsch Nationaal Verweer²², dat daar in uniform optreedt, dat daar de plaats inneemt van de gendarmerie, die deze twee laatste jaren gelukkig daar weg gebleven is, dat het verkeer regelt en daar werkelijk optreedt in de plaats van de politie. Zal dit in het vervolg, en naar luid van deze wet, een strafbaar feit zijn?”*

Bovesse antwoordt dat *“iedereen wel zal voorhouden dat zijn militia werd opgericht om zich te beschermen, en dat niemand bij machte is om dan het kaf van het koren te scheiden. Iedereen zal wel zeggen dat zijn intenties puur zijn. Het is niet mogelijk, in een georganiseerde staat, in een democratie, in een constitutioneel land, in een land met een parlement, dat organisaties een private politie kunnen oprichten tegen politieke organismen. Het is de macht van de staat die ter beschikking moet staan van iedereen om de vrijheden van iedereen te beschermen”*. Bovesse krijgt aardig wat bijval van op de liberale banken. Hij sluit af : *“Er is geen democratie zonder discipline, zonder een sterke macht, die bij machte is om door*

van de BWP beschermen tegen “de machten die zich verzetten tegen het proletariaat” en de orde handhaven tijdens massamobilisaties.

- ¹⁹ Fernand Jacquemotte werd in een militante familie geboren. In 1929 was hij kandidaat-provincieraadslid voor de communisten, maar werd niet verkozen. Hij werd stichter en voornaamste leider van de Vrienden van de Sovjet-Unie in België. Toen de oorlog tussen Duitsland en de Sovjet-Unie losbrak, werd hij op 22 juni 1941 opgepakt en opgesloten in het Fort van Hoei, samen met Julien Lahaut. Ze werden allebei gedeporteerd naar het concentratiekamp Neuengamme en in juli 1944 naar Mauthausen. Beide mannen ontsnapten aan de dood. Lid geworden van het Centraal Comité van de Belgische Kommunistische Partij werd hij in 1946 verkozen tot communistisch volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Thuin. Hij werd herkozen in 1949, maar niet meer bij de vervroegde verkiezingen van 1950. Hij overleed tijdens een verblijf in Moskou.
- ²⁰ Julien Lahaut was een Belgisch politicus en destijds voorzitter van de Kommunistische Partij van België (KP). Hij werd vermoord in augustus 1950. In 2008 vroeg de Belgische Senaat om een onderzoeksopdracht naar de moord en het verloop van het gerechtelijk onderzoek. In 2015 stelden drie historici hun resultaten voor. Volgens dit onderzoek werd Lahaut vermoord door een anticommunistische inlichtingen- en actiedienst (Gerard et al., 2015).
- ²¹ Hendrik Elias werd in 1932 Kamerlid voor het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), een rechts-radical Vlaams-nationalistische partij (soms ook wel als fascistische partij bestempeld).
- ²² Het Algemeen Vlaamsch Nationaal Jeugdverbond (AVNJ) was een Vlaams-nationale politieke jeugdbeweging voor jongens die in 1929 opgericht werd. Het AVNJ werd ingericht naar het voorbeeld van de Italiaanse fascistische knokploegen. Het had als symbool een opgeheven gebalde vuist. Er waren taken weggelegd in het bewaken van de partijbijeenkomsten van het AVNV als ordedienst, maar ook in het intimideren van politieke tegenstanders, en het bevolken van openbare partijbijeenkomsten en -demonstraties. Een elite werd opgeleid tot de militia “Vlaamsch Verweer” en voorzien van lichte handwapens. Zij gingen van tijd tot tijd de confrontatie aan met de knokploegen van Rex Vlaanderen, het Verdinaso en de KP. In 1930 werd “Vlaamsch Verweer” omgedoopt tot “Vlaamsche Militie”. Het AVNJ moest vanaf 1932 concurreren om de Vlaams-nationalistisch ingestelde jeugd met de “Dietsche Militie”, de stoottroepen van het Dinaso, de jeugdafdeling van het Verdinaso. Toen de wet op de private militias in 1934 van kracht werd werd het VNV en het AVNJ daarvan uitgezonderd. Wel werd het optreden als knokploeg of militia verboden en daarom werd ook de Vlaamsche Militie opgeheven.

middel van haar exclusieve middelen de vrijheid van iedereen te laten respecteren. Daar waar de staat abdiceert haar verplichtingen en haar taken op te nemen, stopt de democratie te leven". Bovesse heeft het duidelijk niet enkel over het Nationaal Legioen of de Dinaso Militanten Orde, doch ook over de "Militie Arbeidersverweer".

Hij wordt daarin bijgestaan door Hubert Delacolete²³ (Katholiek), die benadrukt dat ook de verweerkorpsen van arbeiders zich militair organiseren en zich bewapenen. Hij ondersteunt zijn argumentatie rijkelijk met persberichten. Vandervelde laat het er niet bij: *"Onze milities zijn er slechts om de vrijheid en de verdediging van het recht te waarborgen. En zij zullen door deze wet verboden worden op dezelfde wijze als die welke de vrijheid én het recht willen aantasten. Dat is de grote ongerijmdheid in dit ontwerp".* En Jacquemotte voegt er bijtend aan toe: *"Ik heb nog nooit geweten dat het parlement werd geconfronteerd met zo'n reactionaire wet als deze".* Hij herinnert eraan dat de communistische partij nooit verheeld heeft een beroep te willen doen op geweld, maar *"het gaat om het geweld van de massa, van de meerderheid, om de minderheid van uitbuiters te verpletteren".*

4. De wet komt er in 1934, en wordt meteen aangevuld in 1936

Uiteindelijk komt op 29 juli 1934 de *"Wet waarbij de private milities verboden worden"* tot stand²⁴. Artikel één bepaalt: *"Elke private militie of elke andere organisatie van private personen waarvan het oogmerk is geweld te gebruiken of het leger of de politie te vervangen, zich met dezer actie in te laten of in hun plaats op te treden, is verboden. Uitzonderingen op dit verbod kunnen ten behoeve van niet-politieke organisaties bij een door de in Raad verenigde Ministers voorgedragen koninklijk besluit toegelaten worden".* Verder verduidelijkt de wet dat het verboden is aan private personen (in groep, in het openbaar) zich te gedragen als militaire troepen, door een uniform of uitrustingsstukken te dragen. Hiermee wordt het loutere bestaan van een private militie strafbaar gesteld, terwijl de ("politieke") drijfveer zonder belang blijft. De wetgever wil enkel verhinderen dat naast de openbare gewapende macht een private macht opduikt. Dit verbod geldt niet voor groepen die uitsluitend sport of ontspanning tot doel hebben, of voor groepen die uitsluitend een liefdadig doel beogen, of voor organisaties die middels K.B. werden toegelaten.

Via deze uitzonderingsclausule, die reeds van bij aanvang in de wet stond ingeschreven, werd het mogelijk om private bewakingsondernemingen een afwijking op de wet toe te staan door middel van een K.B. Dat gebeurde vanaf het moment dat de wet was gestemd in 1934, na onderzoek door de gerechtelijke overheden en na goedkeuring door de Ministerraad, weze het dat het ging om een beperkt aantal. De wetgever was van oordeel dat dergelijke ondernemingen in essentie niet in strijd waren met de geest van de wet. De bevoegdheden van de ondernemingen waren aanvankelijk beperkt en hun, meestal nachtelijk optreden, zeer discreet. 's Avonds of 's nachts waren er de bewakers van *"La Ronde de Nuit"*, die in een lange kapmantel gingen controleren of de woningen, waarvan een kenteken aanduidde dat ze bij de vereniging waren aangesloten, goed afgesloten waren. De nachtbewaker was nooit gewapend en hij was meestal een gepensioneerde

²³ Hubert Delacolete was een Belgisch volksvertegenwoordiger en burgemeester. Hij was metaalbewerker en klom op tot secretaris van de christelijke metaalvakbond. In 1932 werd hij gemeenteraadslid van Ougrée, en van 1933 tot 1938 was hij er burgemeester. In 1922 werd hij verkozen tot katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Luik. Hij vervulde dit mandaat tot in 1936.

²⁴ B.S. 6-7 augustus 1934.

rijkswachter of militair. Tot 1990 zal de commerciële veiligheidssector in België via deze uitzonderingsclausule op de wet inzake private militias functioneren (Leloup, 2014).

Er worden gevangenisstraffen (van één maand tot één jaar) en geldboetes voorzien voor diegenen die de wet overtreden door een verboden private militia op te richten, door in groep een optreden te organiseren, of voor diegenen die hieraan steun verlenen en er deel van uitmaken. De uniformen en onderscheidingstekenen van de militias en de wapens, het materieel en alle voorwerpen die hun van dienst zijn, zullen in beslag genomen worden.

Als reactie op de nieuwe wet ontbindt Joris van Severen de Dinaso Militie (D.M.) in augustus 1934, en wordt ze omgevormd tot de Dinaso Militanten Orde (D.M.O.), die pretendeert geen militia meer te zijn. De vorming van de D.M.O gaat gepaard met de afkondiging van een nieuwe marsrichting, met name een milderding van het *militaristische vertoon*, naar een meer gematigde, haast burgerlijke stijl tegen het einde van de jaren '30. Er moet nochtans veel verwarring geweest zijn omtrent de strekking van de wet van 1934. Vlak na de invoering van de wet ging de rijkswacht over tot inbeslagname van uniformstukken en uitrusting, alsof het nog steeds om een louter uniformverbod ging. Hierbij legden de rijkswacht een dubbelzinnigheid aan de dag die aanleiding gaf tot veel misverstanden: de ene keer werd een proces verbaal opgemaakt omwille van een knuppel, een andere keer omwille van een pet, een jas en schouderriem, terwijl sommigen zelfs de rijbroek en de laarzen als ongeoorloofd beschouwden (De Nieuwe Orde, 2016).

Aangezien de parketten regelmatig moeilijkheden ondervinden om te bewijzen dat een organisatie tot doel had geweld te gebruiken dringt zich al snel een wetswijziging op. Dat zal gebeuren door middel van de *“Wet van 4 mei 1936 tot aanvulling van de wet van 29 juli 1934 waarbij de private militias verboden worden en tot wijziging van de wet van 3 januari 1933 op de wapens”*. Het ontwerp van wet komt er op initiatief van toenmalig minister van Justitie, Eugène Soudan, lid van de Belgische Werklieden Partij. Voor het eerst sinds lange tijd versterken de Socialisten immers de coalitie van Katholieken en Liberalen in de schoot van de regering Van Zeeland I. Soudan schrijft in de Memorie van Toelichting: *“Men ziet van die groepen, bestaande uit mannen die, door het uniform die zij dragen of de oefeningen die zij houden, het voorkomen van militaire troepen hebben, zich van het ene dorp naar het andere verplaatsen, zelfs in steden binnendringen, zonder dat kan worden vastgesteld dat het doel van die organisaties binnen het toepassingsgebied van de wet van 29 juli 1934 valt. In de ogen van het publiek gedragen die groepen zich als militaire troepen, en het publiek moet vrezen dat zij, op het gepaste ogenblik, in de plaats van de openbare macht zouden optreden; voor de openbare orde zijn zij een bedreiging, omdat zij zich aanstellen als een organisatie bekwaam om zich, op het gunstig ogenblik, tegen de regelmatige strijdkrachten op te stellen. Het wetsontwerp dat de regering de eer heeft u ter bespreking voor te leggen, heeft ten doel dat feit te verbieden, zonder evenwel het bestaan van geoorloofde groepen in het gedrang te brengen”*²⁵.

Vanaf nu is er sprake van de bestraffing van diegenen die *“tijdens een betoging of naar aanleiding van een betoging, tijdens een vergadering of naar aanleiding van een vergadering in het bezit worden bevonden van een voor de openbare veiligheid gevaarlijk voorwerp”*. Verder

²⁵ Kamer der Volksvertegenwoordigers, Vergadering van 25 februari 1936, Nr 125.

wordt tevens uitdrukkelijk verduidelijkt in de wet van 1936 dat alle bepalingen van het strafwetboek van kracht blijven en dat verdachten zullen berecht worden door de correctionele rechtbank²⁶. In essentie vult de wet van 1936 deze van 1934 aan door te stellen dat het optreden van private personen, in groep, die het voorkomen hebben van militaire troepen, verboden is. Het toezicht op de wet ligt daarmee vooral in handen van de parketten.

Hierbij dient aangestipt dat er slechts strafvervolging kan ingesteld worden tegen natuurlijke personen en dat organisaties voor een correctionele rechtbank niet vervolgd kunnen worden. Slechts tegen verenigingen die de vorm van een Vereniging Zonder Winstoogmerk aannamen zou de burgerlijke rechtbank, op vordering van het parket, de ontbinding van de vereniging kunnen gelasten wegens overtreding van de openbare orde.

De wet van 1936 is een vooruitgang, vooral voor de parketten. De strafbaar gestelde feiten worden immers nauwkeuriger omschreven en het is niet langer nodig de doelstelling van de groepering na te gaan. Tussen 1934 en 1940 komen er slechts vijf veroordelingen tegen zogenaamde private militias, ondermeer tegen een militia van het Verdinaso en tegen één militia van Rex. Het gaat hierbij telkens om individuen die worden veroordeeld. De militias zelf worden niet ontbonden of verboden (Capelle, 1982).

5. Conclusie

In dit besluit ronden we af met het antwoord op de vraag naar de herkomst van het politieke discours in België inzake private militias en het overheidsmonopolie inzake geweld. We moeten vaststellen dat de oorspronkelijke gedachte om private militias te verbieden voortkomt uit liberale hoek. De gedachte ging uit naar een verbod van extreemrechtse, fascistische en subversieve militias zoals het “Nationaal Legioen” en “Dinaso”, hetgeen verwoord werd als *“private organisaties, waarvan het doel is een beroep te doen op geweld of zich in de plaats te stellen van het leger of de politie, of zich te bemoeien met hun acties”*. Dit ging veel verder dan het initiële uniformverbod.

Uit de voorbereidende documenten leren we dat de bekommernis van de wetgever niet zozeer lag bij de veiligheid van de bevolking, maar eerder om de *veiligheid van de staat*, die zich dient te beschermen tegen dergelijke private militias. Vandaar ook de nadruk op het adjectief “private” als het gaat om militias. Politie is in hoofde van de liberale wetgever een exclusieve “publieke” taak en kan onmogelijk vervreemd worden van de staat. Private organisaties mogen zich niet moeien in wezenlijk publieke functies. De wet komt er omdat private militias zich een taak toeëigenen die enkel aan de staat toekomt, zelfs als zij de staat zouden willen helpen bij het handhaven van de orde. Particuliere personen mogen zich met andere woorden niet organiseren om de “openbare” orde te verzekeren.

Deze zienswijze kreeg tegenwind vanwege de oppositie, niet zozeer omwille van hoger geschetst uitgangspunt, maar omdat zij het bestaan van eigen verweerkorpsen tegen de betreffende private militias wilden veilig stellen, en bij de beoordeling hiervan voor

²⁶ De wetgever beschouwt het misdrijf dus niet als een politiek delict, dat beoordeeld zou moeten worden door het Hof van Assisen.

arbitrair optreden vreesde. De critici kregen echter de wind van voor: “*Het is de macht van de staat die ter beschikking moet staan van iedereen om de vrijheden van iedereen te beschermen*”. De wetgever wilde met andere woorden verhinderen dat naast de openbare, democratisch gewapende macht een private macht zou opduiken. Het gaat dus om de grondgedachte dat het uitsluitend aan de staat (en haar politie) toekomt om de vrijheden van haar burgers te beschermen. Een essentiële basisgedachte in tijden van de discussie over de kerntaken van de politie (Ponsaers & Devroe, 2016).

Bibliografie

ARNOU, L. (2005). “De teleologische wetsinterpretatie als baken voor de rechtstoepassing het strafrecht: over Hell’s Angels en privé-milities”, in: *Strafrecht als roeping: Liber Amicorum Lieven Dupont*, Vol. 1, Leuven: Leuven University Press, 11-30.

CAPELLE, J. (1982). *Het labyrint: private militias en politiewezenen doorgelicht met het officiële rapport van de Commissie Wijninckx*, Brussel, SEVI, pp. 232.

CHAPMAN, R. (2014). *Het Vlaams-nationalisme in de spiegel van Justitie: Een gevaar voor de openbare orde?*, Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte voor het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis, Universiteit Gent.

DENECKERE, G. (1994-1995). “Oudstrijders op de vuist in Brussel. Het amnestieconflict tijdens het interbellum”, *BTNG-RBHC*, XXV., 3-4, 273-327.

DE NIEUWE ORDE, HISTORISCHE SITE OVER DE COLLABORATIE TIJDENS DE TWEDE WERELDOORLOG (2016), Verdinaso, D.M.O. (Dinaso Militanten Orde). Zie: <http://www.nieuweorde.be/>

DEVOS, C., Vos, H. (2007). *Over de dynamiek van de politiek. Een kwarteeuw politieke machtsverschuivingen*, Gent: Academia Press, VI + 244 pp.

KESTELOOT, C., GAVROY, A. (1990). *François Bovesse. Pour la défense intégrale de la Wallonie*, Mont-surMarchienne, Collectie Ecrits politiques wallons.

LELOUP, P. (2014), *Private en commerciële veiligheidszorg in België. Een historisch-criminologisch onderzoek (1870-1934)*, Antwerpen-Apeldoorn: Maklu.

PONSAERS, P., DEVROE, E. (2016). “Molenbeek (maart 2016) na Parijs (november 2016). Het kanaalplan en de sluipende privatisering”, in Themanummer Criminele organisaties en Organisatiecriminaliteit, *Cahiers Politiestudies*, n°39, 2016/2, Antwerpen / Apeldoorn: Maklu, 213-236.

VAN OUTRIVE, L., CARTUYVELS, Y., PONSAERS, P. (1991). *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven: Kritak, pp. 367.

1e proef

Meer of minder eigenrichting door buurtwachten?

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 63-72
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Marco van der Land¹

In Nederland is de opmars van buurtwachten en Whatsapp-groepen die aan buurtpreventie doen nauwelijks te stuiten. Bij de formele autoriteiten bestaat de vrees dat deze groepen burgers, die samen met de politie en overheid buurtpreventieteams opzetten, zich van geweld zouden kunnen gaan bedienen als zij in de openbare ruimte anderen gaan aanspreken. In dit artikel wordt aan de hand van bestaande literatuur de stelling verkend dat deze buurtwachten eerder een remmende werking hebben op dergelijke uitingen van eigenrichting in buurten. Tevens wordt ingegaan op het belang van daadwerkelijke face-to-face interventies voor de werking van informele sociale controle in buurten en worden randvoorwaarden benoemd waaronder die interventies zonder agressie en geweld zouden kunnen verlopen.

1. Inleiding

Op een vrijdagavond in november 2011 werd een 50-jarige inbreker door vier mannen betrapt op een poging tot inbraak in een sportcomplex in Amsterdam-Zuid. Het Parool meldde dat het slachtoffer door een van hen in coma was geslagen en vervolgens door de politie werd gereanimeerd.² De vier mannen patrouilleerden op het complex naar aanleiding van een reeks van inbraken en diefstal van kooldioxidecilinders die gebruikt werden voor de bar in het complex. Bewakingscamera's zouden hebben laten zien dat de vier mannen een honkbalknuppel droegen. Nadat de politie de mannen had verhoord is een van hen in bewaring gehouden. Hij werd verdacht van het ernstig verwonden van de inbreker met een wurggreepstechniek. De andere drie moeten voor de rechtbank verschijnen. Onder hen was de manager van het sportcomplex.

In de Nederlandse nationale politiek leidde dit incident tot een opleving van het debat over de kwestie van eigenrichting en 'gepast geweld'. Premier Rutte keurde openlijk het gebruik van proportioneel geweld tegen inbrekers goed. Linkse politieke partijen voeren daarentegen aan dat de overheid eigenrichting van burgers veel duidelijker moet veroordelen wanneer dat de juridische norm van defensief geweld (noodweer) overschrijdt. De stoere taal die vertegenwoordigers van de huidige VVD-PvdA regering in Nederland gebruiken, stimuleert volgens deze partijen dat burgers het recht in eigen hand gaan nemen. Men kan zich dus terecht afvragen of meer burgers dan alleen die

¹ Hogeschooldocent, Haagse Hogeschool, Academie voor Bestuur, Recht & Veiligheid, Lectoraat Grootstedelijke Ontwikkeling.

² 'Dief in coma na burgerarrestatie', Parool, 8 november 2011

uit het Amsterdamse voorbeeld hierboven – die zich ten behoeve van de veiligheid in hun buurt organiseerden om toezicht te houden – geneigd zijn om vormen van eigenrichting te vertonen. Daaronder versta ik in dit artikel dat bewoners zich, collectief en met geweld, richten tot mensen die in hun woonomgeving overlast veroorzaken of (potentieel) crimineel gedrag vertonen.

De vraag die in dit artikel centraal staat is echter niet in hoeverre dergelijke groepen van georganiseerde burgers overgaan tot eigenrichting. De rapporten die tot nu toe over buurtpreventie zijn opgesteld wijzen er op dat dit meevalt (Van der Land, 2013; Bervoets et al., 2016; Lub, 2016). De relevantere vraag is in hoeverre burgers die actief zijn in de buurtpreventie in Nederland een rol spelen, of zouden kunnen spelen, bij het voorkómen van eigenrichting in buurten. Om die vraag te verkennen maak ik onderscheid tussen de termen burgerwacht en buurtwacht. De eerste wordt in het dagelijks spraakgebruik geassocieerd met openbaar geweld en een min of meer autonoom opererende groep burgers, terwijl de term buurtwacht juist wordt gebruikt voor buurtpreventieteams die zich in de openbare ruimte begeven, maar geweld schuwen en samenwerken met de politie en/of de gemeentelijke overheid. De hypothese die in dit artikel aan de hand van bestaande publicaties wordt verkend en toegelicht is dat het bestaan van buurtwachten niet tot méér eigenrichting in buurten leidt, maar juist tot minder. Daartoe zijn in dit artikel eerdere onderzoekbevindingen van studies naar buurtpreventie (waaronder die van mijzelf) bijeengebracht en worden voorbeelden genoemd die in (binnen- en buitenlandse) pers zijn beschreven.

In de volgende paragraaf ga ik in op het verschijnsel van burgerwachten in Nederland en daarbuiten. Vervolgens schets ik de ontwikkeling van buurtwachten in Nederland. In de afsluitende paragrafen gaan we in op de rol van de politie en andere autoriteiten bij het vergroten van de preventieve werking van buurtwachten ten aanzien van geweld en agressie in buurten.

2. Burgerwachten en eigenrichting

In de zomer van 2011, het jaar van de grootschalige rellen in verschillende Engelse steden, spraken bewoners in het Brabantse Helmond met elkaar over de vorming van een burgerwacht bestaande uit zo'n 200 buurtbewoners, bedoeld om de openbare ordeverstoringen in de buurt door rondhangende jongeren van Marokkaanse afkomst tegen te gaan.³ De leider van de populistische PVV (Partij Voor de Vrijheid) meldde zich enkele dagen later in de betreffende buurt voor een werkbezoek. Hij twitterde: "Marokkaanse straatterreur in Helmond". In diverse media was de leidende vraag in hoeverre het moreel te verantwoorden is om ondanks langdurige overlast en criminaliteit zo'n burgerwacht op te richten. Ik besloot dit (destijds in Nederland nog nauwelijks beschreven) fenomeen te onderzoeken en verwachtte dat het taboe op eigenrichting onder boze buurtbewoners dusdanig was afgekalfd dat hun boosheid een uitweg zou vinden door de oprichting van een burgerwacht. De rellen die zomer in diverse Engelse steden, de burgerwacht Zimmerman die in het Amerikaanse plaatsje Sanford de zwarte tiener Trayvon Martin doodschoot, en de waakzame mannen van het Amsterdamse sportcomplex versterkten deze gedachte. Al deze voorbeelden duiden misschien niet alleen op een mogelijke trend van toenemende eigenrichting in buurten, maar ook op

³ 'Helmonders zijn straatterreur zat: 200 man voor knokploeg', Algemeen Dagblad, 9 augustus 2011

een groeiend begrip daarvoor. De verantwoordelijkheid van de burger leek door deze trend verder te mogen gaan dan uitsluitend het nemen van preventieve maatregelen om veiligheid in de buurt te bevorderen (Boutellier, 2011).

In de publieke opinie in Nederland klinkt voor mensen die zich aan eigenrichting schuldig maken geregeld sympathie door. Uit een peiling op de website van Het Parool enkele jaren geleden bleek – ondanks het licht progressieve profiel van de krant – dat voor 55 procent van de bijna vijfduizend bezoekers eigenrichting niet harder bestraft hoefde te worden dan al het geval is. Met andere woorden, zo lijkt het, deze websitebezoekers hebben een milde houding ten opzichte van burgers die het recht in eigen hand nemen. Ook wetenschappelijk onderzoek wijst op begrip in de samenleving voor de positie van de eigenrechter (Haas, 2010). Naarmate de aanleiding voor eigenrichting ernstiger is en de eigenrichting minder van tevoren is gepland, neemt de maatschappelijke steun ervoor toe (Haas et al., 2007:53-55). Dat gebeurt in de regel overigens op basis van summieri informatie die in de media wordt geboden over het motief van de eigenrechter, gevolgen voor het slachtoffer, het type eigenrichting en de rol van justitie.

Vanuit bestuur en de *mainstream* politiek stuiten gewelddadige groepen burgers die het recht in eigen hand nemen van oudsher echter op breed gedeelde afkeuring en verzet (cf. Molotch & McClain, 2003: 690). Eigenrichting raakt de fundamenten van onze rechtsstaat: het recht moet zegevieren, niet de willekeur van boze burgers. Burgers moeten ‘goed burgerschap’ laten zien en binnen duidelijke morele grenzen hun zelfredzaamheid tonen (Van der Land, 2014a). In dat licht bezien is vrees bij lokale bestuurders, politici en politie voor uitwassen rondom buurtwachten legitiem, vooral in de meer problematische wijken van grote en middelgrote steden. Sociale spanningen tussen bewoners daar kunnen door interventies van bewoners leiden tot agressie en geweld in de openbare ruimte. Denk aan een burger die wil overgaan tot een burgerarrest – waarbij dwang mag worden ingezet – en waarbij de betreffende persoon tegenstribbelt, of een groep patrouillerende burgers die iemand op agressieve wijze aanspreekt op zijn gedrag. Kortom, zo vreest men, burgers die de handen ineenslaan om vreedzaam met hun toezichhoudende taak te starten, kunnen zich ontwikkelen tot burgers die zich van geweld gaan bedienen om hun doel te bereiken als goed toezicht op hun handelen ontbreekt.

Burgers die met geweld het recht in eigen hand nemen (in het Engelse taalgebied aangeduid als *vigilantes*) zijn niet alleen controversieel vanwege hun gewelddadige houding tegenover andere burgers en de vele tegengestelde emoties die zij oproepen, maar ook omdat zij geen rekenschap af willen leggen aan de overheid. In Hongarije opereren bijvoorbeeld de zgn. *Vedero*, die in 2011 ruim 300 Roma uit hun dorp verjoegen.⁴ Bulgaarse vigilantes bedreigden begin 2016 Afghaanse vluchtelingen bij de Turkse grens. In 2009 werd in Italië de ‘veiligheidswet’ aangenomen, waardoor burgerwachten in Italiaanse steden mogen patrouilleren en zich mogen verdedigen met pepperspray. De toestroom van migranten naar Italiaanse steden vormde de voornaamste aanleiding. Op de grens van Mexico en de VS wordt de ‘Border Patrol’ getipt door bewapende burgerwachten (*California Border Watch*) als die illegale migranten spotten. Brown (1975) omschrijft deze burgers als onderdeel van een ‘volksbeweging’ (*popular movement*), anti-overheid en gericht op zelfbescherming door toepassing van geweld. Johnston

⁴ De informatie over deze gewelddadige interacties tussen groepen burgers in Nederland en daarbuiten is afkomstig van krantenartikelen die via Lexis Nexis Academic zijn gevonden.

(1996, 2001) benadrukt dat het gaat om een beweging van autonome burgers zonder steun of toestemming van de overheid, gericht tegen hen die normen overtreden, hetzij door een vermeende overtreding te wraken of criminaliteit te voorkomen. Vaak is er de belofte om de veiligheid te bewaken van degenen die direct en indirect betrokken zijn bij de misstand waartegen wordt opgetreden (zie ook Dumsday, 2009). Deze *vigilantes* doorbreken het geweldsmonopolie van de staat. Door deze geweldscomponent brengen deze groepen angst en paniek onder de bevolking te weeg.

Tijdens de rellen die in 2011 in een aantal Engelse steden uitbraken viel de term *vigilantes* ook, al ging het niet zozeer om (georganiseerde) burgerwachten, maar om ad-hoc geformeerde groepjes burgers die hun bezittingen beschermden. In Birmingham kwamen drie jongemannen om het leven toen zij een winkel verdedigden tegen een aanval van plunderende relschoppers. Zij gebruikten daarbij zelf ook geweld, waardoor hun optreden in reactie op plunderaars in de pers (o.a. de *Guardian*) als '*vigilantism*' werd omschreven. Zij zouden volgens de krant uit urgentie en noodzaak en bij afwezigheid van de politie hebben gehandeld.

In Nederland hebben zich de afgelopen jaren enkele incidenten met patrouillerende burgers voorgedaan waarbij geweld een rol speelde. Wraakacties tegen buurtwachtdeelnemers of bedreigingen tegen deelnemers (die in de media zijn gerapporteerd) kwamen de afgelopen jaren wel eens voor (o.a. in Nijmegen, Geldermalsen en Rotterdam). Die incidenten beschouw ik echter niet als eigenrichting, omdat ze zich niet richten op plegers van een vermeend misdrijf of overlastveroorzakers, maar juist op diegenen die dat op een geweldloze manier willen voorkomen. Een incident deed zich voor in Amsterdam (zie de inleiding). In juli 2016 werd De Soldiers of Odin beweging (een oorspronkelijk Finse, internationale anti-immigranten burgerwacht volgens Wikipedia) verdacht van bedreiging van een asielzoeker in Winschoten. In Ede werd dit jaar een ultrarechtse beweging verboden om als burgerwacht te gaan patrouilleren. In Helmond dreigden bewoners met geweld; in Maassluis pasten zij daadwerkelijk geweld toe.⁵

De stelling die we in dit artikel onderzoeken is in hoeverre dergelijke vormen van (potentieel) gewelddadig optreden belemmerd worden door het feit dat andere bezorgde burgers zich organiseren in buurtwachten die op een geweldloze manier er naar streven de veiligheid in de buurt te verbeteren. Daartoe richten we eerst op deze buurtwachten de aandacht.

3. Buurtwachten in Nederland

In Nederland wordt het tegenwoordig heel normaal gevonden dat bij de zorg voor veiligheid in de woonomgeving een belangrijke rol voor de burger is weggelegd (Van der Land et al., 2014). Na een lange periode waarin het landelijke overheidsbeleid ten aanzien van stadsbuurten exclusief in het teken stond van fysieke en sociale herstructurering (van Grote Stedenbeleid tot Wijkaanpak), is sinds een aantal jaren 'veilige buurten' een dominant thema geworden. De terugtrekkende overheid doet daarbij een appèl op de burger om naar voren te stappen en meer verantwoordelijkheid te nemen voor diens alledaagse leven, variërend van mantelzorg tot zorg voor de woonomgeving. Burgers dragen daarmee bij aan nieuwe vormen van surveillance in het publieke domein en de

⁵ '16 miljoen crimefighters', Volkskrant, 23 oktober 2016

nadruk op controle van risicogroepen daarbinnen en aan de nadruk op preventie in het veiligheidsdomein (cf. Garland, 2001, en zie Van der Land, 2014b).

In aanvulling op de formele sociale controle door de politie, wordt van bewoners van buurten verwacht dat ze de informele sociale controle in hun buurt intensiveren (cf. Cachet, 1980). De burger dient te participeren en mede vorm te geven aan manieren om de buurt veilig te maken of te houden. Buurtwachten vormen daarvoor een geschikt vehikel dat – in de meeste gevallen – deel uitmaakt van een netwerk van voornamelijk wijkagenten, gemeentelijke functionarissen en welzijnsprofessionals. Er ontstaat zo een hybride vorm van sociale controle, waarbij verbindingen worden gelegd tussen burgers, professionals, politie en lokaal bestuur (cf. Carr, 2003). Door van dit ‘verbindende kapitaal’ (*linking capital*) gebruik te maken wordt het capaciteitsprobleem van formele sociale controle door de politie deels verminderd en tegelijkertijd wordt gebruik gemaakt van potentieel aanwezige informele sociale controlemechanismen en de daaruit voortvloeiende publieke familiariteit (cf. Blokland, 2008).

De eerste buurtwachten in Nederland stammen uit de jaren tachtig (Van Noije en Wittebrood, 2008). Zij lijken in veel opzichten op de Neighbourhood Watches die o.a. in Engeland in de jaren negentig opkwamen (Bennett et al., 2008). In 2012 waren er naar schatting zo’n twee- tot driehonderd buurtwachten actief (Van der Land, 2014b). In 2015 waren dat er in totaal 661, al werden daarbij Whatsapp-groepen meegeteld (Lub, 2016). Hoewel het aantal patrouillerende buurtwachten in het nieuwe millennium gestaag toenam, doet de grootste groei in buurtpreventie doet zich momenteel voor in het digitale domein, nl. door het gebruik van sociale media. Nieuwe media als Whatsapp versterken de trend van responsabilisering van burgers in het domein van veiligheid (Meijer, 2012). Met name WhatsApp groepen zijn populair. Ze zijn laagdrempelig (Bervoets, 2016: 17). Deelname eraan is meer vrijblijvend. De afschrikfunctie van deze groepen werkt anders dan bij buurtwachten omdat fysieke aanwezigheid van bewoners op straat ontbreekt. Men spreekt mensen in de openbare ruimte in principe niet aan omdat men niet lijfelijk op straat aanwezig is (idem: 24). De kans op een agressieve of gewelddadige ontmoeting tussen deelnemers en overlastgevers of (potentiële) criminelen lijkt daarmee in principe kleiner, tenminste, als men het optreden op straat overlaat aan de politie.

Leden van buurtwachten worden zowel vanuit preventieve als repressieve overwegingen actief (Van der Land, 2014b). In het laatste geval vormt een gebeurtenis, of liever een reeks van gebeurtenissen in de directe leefwereld van burgers de aanleiding: brandstichting van auto’s en huizen, inbraak in woningen of bedrijven, openbare vernieling van auto’s of openbaar meubilair, verbaal geweld, openbare geweldpleging, etc. Deze gebeurtenissen krijgen volgens betrokkenen vaak te weinig aandacht van gemeente en politie en succesvolle interventies van betreffende instellingen blijven uit. Preventieve overwegingen zijn vooral het gevolg van een gevoel van onveiligheid onder bewoners of indicaties dat in aanpalende buurten overlast en criminaliteit toeneemt. Van de doelstellingen van buurtwachten – zowel wat betreft het tegengaan van criminaliteit en overlast als het vergroten van het veiligheidsgevoel – is niet goed bekend in hoeverre die gerealiseerd worden. De meerwaarde van buurtwachten zit hem vooral in het gevoel greep te krijgen op de veiligheid in de buurt, een toegenomen collectieve weerbaarheid en de rol die mensen kunnen spelen in het sociale weefsel van de buurt (Van der Land, 2014b).

Buurtwachten worden wisselend door bewoners of door professionals (welzijn, politie, gemeente) opgericht en verschillen ook in de mate van aansturing. De mate van autonomie is bij de meeste buurtwachten echter beperkt (Van der Land, 2014b; Lub, 2016). Ook Bervoets *et al.* (2016:19) vinden net als Van der Land geen enkel buurtpreventieproject waarbij geen sprake is van enige overheidsbemoeyenis. Die bemoeyenis varieert wel. De verhouding van het lokale bestuur tot participerende burgers gaat van strakke aansturing tot een meer losse co-productie waarbij burgers zelf initiatief kunnen nemen.

De aansturing vanuit de politie en (in mindere mate) de gemeente geldt zowel de organisatie als de uitvoerende taken van de buurtwacht. Wat betreft de organisatie van buurtpreventie is vooral de vraag interessant hoe de overheid en politie greep houden op wie zich bij de buurtwacht aansluiten, omdat dat ook wel eens bepalend kan zijn voor de vraag of een buurtwacht op enig moment overschakelt op eigenrichting. Zo is er een geval bekend waarbij de gemeente een Verklaring Goed Gedrag eiste van deelnemers (Van der Land 2014b: 50). Wat betreft de uitvoerende taken worden die bij het merendeel van de buurtwachten nauw afgestemd met de wijkagent.

Volgens Lub (2016) plegen buurtwachten zelden directe interventies, zoals het aanhouden van criminelen of het afdwingen van bepaalde gewenste gedragsnormen. Buurtwachten dragen vooral aan buurtpreventie bij door kwaadwillenden af te schrikken, hen de gelegenheid te ontnemen en de politie te informeren (*idem*: 8). Actief signaleren en aanspreken brengt risico's met zich mee waar de meeste buurtwachten hun vingers niet aan willen branden. Men stelt zich niet graag bloot aan mogelijke bedreiging, geweld of wraak. Er wordt wel aangesproken, maar dat gaat vooral over het bevorderen van preventief gedrag (*idem*: 92).

Uit mijn onderzoek onder buurtwachten bleek dat er bij de overheid en bij de politie grote terughoudendheid bestaat om taken van buurtwachten meer te laten omvatten dan buurtrondes te lopen en misstanden te signaleren. Over het geheel genomen zijn de betrokken professionals van mening dat daadwerkelijke interventies door buurtwachten averechtse effecten kunnen hebben op de effectiviteit van hun toezichtswerk en het imago van bewoners die daaraan deelnemen. Burgers zijn immers niet zo goed getraind als politiemensen en zij kunnen met hun interventies mogelijk sociale spanningen vergroten. Bovendien hoeven zij vanuit hun perspectief niet perse het publieke belang te dienen, waardoor bepaalde groepen wel eens het mikpunt van hun waakzaamheid zouden kunnen worden (Van der Land, 2014b: 46). Argumenten vóór interventies zijn er ook. In buurten waar het vertrouwen in de politie niet groot is, reageren sommige overlastgevers beter op bewoners uit de buurt zelf dan op de politie. Op basis dit principe van 'relationele controle' zijn bijv. de zgn. Buurtvaders ooit gestart (Van Caem, 2008). Het is hier de familiariteit tussen overlastveroorzakers en diegenen die hen daarop aanspreken die er toe kan bijdragen dat overlast afneemt. Geoefende deelnemers aan buurtwachten weten daarbij wie zij wél en wie zij niet aan moeten spreken om effect te sorteren (Van der Land 2014b). Juist het feit dat buurtwachten hier directe interventies plegen en zich niet beperken tot signaleren en informeren draagt hier (volgens de buurtwachten zelf en de betrokken wijkagenten) bij aan een veilige buurt.

4. Eigenrichting beteugelen: de gebiedsgebonden politie revisited

Het vertrouwen in burgers wordt sterk op de proef gesteld in buurten waar veel sociale spanningen bestaan. Hier kan een reeks van incidenten de aanleiding vormen van nieuw geweld. In een recent voorbeeld in Maassluis gingen tachtig buurtbewoners de straat op om verhaal te halen bij een Marokkaans buurthuis nadat 'hun' jongeren na weken van overlast als kers op de taart stenen door de ruiten van buurtbewoners gooiden. Bij het optreden van de boze bewoners vielen klappen totdat de politie de boel kwam sussen. Juist in etnisch diverse wijken als deze komen buurtwachten vaak moeilijk tot stand (Hope, 1995; Van der Land et al., 2014). Dat heeft er mee te maken dat er relatief weinig vertrouwen bestaat tussen de bewoners onderling en er dus geen sociaal kapitaal wordt opgebouwd.

Uit het voorgaande komt het beeld naar voren dat buurtwachten een rol zouden kunnen spelen in zowel het kanaliseren van gevoelens van ergernis en boosheid van bewoners over misstanden in hun woonomgeving als het opbouwen van onderling vertrouwen tussen bewoners. De sociale context waarin buurtwachten functioneren maakt onderdeel uit van wat Carr (2003) 'parochiale' contacten noemt. Deze contacten prikkelen burgers om zich te conformeren aan de 'normatieve normaliteit' die door de overheid wordt uitgedragen. Dat biedt tegenwicht aan de 'situationele normaliteit' van geweld, revanchegevoelens en het recht van de sterkste waarbinnen burgerwachten zich vaak ontwikkelen (cf. Blokland, 2008). Voor bewoners kan het benutten van parochiale contacten een werkzame strategie vormen om aandacht van instanties te trekken voor de problemen in hun buurt.

Het voorbeeld van Maassluis hierboven kende een vervolg dat de mogelijke transformatie van spontane burgerwacht tot geïnstitutionaliseerde buurtwacht illustreert. Nadat de autochtone burgerwacht was geformeerd volgden een groep Marokkaanse mannen hun voorbeeld. Een tijd later blijken de beide groepen te zijn samengevoegd, zijn zij getraind en functioneren zij net als de honderden andere buurtwachten in Nederland uitdrukkelijk gewelddoos. Zodra bewoners initiatief nemen om in groepsverband op straat te gaan patrouilleren worden zij – niet alleen in Maassluis, maar door heel Nederland heen – al snel opgezocht door formele instanties, in eerste instantie vaak wijkagenten. De buurtwacht onderscheidt zich vervolgens van de eerdere 'burgerwacht' doordat in de context van een netwerk van formele instanties (gemeente, politie, welzijnswerk) een structuur wordt ontwikkeld waarin de burgers hun waakzaamheid vorm kunnen geven, voorzien van procedures en regels waaraan de buurtwacht zich moet houden. Vanwege deze inkadering is de kans klein dat zij zich van eigenrichting bedienen.

Daarbij lijkt het overigens niet zo veel uit te maken of we nu van doen hebben met een traditionele buurtwacht of een Whatsapp buurtpreventiegroep. De informele sociale controle die deze mensen uitoefenen kan worden opgevat als een 'redelijk alternatief' voor agressieve uitingen van ongenoegen en dus voor eigenrichting. Omdat de meeste buurtwachten opereren als een verlengstuk van de politie beperken zij hun taken tot melding maken van onregelmatigheden en intermediairen tussen burgers en instanties. Zij ondervinden dat interventies, bijv. in de vorm van aanspreken en corrigeren van anderen, in de praktijk moeilijk zijn uit te voeren, soms averechts werken en spanningen verder kunnen aanwakkeren en tot vergelding kunnen leiden. Om die redenen wordt interveniëren in de regel door politie en gemeente ontraden of verboden. Van

buurtwachten hoeft men ook daarom niet snel te verwachten dat zij geweld zullen toepassen of daarmee zullen dreigen. Het aandringen op de vorming van buurtwachten door de overheid in buurten waar bewoners of politie c.q. gemeente initiatief nemen kan worden opgevat als een overheidsstrategie van pacificering van agressieve impulsen in de samenleving. De responsabilisering van burgers in de zorg voor veiligheid die de overheid nastreeft is immers gericht op gedragsverandering en buurtwachten vormen daarvoor een geschikt vehikel (Van der Land 2014b: 74). Buurtwachtleden gedragen zich als de door de overheid gewenste ‘goede burgers’ wanneer zij via hun buurtwacht samenwerken met politie, gemeente en andere professionals in de wijk (cf. Van der Land, 2014a).

Om die spontane agressiviteit te beteugelen is overigens wel meer vereist. Het vraagt om slagvaardig optreden van de overheid, ten eerste door de agressie van bewoners resoluut af te wijzen en een alternatief aan te bieden, en ten tweede door in problematische buurten waar veel van deze agressiviteit voorkomt meer inzet van goede wijkagenten te garanderen, die handelen volgens de indertijd in Nederland opgestelde ideeën over gebiedsgebonden politie en de noodzakelijke vervlechting van informele en formele sociale controle die daarvan deel uitmaakt.

5. Pacificatie van burgerwachten

De angst van de politie voor eigenrichting onder buurtwachten is theoretisch gezien voorstelbaar. Het lijkt heel wel mogelijk dat een buurtwacht die aan zijn lot wordt overgelaten onder bepaalde omstandigheden gevoelig is voor eigenrichting, zeker wanneer men het gevoel heeft dat de politie onvoldoende voor de veiligheid in de buurt zorg kan dragen. Buurtwachten kunnen echter niet over één kam worden geschoren met spontane burgerwachten. Buurtwachten functioneren niet alleen als extra oren en ogen van de politie, maar hebben daarnaast ook een sociale functie. Deelnemers aan buurtwachten noemen juist toegenomen sociale samenhang, sociale controle en collectieve zelfredzaamheid als een positieve bijvangst van hun activiteiten (Van der Land, 2014b). De vraag die in dit artikel is opgeworpen en die nader onderzocht zou moeten worden, is in hoeverre de door buurtwachten geactiveerde sociale controlemechanismen bijdragen aan het tegengaan van eigenrichting in buurten. De politie kan hierbij ondersteunen door interventies van buurtwachten – in de vorm van het aanspreken van bewoners in de openbare ruimte – niet bij voorbaat te ontmoedigen, maar door juist een uitgebreider takenpakket te faciliteren. Met de intrede van Whatsapp groepen in de buurtpreventie trekken bewoners zich terug uit de (fysieke) openbare ruimte, terwijl juist door intensivering daarvan winst te behalen lijkt te zijn. Hiervoor zijn – afsluitend – wel een aantal randvoorwaarden van belang, deels met betrekking tot de politie, deels de gemeentelijke overheid.

Een eerste randvoorwaarde is dat de wijkagent nauw betrokken is bij de burger en goed verbonden is binnen de politie. Hij neemt de prioriteiten van bewoners serieus en heeft een structureel terugkerend overleg met de buurtwacht. Hoe hij met buurtwachten omgaat zou deel uit kunnen maken van zijn formele taakomschrijving en hij zou hierover verantwoording moeten afleggen binnen zijn team. Hij zorgt voor ondersteuning van zijn werk vanuit de opsporing en de noodhulp.

Ten tweede waakt de wijkagent over het publieke belang en stuurt hij de buurtwacht bij als die zich eenzijdig richt op een deelbelang. Hij voorkomt dat de buurtwacht zich exclusief op één groep richt, bijv. een groep hangjongeren. De buurtwacht bespreekt met politie en gemeente waaruit dat publieke belang bestaat. Zij houden bij hun rondes rekening met de lokale differentiatie in het sociaal klimaat en de sociale samenhang in een wijk.

Ten derde ontvangt de buurtwacht training van gemeente en politie. Zoals ook bij de talrijke buurtbemiddelingsprojecten in Nederland gebeurt, worden deelnemers getraind in sociale en communicatieve vaardigheden en conflictbemiddeling. Zij leren o.a. welke toon zij aan moeten slaan als ze mensen aanspreken of hoe hun kleding van invloed kan zijn op hun imago en herkenbaarheid.

Ten vierde worden potentiële eigenrechters in een buurt door de wijkagent in contact gebracht met de buurtwacht en overwogen wordt of de betreffende personen zouden kunnen deelnemen aan die buurtwacht. Ook hangjongeren worden uitgenodigd deel te nemen aan buurtwachten.⁶

Ten vijfde wordt kennis over samenlevingsopbouw actiever benut door alle betrokken actoren. Er is bij kennisinstituten veel expertise opgebouwd over hoe in buurten aan opbouwwerk ('community building') kan worden gedaan. Die kennis zou actief moeten worden ontsloten en benut door betrokkenen. Amateurisme en goede bedoelingen kunnen eigenrichting onder bewoners in de hand werken.

Tenslotte, juist in problematische buurten moet de politie extra inzet plegen voor de veiligheid van bewoners. Daarnaast moeten bewoners hun successen worden gegund, ook als politie, gemeente of welzijnswerk daarbij niet of minder bij betrokken zijn geweest.

Bibliografie

BENNETT, T., K. HOLLOWAY & D. FARRINGTON *et al.* (2008). *The Effectiveness of Neighborhood Watch*. Pontypridd: The Campbell Collaboration.

BERVOETS, E., T. VAN HAM & H. FERWERDA (2016). *Samen signaleren. Burgerparticipatie bij sociale veiligheid*. Den Haag: Platform 31.

BLACK, D. (1983). 'Crime as social control'. *American Sociological Review*, 48, 1, pp. 34-45.

BLOKLAND, T. (2008). *Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

BOUTELIER, H. (2011). Jazzy structures. Een slotbeschouwing over de toekomst van veiligheid. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 10, 4, pp. 70-80.

BROWN, R.M. (1975). *Strain of violence*. New York: Oxford University Press.

⁶ Dit gebeurt momenteel in de Schilderswijk (mondelinge communicatie), volgens direct betrokkenen met groot succes.

- CAEM, B. VAN (2008). *Verborgen kracht. Burgerparticipatie op het gebied van veiligheid*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- CARR, P.J. (2003). 'The new parochialism: the Implications of the Beltway Case for arguments concerning informal social control'. *American Journal of Sociology*, 108(6), pp. 1249-1291.
- DUMSDAY, T. (2009). 'On cheering Carle Bronson: the ethics of vigilantism'. *The Southern Journal of Philosophy*, 67, pp. 49-67.
- EINSTADTER, W.J. (1984). 'Citizen patrols: prevention or control?' *Crime and social justice*, 21-22, pp. 200-212.
- HAAS, N. (2010). *Public support for vigilantism*. Proefschrift Universiteit van Leiden.
- HAAS, N., J. DE KEIJSER & G. VANDERVEEN (2007). 'Steun voor eigenrichting. Invloed van ernst van de aanleiding en mate van planning, een experiment'. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49, 1, pp. 45-56.
- JOHNSTON, L. (1996). 'What is vigilantism?'. *British Journal of Criminology*, 36, 2, pp. 220-236.
- JOHNSTON, L. (2001). 'Crime, fear and civil policing'. *Urban Studies*, 38, 5-6, pp. 959-976.
- LAND, M. VAN DER (2014a). 'Citizens policing citizens: Are citizen watches manifestations of contemporary responsible citizenship?' *Citizenship Studies*, 18, 3-4, pp. 423-434.
- LAND, M. VAN DER (2014b). *De buurtwacht. Naar een balans tussen instrumentalisering en autonomie van burgers in veiligheid*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.
- LAND, M. VAN DER, B. VAN STOKKOM & H. BOUTELLIER (2014). *Burgers in veiligheid. Een inventarisatie van burgerparticipatie op het domein van de sociale veiligheid*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- LUB, V. (2016). *De burger op wacht. Het fenomeen 'buurtpreventie' onderzocht*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.
- MEIJER, A. (2014). 'New Media and the coproduction of safety. An empirical analysis of Dutch practices'. *The American Review of Public Administration*, 44 (1), pp. 17-34.
- MOLOTCH, H. & N. MCCLAIN (2003). 'Dealing with urban terror: heritages of control, varieties of intervention, strategies of research'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27.3, pp. 679-698.
- NOIJE, L. VAN & K. WITTEBROOD (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*, Den Haag: SCP.

Eigenrichting in het kader van eerherstel

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 73-86
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Janine Janssen¹

Inleiding

Het horen van de term 'eigenrichting' roept gemengde gevoelens op. Bij de een doet de term alarmbellen rinkelen. Want 'eigenrichting' dat is toch zelf voor rechter spelen? Dat hoort toch niet in een nette rechtstaat? Bij anderen kan het feit dat burgers zo nu en dan het heft in eigen handen nemen, juist weer op goedkeuring rekenen.² Dat eigenrichting gemengde gevoelens oproept is niet vreemd. Het principe heeft te maken met normen en waarden en die zijn niet uit steen gehouwen. Zo hanteert de jurist De Roos een definitie van het begrip eigenrichting, waarbij rekening is gehouden met dit veranderlijke karakter: 'het schenden van wettelijk strafrechtelijk te handhaven normen op grond van eigen waardenpercepties, afwegingen en belangen van burgers' (De Roos, 2000: 307). In theorie dient de overheid door zich onder meer van het strafrecht te bedienen te voorkomen dat burgers het heft in eigen handen gaan nemen. De strafrechtgeleerde De Roos geeft echter aan dat er spanning kan bestaan tussen strafrechtelijk beleid en lokale en groepsbepaalde afwijkende normen. Juist vanwege die veranderlijkheid van opvattingen van burgers en de inertie van de wereld van recht en beleid sluiten de normen van burgers en die uit het recht lang niet altijd naadloos op elkaar aan: we zien licht door de kieren komen. Onderzoek laat zien dat vandaag de dag tot op bepaalde hoogte begrip bestaat voor eigenrichting (Haas, 2010; Bosch, 2013). Factoren die bijdragen aan de ondersteuning van eigenrichting hebben onder meer te maken met een kritische houding ten aanzien van overheidsoptreden: wanneer dat gepercipieerd wordt als gebrekkig of ongewenst of burgers om een andere reden ontevreden zijn, neemt de waardering voor eigenrichting toe. Ook spelen kenmerken van de eigenrichting een rol bij de beoordeling van dit fenomeen. Als burgers het idee hebben dat het eigen-rechter-spelen strookt met hun ideeën over hoe een rechtvaardige wereld eruit ziet, is de steun groter: zo is bijvoorbeeld empathie met het slachtoffer van eigenrichting lager als het een zedendelinquent betreft, dan wanneer het een dronken bestuurder betreft die iemand heeft aan- of klemgereden (Haas, 2010).

Een vorm van eigenrichting waar de samenleving weinig begrip voor heeft, is die van het gebruik van geweld om een geschonden eergevoel te herstellen. In politie en media

¹ Janine Janssen is lector Veiligheid in afhankelijkheidsrelaties aan Avans Hogeschool in Den Bosch en hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de nationale politie.

² Zie voor een voorbeeld over deze gemende gevoelens: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/4386051/2016/09/29/Een-buurtwacht-belandt-al-snel-in-schemergebied.dhtml>, geraadpleegd op 22 oktober 2016.

wordt dit geweld veroordeeld (Janssen, 2008a). Maar wat is eengerelateerd geweld eigenlijk? In de eerste paragraaf wordt een antwoord op die vraag gezocht: hoe wordt de term in Nederland (beleidsmatig) afgebakend. Wat zijn in de dagelijkse praktijk aanleidingen tot eerconflicten en hoe denken antropologen over het antwoord op de vraag hoe dit soort codes ooit zijn ontstaan? In de tweede paragraaf komt de vraag aan bod wat de politie in Nederland op het gebied van de aanpak van dit soort geweld doet. Wat is er concreet georganiseerd om dit geweld het hoofd te kunnen bieden? Wat voor eorzaken krijgt de politie zoal in beeld. Toen bij de politie een aanvang werd gemaakt met een structurele aanpak van geweld in naam van eer, speelde bij een deel van de politie de vraag of hier eigenlijk wel een taak voor de politie was weggelegd? In de derde paragraaf wordt specifiek op deze vraag ingegaan en uitgelegd dat juist door duidelijk te maken dat het hier om eigenrichting gaat en niet om 'folklore', het draagvlak onder sceptici vergroot is. Dat betekent overigens niet dat het hele woord 'eer' niet in het Nederlandse recht voor zou komen. Ook daar wordt kort aandacht aan besteed. Nadat in deze bijdrage is duidelijk gemaakt wat geweld in naam van eer is, wat de Nederlandse politie er aan doet en hoe en een en ander zich verhoudt tot het Nederlandse recht, wordt nog eens aandacht gevraagd voor het feit dat de politie weliswaar een belangrijke rol te vervullen heeft in de bestrijding van eengerelateerd geweld, maar dat zij hier niet alleen voor staat. Ook op andere partners in de veiligheidszorg wordt een beroep gedaan.

1. Wat is eengerelateerd geweld?

1.1. Afbakening van de term 'eengerelateerd geweld'

Ideaaltypische of absolute kenmerken

Eerwraak is een zuiverings- of reinigingsritueel waarbij een smet in een geformaliseerde en dramatische vorm wordt verwijderd. Tot zover zijn de deskundigen het wel eens, maar tot op heden zijn de meningen verdeeld over een exacte definitie. Sommige deskundigen stellen dat dit ritueel aan een aantal absolute kenmerken moet voldoen: er moet bijvoorbeeld altijd sprake zijn van fysieke aantasting van de eer – bijvoorbeeld het verlies van maagdelijkheid – en die fysieke bevlekking moet publiek bekend zijn, de schuldige aan het eerverlies moet per se gedood worden, de dader is een familielid of handelt in opdracht van de familie en de eerwraak is gepland (Nauta & Werdmölder, 2002). Andere deskundigen zeggen dat lang niet altijd al deze ingrediënten aanwezig zijn. Soms is een meisje weliswaar nog maagd, maar wordt er zo sterk over haar geroddeld, dat de familie-eer alsnog als aangetast wordt beschouwd. Er zijn ook voorbeelden bekend, waarbij geweld uit naam van eer wordt gepleegd terwijl nog niet de hele gemeenschap op de hoogte is van de eeraantasting, maar een familielid zelf ervan doordrongen is dat de eer is aangetast en er nu gehandeld moet worden. Verder zijn er gevallen bekend waarbij een slachtoffer een moordaanslag overleeft en het verder bij een poging tot eerwraak blijft. Vaak is de dader geen familielid, maar wordt bijvoorbeeld de vriend van een meisje het slachtoffer van dodelijk geweld door toedoen van haar familie. Verder komt het voor dat een man zijn vrouw dood bij betrapting op overspel zonder dat daar verder uitvoerige planning aan vooraf gaat (Van Eck, 2001; Van Eck, 2003).

Ondanks het feit dat deskundigen het fenomeen moeilijk te definiëren vinden, is de term ‘eerwraak’ in de loop der jaren steeds meer ingeburgerd geraakt. Het woord ‘eerwraak’ kan overigens niet op een hele lange aanwezigheid in de Nederlandse taal bogen. Het werd namelijk pas in 1978 door de turkoloog³ Nauta geïntroduceerd (Van Dijken & Nauta, 1978). Een andere turkoloog, Van Eck, vertelde ooit dat toen zij tegen het einde van de vorige eeuw aan haar proefschrift over eerwraak onder Turken werkte, geïnteresseerden in haar werk dikwijls dachten dat ze over ‘inbraak’ schreef: de term ‘eerwraak’ was obscuur en zei de meeste mensen helemaal niets (Janssen, 2008a). Inmiddels is de term ‘eerwraak’ een bij een breed publiek bekend begrip geworden, dat vaak wordt geassocieerd met dodelijke vormen van geweld uit naam van eer tegen een Turkse achtergrond.

Van eerwraak naar eerge relateerd geweld

De praktijk – en zeker die van de politie – laat zien, dat het bij conflicten rondom eerschending lang niet altijd tot een dodelijke afloop hoeft te komen. Ook andere vormen van geweld komen in beeld, zoals bedreiging of mishandeling. Om die reden is dan ook de bredere term ‘eerge relateerd geweld’ in zwang geraakt. In opdracht van de overheid is een werkdefinitie van het begrip ‘eerge relateerd geweld’ ontwikkeld: ‘[e]r gerelateerd geweld is elke vorm van geestelijk of lichamelijk geweld gepleegd vanuit een collectieve mentaliteit in reactie op een (dreiging van) schending van de eer van een man of vrouw en daarmee van zijn of haar familie waarvan de buitenwereld op de hoogte is of dreigt te raken’ (Ferwerda & Van Leiden, 2005). Deze definitie heeft een belangrijke rol gespeeld bij het afbakenen van het overheidsbeleid met betrekking tot geweld in naam van eer. De overheid en de politie richten zich met name op eorzaken in de context van familie en op het terrein van zeden. Bij de beleidsmatige aanpak van eerge relateerd geweld in Nederland en ook bij de politie is nooit in theorie uitgesloten dat eorzaken zich eveneens voordoen onder autochtone Nederlanders (zie bijvoorbeeld over eer in Europa: Spierenburg, 2008). Vanwege een aantal dramatische zaken, die veel media-aandacht hebben gehad, is er bij de aanpak van eerge relateerd geweld wel van uit gegaan dat vooral geïnvesteerd zou moeten worden op allochtone groepen, waarvan al bekend was dat er op eergebied problemen bestonden. In Nederland gaat het dan vooral om migrantengroepen die van oorsprong uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten komen (Janssen, 2008a; LEC EGG, 2017).

1.2 Aanleidingen tot eerconflicten

Stenen des aanstoets

De term ‘eerge relateerd geweld’ doet een uitspraak over de aanleiding tot een conflict. Geweld uit naam van eer kan zich op allerhande sociale domeinen voordoen, bijvoorbeeld in de politiek, in de wereld van de criminaliteit en zelfs op het voetbalveld (Blok, 1993; Janssen, 2008a; Janssen, 2010; Janssen, 2014). Uiteraard speelt geweld uit naam van eer ook in familieverband en op het terrein van zeden een rol. Sterker nog, het Nederlandse beleid dat voor de aanpak van eerge relateerd geweld is ontwikkeld, is zoals hiervoor al werd uitgelegd met name gericht op geweld in naam van eer in deze context (Ferwerda & Van Leiden, 2005; Janssen, 2008; Brenninkmeijer et al., 2009).

³ In Nederland wordt een academisch geschoolde deskundige op het gebied van Turkse taal, cultuur en de geschiedenis van Turkse volkeren ‘turkoloog’ genoemd.

In eerconflicten treffen we verschillende stenen des aanstoets aan. In familiegroepen kan de nodige deining ontstaan rond partnerkeuze, het aangaan van buitenechtelijke relaties, het krijgen van buitenechtelijke kinderen, het aanvragen van een echtscheiding en verzet tegen in de familie geldende regels (Van Eck, 2001; Gezik, 2003; Ermers, 2007; Janssen, 2008a). Een kritische lezer denkt wellicht dat dergelijke kwesties even goed kunnen resulteren in huiselijke twisten. Wat eerproblemen echter een andere dimensie geeft, is dat betrokkenen ervaren dat de eer van de familie in het geding komt en zich genoodzaakt zien door dreiging of toepassing van geweld de eer alsnog te redden of te zuiveren. Opvallend is verder dat dergelijke conflicten de *nuclear family* overstijgen en plaats vinden in grotere groepsverbanden, zoals dat van de *extended family*, waarbij groepsdruk een grote rol speelt.

Inmiddels worden met ‘eengerelateerd geweld’ ook andere fenomenen in verband gebracht, die geassocieerd worden met migratie en de multiculturele samenleving: vrouwelijke genitale verminking (besnijdenis), huwelijksdwang, huwelijkse gevangenschap en achterlating. Bij huwelijksdwang gaat het om een religieus of wettelijk huwelijk waarbij de (voorbereidende) huwelijkshandelingen tegen de vrije wil van minstens één van de huwelijkskandidaten heeft plaatsgevonden en waar onder een bepaalde vorm van dwang mee is ingestemd. In Nederland zijn religieuze huwelijken overigens niet rechtsgeldig. Een religieuze plechtigheid dient altijd na de voltrekking van een rechtsgeldig burgerlijk huwelijk plaats te vinden. Van huwelijkse gevangenschap is sprake wanneer een man of vrouw een huwelijk wil beëindigen en daarvoor niet de benodigde medewerking krijg van de echtgeno(o)t(e). Het gaat hier om een informeel of een religieus huwelijk dat in het land van herkomst van (een van beide) partners rechtsgeldigheid heeft. Als één van beide echtelieden niet meewerkt aan de scheiding, is er sprake van huwelijkse gevangenschap. Bij achterlating gaat het om vrouwen, al dan niet met hun kinderen, maar ook om jongeren (zowel jongens als meisjes) die tegen hun wil en zonder identiteits- en verblijfsdocumenten door hun echtgenoot, vader of beide ouders in het land van herkomst worden achtergelaten. Achterlating kan samengaan met huwelijksdwang of huwelijkse gevangenschap, maar dat is niet noodzakelijk. Er wordt verder ook gesproken over de problematiek van ‘verborgen vrouwen’. Daarbij gaat het om vrouwen die door de partner en/of familie gedwongen worden om in isolement te leven. Achterlating of huwelijksdwang kan hiermee samenhangen (Janssen, 2016).

1.3 Ontstaan van gewelddadige eercodes

Geïnspireerd door de civilisatietheorie

Met name in antropologisch onderzoek is vaak de vraag gesteld naar het nut van eer (Pitt-Rivers, 1968; Blok, 1980). Een antwoord dat dikwijls wordt gegeven is, dat eer een belangrijke factor is in samenlevingen, waarin mensen niet kunnen vertrouwen op een sterk centraal gezag en ten gevolge hiervan bij hun strijd om het bestaan vooral op zichzelf zijn aangewezen. Door dan vast te houden aan eercodes, worden anderen – concurrenten om de schaarse middelen van bestaan – op afstand gehouden. Door als eervol persoon naar buiten te treden, beschermen mensen met andere woorden hun dierbaren en hun bezit: aan dierbaren mogen derden niet komen en ook bezit kan niet zonder slag of stoot worden weggenomen. Verder staat een eercode ook ruimte toe voor het zelfstandig verdedigen van de eigen positie en bezittingen. Daarin schuilt

het nut – of sociologisch gesproken – de functie van eer. Maar eercodes bieden zo bezien dus ook ruimte voor eigenrichting (Janssen, 2008a).

Antropologen lijken bij hun verklaring voor het ontstaan van gewelddadige eercodes sterk geïnspireerd te zijn door de civilisatietheorie van Norbert Elias (1982). Bij de uitwerking van zijn theorie beschrijft hij hoe in West-Europa vanaf de late Middeleeuwen samenlevingen alsnar complexer zijn geworden en burgers in toenemende mate van elkaar afhankelijk zijn geworden. Essentieel in zijn betoog is het proces van staatsvorming. Naarmate dat proces voortschrijdt, wordt het recht om geweld te gebruiken meer en meer voorbehouden aan de staat, totdat de staat uiteindelijk over een geweldsmonopolie beschikt. Daarmee wordt bedoeld dat het burgers niet is toegestaan om onderlinge conflicten met geweld te beslechten, omdat uitsluitend centrale organen van de staat het recht hebben om geweld te gebruiken. Die centrale organen zijn het nationale leger en de nationale politie. Hoewel een aantal Europese landen waar Elias over schreef, al lang geen monarchieën meer zijn, is het geweldsmonopolie daar toch in handen van de staat gebleven toen de monarchie werd vervangen door gekozen regeringen en parlementen. Uit onderzoek van Eisner (2003) blijkt dat in de loop der eeuwen in Europa het aantal slachtoffers van moord- en doodslag is afgenomen: in de 13^e en 14^e eeuw vielen er per 100.000 inwoners 32 slachtoffers te betreuren; in de 15^e eeuw steeg het aantal slachtoffers naar 41 per 100.000 om tot slot af te nemen naar 1,4 slachtoffers per 100.000 inwoners in de 20^e eeuw. Daar zijn de slachtoffers van de twee wereldoorlogen en andere bloedige conflicten overigens niet bij opgeteld. Die zorgen voor enige rimpelingen in deze verder zo fraaie theorie (Baberowski, 2016). Hoewel Elias zijn theorie beschreven heeft voor West-Europa, komt de relatie tussen de mate van staatsvorming en de ruimte voor eigenrichting vaak terug in het werk van antropologen die gemeenschappen buiten dit geografische gebied bestudeerd hebben (Pinker, 2011). Veel van die in Zuid-Europa of buiten Europa beschreven eercodes vinden hun herkomst namelijk op het platteland dat zich vaak in de periferie van de staat bevindt.

2. De politieke aanpak van eergeleerd geweld

2.1. Het ontstaan van een expertisepunt bij de politie

Een pilot-project⁴

In opdracht van toenmalig minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, Rita Verdonk, werd in de politieregio's Haaglanden en Zuid-Holland-Zuid een pilotproject gestart. Dat project begon in 2004 en werd beëindigd in 2006. De algemene doelstelling van de pilot was tweeledig: enerzijds werd gestreefd naar een zo goed mogelijke preventie en bescherming van potentiële slachtoffers van eer gerelateerd geweld en anderzijds werd getracht inzicht te verschaffen in de achtergronden en de aard van eer gerelateerde zaken, waarmee de politie in de praktijk te maken krijgt.

⁴ In België zou er van een 'pilot-project' worden gesproken, maar in Nederland is 'pilot-project' gangbaar. Aangezien het project in Nederland plaats vond, wordt hier consequent de daar gebruikte benaming toegepast.

Een interdepartementaal programma

Mede geïnspireerd door de uitkomsten van de pilot bij de politie heeft de Tweede Kamer in 2005 het kabinet verzocht passende maatregelen te treffen met het doel de aanpak van eergelateerd geweld breed te verspreiden. Vervolgens ging in 2006 een vijfjarig interdepartementaal beleidsprogramma van start onder coördinatie van de toenmalige Minister van Vreemdelingenzaken en Integratie. Later werd de Minister van Justitie verantwoordelijk. Het beleidsprogramma omvatte vier thema's: maatschappelijke preventie, bescherming en opvang, strafrechtelijke aanpak en lokaal bestuurlijke aanpak. Vanuit deze vier thema's ontstonden drie deelprojecten: Maatschappelijke preventie, Bescherming en Strafrechtelijke Aanpak. Er is op deze drie terreinen gestreefd naar betere weerbaarheid van slachtoffers en risicogemeenschappen, voor hulpverleners en betere mogelijkheden om (dreiging met) eer gerelateerd geweld te herkennen en meer opties om daadwerkelijk te kunnen helpen en een betere onderlinge samenwerking, meer contact tussen betrokken instellingen en gemeenschappen waarbinnen deze problemen spelen, voldoende opvangplaatsen voor slachtoffers, een adequate wijze van opsporen en vervolgen door politie en justitie, inzicht in eer gerelateerd geweld op basis van gedegen en feitelijk onderzoek, een opzet voor eenduidige registratie van eierzaken en een integrale samenwerking tussen politie, vrouwenopvang, het Openbaar Ministerie en andere relevante (overheids)instanties (Janssen, 2008a; Loef & Van Aalst, 2012). Verworvenheden van dit programma zijn inmiddels geïntegreerd in de werkwijze van betrokken organisaties (Zweers et al., 2011).

Het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld

Bij het strafrechtelijke traject uit het interdepartementale programma uitgezette strafrechtelijk traject, speelde de politie een bijzondere rol. Nadat bij de politie het pilotproject was voltooid, is een begin gemaakt met de inrichting van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG). In 2008 zag dit centrum formeel het levenslicht. Naar dit centrum is ook een methode voor de herkenning en aanpak van eergelateerd geweld genoemd. De 'methode LEC EGG' is de standaardaanpak voor gewelddadige eierzaken van de Nederlandse politie geworden. De methode bestaat uit drie stappen: ten eerste de herkenning van zaken waarbij eergevoel wellicht een rol speelt bij (dreigend) geweld door middel van 'rode vlaggen'. Sommige vlaggen hebben te maken met aanleidingen tot conflicten (provocaties, bedreigingen, en dergelijke), andere met (veronderstelde) gevolgen van eerherstel (bijvoorbeeld moord, doodslag, suïcide, maar ook vermissingen) en tot slot zijn er rode vlaggen die verwijzen naar sociale achtergronden en culturele codes waaruit is af te leiden in welke mate individuen afhankelijk zijn van hun gemeenschap. Deze rode vlaggen zijn uitgewerkt in een elektronische zoekslag, waarmee politieke informatiesystemen dagelijks worden doorzocht. Dit elektronische sleepnet haalt zaken boven waarbij vragen leven over eer als motief. Voor die zaken wordt in stap twee een 'checklist' ingevuld, dat wil zeggen een itemlijst met open vragen, waarmee informatie over sociale achtergronden van betrokkenen wordt verzameld.⁵ Op basis van de verzamelde gegevens schakelt het LEC EGG eventueel een deskundige in, bijvoorbeeld een (cultureel) antropoloog of een arabist, die zijn of haar licht laat schijnen over mogelijke motieven voor (dreigend) geweld. De derde stap is het maken

⁵ Deze kan geraadpleegd worden via: www.politie.nl

van een plan van aanpak. De eerste twee stappen –vroegherkenning en het informatie verzamelen met de checklist worden door de lokale eenheden uitgevoerd. Dat geldt ook voor de IND en de gespecialiseerde opvang. Bij het maken van een analyse en een plan van aanpak en de inzet van deskundigen kan vervolgens een beroep worden gedaan op ondersteuning van het LEC EGG. Dat gebeurt jaarlijks circa 500 maal (LEC EGG, 2017).

2.2. Wat ziet de politie?

Casuïstiek in beeld

Jaarlijks komen bij de politie ongeveer 3000 zaken binnen, waarbij rekening gehouden wordt met een geschonden eergevoel als motief voor (dreigend) geweld. Circa 500 van die zaken zijn dermate complex dat een beroep wordt gedaan op het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de nationale politie. Van die zware zaken is bekend dat jaarlijks tussen de één en drie procent een dodelijk afloop kent (moord, doodslag of zelfdoding). Het merendeel van die complexe zaken zijn bedreigingen. Hoewel dit geweld relatief veel vrouwen raakt, komen ook mannen als (dodelijk) slachtoffer in beeld. In ongeveer 40% van deze gevallen gaat het om kwesties in een Turkse of Koerdische context en in een ongeveer 20% om zaken met een Marokkaanse of Berberse achtergrond. De laatste jaren komt ook meer casuïstiek in beeld waarbij betrokken van Syrische, Irakese of Somalische komaf zijn (LEC EGG, 2017). Er komen bij het LEC EGG ook autochtonen in beeld, bijvoorbeeld in gevallen waar het zogeheten ‘gemengde relaties’ betreft en zo nu en dan worden bij het LEC EGG ook wel eens vragen voorgelegd over de zogeheten 1% motor clubs (mc’s), waaronder zich ook autochtone leden bevinden.⁶ Nu deze clubs in de veiligheidszorg zoveel aandacht krijgen, komt er ook wel eens een vraag binnen bij het LEC EGG. Wie alleen al eens rond kijkt op internet en de verschillende sites van de mc’s bezoekt, komt veelvuldig vocabulaire tegen dat de indruk wekt dat er onder de *bikers* opvattingen over eer leven. Niet alleen het gebruik van het woord ‘eer’ – vaker overigens het Engelse equivalent *honour*– maar ook een term als ‘broederschap’ – en natuurlijk de Engelse woorden *brother* en *brotherhood*– duidt op het voor bij eercodes niet te onderschatten belang van groepsdruk: gedrag van een individu straalt op het imago van de gehele groep, dus moet de groep waken over het gedrag van haar individuele leden, waarbij eigenrichting niet geschuwd wordt (Janssen, 2015).

⁶ Tegenwoordig worden die clubs in de literatuur ook wel Outlaw Motor Cycle Gangs (OMG’s) genoemd. Sinds 2012 spreekt het Nederlandse ministerie van Veiligheid en Justitie ook wel over outlaw bikers en outlaw bikerclubs, maar formeel zijn zij niet buiten de wet gesteld en zelf gebruiken zij de term ‘1%er’. Nadat er in 1947 op een evenement in het Amerikaanse Hollister vechtpartijen tussen motorrijders en de politie uitbraken, zou een bestuurder van de American Motorcyclist Association (AMA) zich hebben laten ontvallen dat 99% van de motorrijders nette mensen waren. Die quote is een eigen leven gaan leiden, omdat een snelle rekensom immers leert dat dan 1% van de motorrijders niet deugt (Janssen, 2015). Bekende grote 1% mc’s in Nederland zijn onder meer de Hells Angels, Satudarah en No Surrender.

3. Eer, geweld en het Nederlandse recht

3.1. Focus op eigenrichting

Is dit wel politiewerk?

Toen het in de vorige paragraaf beschreven pilotproject net op gang kwam, werd bij de politie regelmatig de vraag gesteld: 'is dit wel politiewerk?' Die vraag werd gesteld omdat geweld uit naam van eer als exotisch werd gezien. Achterliggende gedachte was dikwijls dat het een geïmporteerd probleem was en wat moest de Nederlandse politie hier dan mee? Bovendien ging het om kwesties in de privésfeer. Waarom je te bemoeien met geruzie in de familie? Het antwoord is heel eenvoudig: zodra het Nederlandse recht in het geding komt, ligt hier ook een taak voor de politie. Nu hoeft het schenden en herstellen van eer niet altijd tegen het in Nederland geldende recht in te druisen.

Schema 1. Eerschending -en herstel in relatie tot het Nederlandse recht

	Eerschending zonder schending van het recht	Eerschending met schending van het recht
Eerherstel zonder schending van het recht	Casus I	Casus III
Eerherstel met schending van het recht	Casus II	Casus IV

Bron: Janssen, 2008a

De volgende sterk vereenvoudigde voorbeelden – casus I tot en met IV – verduidelijken schema 1: stel dat een ongehuwde vrouw verliefd wordt – casus I-, een relatie aangaat en zwanger wordt. Haar familie spreekt hier schande van. Vervolgens trouwt zij uit vrije wil met de vader van haar kind, waardoor in de optiek van haar familie de schande is 'weggewist'. Het Nederlandse recht is niet in het geding geweest. Dat ligt anders bij casus II: laten we aannemen dat een getrouwde vrouw een buitenechtelijke relatie aangaat met een eveneens getrouwde man. De affaire raakt bekend en de betrokken familieleden besluiten beide minnaars uit de weg te ruimen. Eerschending leidt in deze zaak tot een poging tot moord. Bij casus III komt het Nederlandse recht eveneens onder druk te staan: een vrouw besluit, na te zijn verkracht, dat zij niet meer met deze schande door het leven kan gaan en pleegt zelfmoord. Bij casus IV is het Nederlandse recht twee keer in het geding geweest, zowel bij de schending als bij het herstel van de eer. Een voorbeeld: een jonge vrouw wordt verkracht. Haar familie besluit deze schande niet op zich te laten zitten en brengt de verkrachter om het leven. De praktijk heeft geleerd dat door (Janssen, 2008a).

Waar is hier nu sprake van eigenrichting? Dat speelt vooral bij casus II en casus IV. In beide gevallen nemen burgers immers het recht in eigen handen. Het simpele schema leert ons echter nog een belangrijke les: bij eengerelateerd geweld gaat het niet alleen om eigenrichting. Sommige eerschendingen druisen an sich al in tegen in Nederland geldende (juridische) normen, voordat er sprake is geweest van eigenrichting. Dat is bij casus III het geval (Janssen, 2008a).

Vergroting draagvlak voor politieke aanpak door accent op eigenrichting

De ervaring heeft geleerd dat het onder de aandacht brengen van eigenrichting als kern van de problematiek van eengerelateerd geweld weerstand bij politieambtenaren wegneemt die aanvankelijk met scepsis naar dit onderwerp keken en zich zelfs afvroegen of de aanpak ervan überhaupt wel tot de politietaken kon worden gerekend. Door de nadruk op eigenrichting en de onwenselijkheid daarvan werd het één van de vele gewelddadige fenomenen waar de politie zich over dient te ontfemen en niet zomaar een 'cultureel verschijnsel' of 'folklore'. Culturele verklaringen riepen in politiekringen aanvankelijk wel eens wrevel op, omdat die dikwijls werden begrepen als excuus of legitimering voor geweld en eigenrichting (Janssen 2008a, 2008b). Die interpretatie heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat er een periode is geweest waarin het zogeheten 'cultureel verweer' in de rechtspraak populair was en waarbij in de literatuur en in de gepubliceerde jurisprudentie een bepaalde mate van coulance waarneembaar was voor geweld dat geïnspireerd leek door culturele codes (Siesling & Ten Voorde, 2009). In theorie bestaat er bij het bewijs, de beoordeling van strafuitsluitingsgronden en bij de straftoemeting ruimte ook rekening te houden met de culturele achtergronden van feit en verdachte (zie bijvoorbeeld: Wormhoudt, 1986; Boksem & Kromdijk, 2000; Strijbosch, 2001; Bovens, 2003, Wiersinga, 2002, 2005, Karakaya, 2006 en Ten Voorde, 2007). Maar deze opvatting heeft weinig weerklank gekregen in de rechtspraak. De laatste jaren is er eerder een omslag in het denken waarneembaar geweest. Zo zijn er in de literatuur stemmen opgegaan cultureel geïnspireerd geweld zwaarder te bestraffen (Maris, 2001) en uit de jurisprudentie blijkt dat de culturele context van het strafbare feit soms als een grond voor strafverzwaring wordt gehanteerd. Politici dringen met betrekking tot eengerelateerd geweld al enige tijd aan op het introduceren van strengere straffen (Tweede Kamer 2007-2008, 30 388, nr. 27).

3.2. Eer en het Nederlandse recht*Geen aparte bepaling over eengerelateerd geweld*

Hiervoor is de nadruk op eigenrichting gelegd. Maar hoe ziet het dan met eer en het Nederlandse recht? Hirsi Ali heeft als lid van de Tweede Kamer ooit een motie ingediend om eerwraak op te nemen in het Wetboek van Strafrecht. Volgens toenmalig Minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, Verdonk, bood het strafrecht echter voldoende mogelijkheden om eer gerelateerd geweld op te sporen en te bestraffen.⁷ Hoewel het Nederlandse recht dus geen aparte bepaling kent voor de aanpak van geweld uit naam van eer, wil dat niet zeggen dat het begrip eer volkomen onbekend is in het Nederlandse recht.

Historische voorbeelden

Zo blijkt dat in het Ontwerp-Wetboek van Strafrecht, dat tot het huidige Wetboek van Strafrecht leidde, bij het delict doodslag de volgende wettelijke strafverminderende omstandigheid was opgenomen: 'Indien de doodslag wordt gepleegd onder de onmiddellijke werking van een hevige toorn welken de verslagene zelf heeft opgewekt door opzettelijke ... belediging ... tegen den dader ... wordt het maximum der bedreigde

⁷ Zie in deze het ongecorrigeerde stenogram van de vergadering van de Tweede Kamer op dinsdag 16 maart 2004.

straffen verminderd tot de helft.’ Deze ontwerpbeplating, die uit de Code Pénal (1811-1886) is overgenomen, is echter nooit in het Staatsblad gepubliceerd. Een ander voorbeeld heeft te maken met een voorstel van Tweede Kamerlid De Geer van Jutfaas tijdens de parlementaire behandeling van de begroting van het Departement van Marine in 1893. Naar aanleiding van een weigering van een luitenant van de Marine om een duel aan te gaan, deed het Kamerlid de suggestie om ‘eregerechten’ in te stellen. Het herstel van de geschonden eer hoefde dan niet meer door een – in die tijd verwerpelijk gevonden – duel te worden beslecht. Ook dit voorstel heeft het Staatsblad niet gehaald (Janssens, 1998: 1). In het Crimineel Wetboek van 1809 werd onder een duel – dat ook wel tweegevecht werd genoemd – het volgende verstaan: ‘Tweegevecht is een ... geregeld gevecht tot wraak of ... eerherstel over wezenlijke of vermeende belediging.’ Duelleren was wel strafbaar gesteld, maar daarnaast was er toch de overtuiging dat eerschending zo ernstig kon zijn, dat eigenrichting gerechtvaardigd was (Janssens, 1998: 1-2; zie ook: Matthey, 2012; Ten Voorde, 2014). Ten aanzien van de strafbaarstelling hebben Ye ilgöz en Harchaoui (2003: 76) opgemerkt, dat die wellicht niet zozeer te maken heeft met de afkeuring van het duel als wel met het behouden van het geweldsmonopolie van de overheid: door het duel strafbaar te stellen, wordt immers eigenrichting afgekeurd.

Actuele voorbeelden

Zoals gezegd is het begrip eer niet wezensvreemd aan het Nederlandse recht. Ook vandaag de dag speelt eer nog steeds een rol in het rechtssysteem. Bijvoorbeeld in artikel 41 lid 1 uit het Wetboek van Strafrecht: ‘Niet strafbaar is hij die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding’⁸ of in n art 261 lid 1 van het Wetboek van Strafrecht: ‘Hij die opzettelijk iemands eer of goede naam aanrandt, door telastlegging van een bepaald feit, met het kennelijke doel om daaraan ruchtbaarheid te geven, wordt, als schuldig aan smaad, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van de derde categorie.’⁹

Slot: de politie kan het niet alleen

Ook preventie is nodig

Hiervoor is al het interdepartementale programma genoemd, dat inmiddels is afgesloten, maar waarvan de resultaten zijn geïmplementeerd in het huidige beleid. Globaal kunnen we zeggen dat de aanpak van eergelateerd geweld zich zowel op preventie als op strafrechtelijk aanpak richt. Wat preventie betreft speelt tegenwoordig het zogeheten actieplan Zelfbeschikking een belangrijke rol. In de brief van 6 januari 2015

⁸ Dit artikel heeft betrekking op noodweer. Bij Stapel & De Koning Digitaal (2005) wordt de volgende aanvullende uitleg gegeven: ‘Met “eerbaarheid” is de seksuele eerbaarheid bedoeld. Men mag zich dus verdedigen tegen seksuele agressie. Onder het begrip eerbaarheid valt niet de eer of goede naam, ook niet die op seksueel gebied. Een vrouw die voor hoer wordt uitgescholden wordt niet in haar eerbaarheid, maar in haar eer aangerand. Wanneer iemand wordt uitgescholden, mag hij degene die dat doet geen pak slaag geven (HR 8 januari 1917, NJ 1917, blz. 175; W. 10066).’

⁹ Zie ook de vorige noot. Andere relevante artikelen uit het Wetboek van Strafrecht, die betrekking hebben op eeraantasting door belediging zijn bijvoorbeeld: art. 266 (eenvoudige belediging), art. 111 (belediging van de Koning), art. 112 (belediging van leden van het Koninklijk huis), art. 118 (belediging van bevriende staatshoofden en regeringsleden) en art. 267 (belediging van het openbaar gezag en ambtenaren). Zie voor een uitgebreid overzicht: Janssens, 1998: 5-8.

informeert de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de heer Asscher, de Tweede Kamer over dit actieplan Zelfbeschikking 2015-2017 (TK 2014-2015, 32175, nr. 54). Het voorgestelde actieplan is breed van aard. Het richt zich onder meer op fenomenen als huwelijksdwang, huwelijksgevangenschap, achterlating, eergegrelateerd geweld, gedwongen leven in isolement en de acceptatie van homoseksualiteit. Al deze verschijnselen worden gezien als symptomen van een onderliggende problematiek: de ontkenning van het recht van mensen om zelf hun leven in te vullen. Het ontbreken van dit individuele 'zelfbeschikkingsrecht' vormt een beperking voor mensen om over hun fundamentele rechten en vrijheden te kunnen beschikken en is daarom een schending van de mensenrechten. Dit actieplan moet ertoe leiden dat mensen zich ervan bewust zijn dat ze het recht hebben om zelf keuzes te maken over hun eigen leven, bijvoorbeeld als het gaat om school, opleiding, werk of vrije tijd, een partner, scheiding of religie. Identiteit, seksualiteit en persoonlijke ontwikkeling zijn gebieden waarop de strijd om zelfbeschikking het hardst wordt gevoerd, en waarin mensen het meest worden beperkt. De achterliggende gedachte is dat oorzaken van deze beperkte keuzemogelijkheden vaak te vinden zijn in afhankelijkheidsrelaties en in de ongelijkheid van man en vrouw. Autonomie en gelijkwaardigheid moeten de leidende universele waarden zijn. Economische zelfstandigheid en opleiding zijn hierbij beschermende factoren die zelfbeschikking vergroten. Dit plan moet derhalve een belangrijke bijdrage leveren aan de aanpak van eergegrelateerd geweld. Samenvattend komt het er op neer dat daar waar de politie kennis neemt van (dreiging) met geweld uit naam van eer – indien nodig – noodhulp wordt verleend, aan handhaving en opsporing wordt gedaan. Daar waar de preventieve kant een zwaar accent legt op (potentiële) slachtoffers, legt de rechtshandhaving – uiteraard uit aard van haar karakter – een zwaarder accent op verdachten. Achterliggende gedachte is echter dat beide vormen van aanpak – zowel preventie als rechtshandhaving – complementair zijn (Janssen, 2008a).

Eergevoel is niet per se slecht

Met het koesteren van een eergevoel is in principe niets mis. Zo hoopt de schrijver van dit stuk dat de lezers het tot nu toe gevoerde betoog interessant en de moeite waard hebben gevonden. Indien dat het geval is, dan is dat positief voor de beroepseer van de auteur. Maar er zijn voorbeelden van eercodes die indruisen tegen in de Nederlandse samenleving hogelijk gewaarde opvattingen over individualiteit en het recht op zelfbeschikking, daar waar het keuzes betreft over belangrijke zaken als het kiezen van een levenspartner en de soevereiniteit over het eigen lichaam waar het het seksuele leven betreft. Denkers over eigenrichting hebben aangegeven dat opvattingen van mensen niet statisch zijn. Hetzelfde geldt ook voor eercodes. Door internationale migratiestromen krijgen we bijvoorbeeld nieuwe groepen in beeld en ook de manifestaties van eerschendingen veranderen, bijvoorbeeld door de opkomst van nieuwe communicatietechnologie: waar vroeger roddel over buitenhuwelijkske uitspattingen zich bij wijze van spreken beperkten tot de dorpspomp, weten in gemeenschappen waarin eercodes een centrale rol innemen, dit soort gevaarlijke verhalen met de spreekwoordelijke druk op de knop *on line* ook de familie in het land van herkomst te bereiken. Voorlopig rest ons dus niets anders dan de strafrechtelijke aanpak van dit geweld te continueren alsmede door preventie te stimuleren dat geweld in naam van eer uiteindelijk als oneervol wordt ervaren.

Bibliografie

- BABEROWSKI, J. (2016). *Hoe geweld gewoon wordt*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BLOK, A. (1993). *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1744)*, Amsterdam: Prometheus.
- BLOK, A. (1980). 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor de sociale geschiedenis*, juni: 211-230.
- BOSCH, A. (2013), *Citizens enforcing the Law*, Antwerpen: Maklu.
- BOKSEM, J. & S, KROMDIJK (2006)., 'Cultuurverschillen', in: *Proces*: 6-10.
- BOVENS, M. (2003). 'Cultuur als verweer', in: BOVENKERK, F., KOMEN, M. & Y. YE ILGÖZ (red.), *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers: 137-150.
- BRENNINKMEIJER, N., GEERSE, M., ROGGEBAAND, C. et al. (2009). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Onderzoek naar de beleving en aanpak van eergerelateerd geweld*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- DIJKEN, VAN & NAUTA, A. (1978). 'Bloed- en eerwraak onder Turken in Nederland', in: *Algemeen Politieblad*, 127: 227-231.
- ECK, C. VAN (2001). *Door bloed gezuiverd. Eerwraak bij Turken in Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- ECK, C. VAN (2003). 'Kritiek die geen houdt snijdt', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 4, p. 413-414.
- ERMERS, R. (2007). *Eer en eerwraak. Definitie en analyse*, Amsterdam: Bulaaq.
- EISNER, M. (2003). 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', *Crime and Justice. A Review of Research*, 30, p. 83-142.
- ELIAS, N. (1982). *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen, deel 1 en deel 2*, Utrecht: Het Spectrum.
- FERWERDA, H. & LEIDEN, I. VAN (2005). *Eerwraak of eergerelateerd geweld? Naar een werkdefinitie*. Arnhem: Advies- en Onderzoeksgroep Beke.
- GEZIK, E. (2003). *Eer, identiteit en moord. Een vergelijkende studie naar Nederland, Duitsland en Turkije*, Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders 2003.
- HAAS, N.E. ((2010). *Public support for vigilantism*. Leiden: Universiteit Leiden.
- JANSSEN, J. (2008a). *Je eer of je leven? Een verkenning van eerzaken voor politieambtenaren en andere professionals. Tweede herziene druk*, Den Haag: Stapel & De Koning.
- JANSSEN, J. (2008b). 'Cultuur en emotie in de interpretatie van eergerelateerd geweld bij de politie', in: SIEGEL, D., GEMERT, F. VAN & F. BOVENKERK (red.), *Culturele criminologie*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, p. 223-234.
- JANSSEN, J. (2010). 'Overeenkomsten én verschillen tussen huiselijk en eer gerelateerd geweld', in: *Justitiële Verkenningen*, nr. 8: 115-125.

- JANSSEN, J. (2014). 'Eer in de voetballerij. In gesprek met Frank Paauw', in: *Proces*, nr. 6: 418-422.
- JANSSEN, J. (2015). 'Geweld achter de voordeur bij leden van 1% motorclubs', in: *Tijdschrift voor de Politie*, nr. 8: 35-38.
- JANSSEN, J. (2016). *Afhankelijkheid en weerbaarheid. Over het complexe en bonte werk van professionals bij de aanpak van geweld in afhankelijkheidsrelaties*, Den Bosch: Avans Hogeschool.
- JANSSENS, A.L.J.M.J. (1998). *Strafbare belediging*, Amsterdam: Thela Thesis.
- LEC EGG (2017). *Terugblik op 2016. Jaarverslag van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld*, Den Haag: LEC EGG/Nationale Politie.
- LOEF, L. & AALST, M. VAN (2012). *Eindrapportage strafrechtelijke aanpak eergerelateerd geweld*, Amsterdam: DSP-groep.
- KARAKAYA, K. (2006). *'Ik moest mijn namus, mijn eer redden!' De verdediging in eerwraakzaken*, Utrecht: Wetenschapswinkel Rechten, Universiteit Utrecht.
- MATTHEY, I. (2012). *Eer verloren, al verloren. Het duel in de Nederlandse geschiedenis*, Zutphen: Walburg Pers.
- NAUTA, A. & WERDMÖLDER, H. (2002). 'Onderzoek naar kenmerken van eerwraak', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, nr. 4, 2002: 367-373.
- PINKER, S. (2011). *S., The better angels of our nature. A history of violence and humanity*, London: Penguin Books.
- PITT-RIVERS, J. (1968). 'Honor', in: SILLS, D.L. (red.), *International Encyclopedia of the Social Science*, vol. 6, New York: Macmillan: 503.
- ROOS, TH. DE (2000). 'Burgers, overheid, rechtshandhaving en eigenrichting', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, nr. 4: 307-316.
- SIESLING, M. (2006). *Multiculturaliteit en verdediging in strafzaken. Een onderzoek naar de manieren waarop in het Nederlandse strafrecht ruimte wordt geboden voor het verwerken van de culturele achtergrond van de verdachte*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- SIESLING, M. & VOORDE, J. TEN (2009). *Verdediging in culturele strafzaken*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- SPIERENBURG, J. (2008). *A History of Murder. Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present*, Cambridge: Polity Press.
- VOORDE, J. TEN (2007). *Cultuur als verweer. Een grondslagentheoretische studie naar de ruimte en grenzen van culturele diversiteit in enige leerstukken van materieel strafrecht*, Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- VOORDE, J. TEN (2014). 'De strafbaarstelling van het duel in Nederland. Een negentiende-eeuwse geschiedenis', in: *Proces*, 6: 449-451.
- WIERSINGA, H.C. (2002). *Nuance in benadering. Culturele factoren in het strafproces*, Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- WIERSINGA, H.C. (2005). 'Culturele expertise in het strafrecht', in: *Trema*, mei: 273-277.

WORMHOUDT, R.H. (1986). 'Culturele achtergronden: strafuitsluitingsgronden?', in: *Proces*: 329-336.

YESILGÖZ, Y. & HARCHAOI, S. (2003). 'Eer voor beginners', in: BOVENKERK, F., KOMEN, M. & YE ILGÖZ, Y. (red.), *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers: 59-84.

ZWEERS, J.S., BOUMA, S. & WILS, J. (2011). 'Aan de goede kant van de eer'. Eindevaluatie van een meerjaren kaderprogramma, Zoetermeer: Research voor Beleid.

Van cohesie naar conflict

Een hypothese over ontwikkelingen in eigenrichting

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 87-104
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Ben Rovers¹

Eigenrichting is een 'rafelig' concept waarvan zeer uiteenlopende definities bestaan, die een zeer smal tot zeer breed palet van maatschappelijke verschijnselen bestrijken. In dit artikel wordt, gebruikmakend van een brede definitie, een beeld geschetst van de ontwikkelingen in eigenrichting in Nederland sinds 2000. Geconstateerd wordt dat in deze periode diverse belangwekkende ontwikkelingen op het vlak van eigenrichting hebben plaatsgevonden, zoals de sterke opkomst van eigenstandige rechtshandhaving via internet en massamedia, popularisering van eigenrichting in samenleving en politiek, en de opkomst van groepsnormen die haaks staan op publiek vastgestelde normen. De hypothese is dat eigenrichting als fenomeen een fundamentele verandering ondergaat en steeds minder een uiting is van sociale cohesie en steeds vaker een symptoom is van groepsconflict in de samenleving. Er wordt voor gepleit het begrip eigenrichting te ontdoen van zijn normatieve connotatie.

1. Inleiding, vraagstelling en opzet

In het jaar 2000 verscheen een themanummer van het Tijdschrift voor Criminologie (TvC) over eigenrichting en burgerschap. In een inleidend artikel signaleren de samenstellers twee ontwikkelingen op dit vlak, een begripsmatige en een normatieve: eigenrichting lijkt begripsmatig steeds breder geïnterpreteerd te worden en het onderscheid tussen ongewenste en gewenste interventies van burgers in het veiligheidsveld lijkt te vervagen (Boutellier *et al.* 2000).

De begripsmatige verbreding wordt geïllustreerd aan de hand van krantenartikelen over dit onderwerp die tussen 1993 en 1999 in de Volkskrant verschenen. Deze gaan over zulke uiteenlopende onderwerpen als acties van buurtbewoners tegen de komst van zedendelinquenten in hun buurt, acties van bewoners tegen drugsoverlast in hun buurt, de oproep van een politiecommissaris om jongeren een oorvijg te geven wanneer ze over de schreef gaan, agenten die een zwerver ruw op straat gooien, waardoor deze overlijdt, en de NAVO die in strijd met VN-afspraken luchtaanvallen uitvoert boven Servië en Kosovo.

¹ Ben Rovers is criminoloog en eigenaar van onderzoeksbureau BTVO in 's-Hertogenbosch. Correspondentie naar: benrovers@btvo.nl

De vervagende scheidslijn tussen ongewenste en gewenste interventies van burgers leiden de auteurs af uit het feit dat de overheid in toenemende mate van burgers verlangt dat deze zelf verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen en andermans veiligheid. Waar eigenrichting doorgaans als een ongewenst fenomeen wordt gezien, worden vormen van waakzaam burgerschap juist in toenemende mate benoemd als maatschappelijk gewenst. In het themanummer worden diverse artikelen gewijd aan nieuwe vormen van waakzaam burgerschap, zoals burgers die in stille marsen de straat op gaan om te protesteren tegen zinloos geweld (Boutellier 2000), burgers die zich inzetten voor justitieel vrijwilligerswerk (Leest 2000) en burgers die als buurtvader de straat op gaan om sociale controle uit te oefenen op jongeren (de Jong en de Haan 2000).

In dit artikel kijken we terug op de periode sinds dit artikel verscheen. Welke ontwikkelingen in eigenrichting zijn er sedertdien waar te nemen? Hoe kunnen we deze ontwikkelingen duiden en wat zijn de implicaties van deze duiding voor de toekomst?

Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden, is het nodig om eerst het begrip eigenrichting grondig te verkennen, want Boutellier *et al.* (2000) spraken immers over een begrip dat steeds breder lijkt te worden en over vervagende grenzen tussen ongewenste en gewenste interventies door burgers. De gehanteerde definitie kan immers ook van invloed zijn op de ontwikkelingen die zichtbaar worden. In dit artikel wordt gepleit voor een brede interpretatie van eigenrichting, om redenen die verderop in dit artikel duidelijk worden gemaakt: het maakt het begrip sociologisch relevanter, ontdoet het van zijn ongewenste normatieve connotatie en stelt ons in staat relevante maatschappelijke ontwikkelingen waar te nemen die anders onzichtbaar zouden blijven.

In paragraaf 2 wordt het fenomeen eigenrichting conceptueel ontleed. Vervolgens zal worden geschetst welke ontwikkelingen zich op het vlak van eigenrichting in de afgelopen jaren hebben voorgedaan (par. 3). De voorbeelden zijn vooral ontleed aan de Nederlandse situatie. In paragraaf 4 worden deze ontwikkelingen geduid. Een conclusie besluit dit artikel. Hierin wordt betoogd dat de aard van het fenomeen eigenrichting aan het veranderen is van een verschijnsel dat vooral een uitdrukking is van sociale cohesie naar een verschijnsel dat steeds vaker duidt op sociaal conflict tussen groepen in de samenleving.

2. Conceptuele analyse van eigenrichting

Eigenrichting is een diffuus concept. Een korte gang langs de gebruikte definities, laat zien dat verschillende auteurs verwijzen naar uiteenlopende begripsmatige dimensies (zie bijvoorbeeld Denkers, 1985; Johnston, 1996; Dumsday, 2009; Haas, 2010). Omdat eigenrichting in de verschillende definities dicht aan ligt tegen verschijnselen als protest, burgerlijke ongehoorzaamheid, criminaliteit, *scapegoating*, klokkenluiden, et cetera, is het van belang helder te maken waar overeenkomsten en verschillen zitten.

Om het verschijnsel te omschrijven, wordt de volgende vraag beantwoord: wie doet wat tegen wie, hoe, waar, wanneer en waarom?

Wie?

Eigenrichting wordt in de meeste gevallen geassocieerd met burgers die op de stoel van de rechter of breder de overheid gaan zitten, daarbij rechten naar zich toe trekkend, waarvan in de samenleving is bepaald dat de uitoefening ervan bij de rechter dan wel de overheid is belegd. Wanneer het om strafrechtelijke eigenrichting gaat, kunnen burgers dit vanuit uiteenlopende rollen doen: als (potentieel) slachtoffer van een misdrijf, als omstander bij een misdrijf of als niet-direct betrokkene. In Nederland verwijzen de juridische strafuitsluitingsgronden overmacht, noodweer en noodweereces naar situaties waarin het een slachtoffer -om uiteenlopende redenen- is toegestaan het recht in eigen hand te nemen (De Hullu, 2006). Een andere vorm van 'gedoogde eigenrichting' betreft een slachtoffer of omstander die een dader aanhoudt (burgerarrest). Dit is in Nederland als burgerrecht geformuleerd in het Wetboek van Strafvordering (Art. 53). Volgens Mehlbaum en Van Steden (2016) kunnen zowel noodweer als burgerarrest worden beschouwd als vormen van burgermoed. Ze concluderen dat in de afgelopen jaren het noodweerartikel is verruimd, dat wil zeggen dat slachtoffers onder meer omstandigheden een beroep hierop kunnen doen. Dit geldt niet voor de toepassing van burgerarrest. Hierbij is de juridische lijn tussen burgermoed (geoorloofd ingrijpen) en eigenrichting (ongeoorloofd ingrijpen) in de afgelopen jaren niet verschoven.

Bij eigenrichting treden burgers vaak in groepen op, of er is sprake van bestaande groepen in de samenleving waarin afwijkende normen gelden die binnen of buiten de eigen groep worden opgelegd en afgedwongen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het fenomeen eerwraak. De groepsdimensie vormt weliswaar een belangrijke sociologische dimensie in het begrijpen van het fenomeen, maar maakt doorgaans geen deel uit van de gebruikte definities.

Naast burgers, die al dan niet in groepen optreden, worden ook de overheid in het algemeen en overheidsorganisaties in het bijzonder geassocieerd met eigenrichting (Dumdsday 2009). De strafrechtjurist Kwakman noemde enkele jaren geleden het instrument van de bestuurlijke boete een vorm van publieke eigenrichting in Nederland (Kwakman, 2006). Dit is dan wel een vorm van gelegitimeerde eigenrichting. In met name buitenlands onderzoek zien we vaak staten, maar bijvoorbeeld ook de politie (als organisatie) fungeren als actoren van eigenrichting of actoren die eigenrichting stimuleren. Hierbij gaat het vaak om buitenwettelijke toepassing van bevoegdheden in landen die rechtstatelijk als 'zwakker' kunnen worden gedefinieerd (Dumdsday, 2009). Jackson (1999) rapporteerde bijvoorbeeld over de rol die de Russische overheid speelde (en wellicht nog speelt) in het steunen van extremistische en nationalistische groepen die op eigen houtje allerlei strafexpedities ondernemen tegen 'staatsvijandige' groepen en individuen. Gazit (2015) wijst op de rol van de Israëlische regering in het gedogen en ondersteunen van geweld door kolonisten in bezette gebieden. Ook in Nederland zien we recentelijk voorbeelden waarbij politieoptreden tegen leden van minderheidsgroepen als eigenrichting wordt beschouwd. Hierbij gaat het om het handelen van individuele vertegenwoordigers namens deze organisaties.

Doet wat?

Eigenrichting kan worden gedefinieerd in relatie tot verschillende rechtssystemen, zoals het civiel-, bestuurs- en strafrecht. Het verschilt per land of eigenrichting al of

niet strafbaar is gesteld. Sinds de invoering van de *Code Pénal* in 1811 is (strafrechtelijke) eigenrichting in Nederland geen apart strafbaar feit. Vormen van eigenrichting worden vervolgd op basis van bestaande categorieën in het Wetboek van Strafrecht, zoals bedreiging, geweldpleging, verstoring van de openbare orde, et cetera.

De populaire definitie luidt dat bij eigenrichting de betrokkenen ‘het recht in eigen hand nemen’. De meest gangbare interpretatie is dat het hierbij om burgers gaat die rechten uitoefenen die bij de staat zijn belegd. Hierbij kunnen echter verschillende vormen van rechtsuitoefening worden onderscheiden:

- Eigenstandige strafexecutie
- Eigenstandige rechtshandhaving
- Eigenstandige normstelling

Deze drie vormen gaan empirisch vaak in elkaar over, maar het is belangrijk ze conceptueel te onderscheiden. Bij eigenstandige strafexecutie gaan de betrokkenen op de stoel van de rechter en/of de strafexecuteur zitten. Denk hierbij bijvoorbeeld aan een veroordeelde misdadiger die door individuen of groepen in de samenleving nog een keer wordt bestraft.

Bij eigenstandige rechtshandhaving gaan de betrokkenen op de stoel van politie en justitie zitten. Het fenomeen van de ‘pedojagers’, die vermeende of veroordeelde pedoseksuelen opsporen, is hiervan een voorbeeld.

Bij eigenstandige normstelling is sprake van eigen, afwijkende definities omtrent wat mag en niet mag. Deze kunnen binnen groepen in de samenleving ontstaan op grond van subcultureel of ideologisch gevormde waarden. De reeds genoemde eerwraak is een voorbeeld van het eerste, burgerlijke ongehoorzaamheid kan worden beschouwd als een voorbeeld van het tweede. In beide gevallen is sprake van een eigen norm die tegenover een publiek vastgestelde norm wordt gesteld. Bij eerwraak leidt dit ook tot eigen rechtshandhaving en strafexecutie, bij burgerlijke ongehoorzaamheid is hiervan geen sprake, maar leidt de afwijkende norm tot enige vorm van reguliere regelovertrading die niet raakt aan rechtshandhaving of strafexecutie, bijvoorbeeld het kraken van een pand of het niet betalen van belasting. De regelovertrading is in beide gevallen wel normatief gemotiveerd: het gaat om het volgen dan wel handhaven van een eigen norm. Hierin wijkt deze regelovertrading af van criminaliteit in bredere zin, die niet noodzakelijk normatief gemotiveerd hoeft te zijn².

Met name bij de derde vorm, de eigen normstelling, raakt eigenrichting aan andere fenomenen zoals (reguliere) criminaliteit, burgerlijke ongehoorzaamheid, maar bijvoorbeeld ook zulke uiteenlopende zaken als klokkenluiden en terrorisme. Bij deze laatste vorm gaat het om burgers die publieke normen of het staatsbestel als geheel verwerpen en deze met geweld willen aantasten³.

² Alle regelovertrading kan worden beschouwd als normovertredend, maar niet alle regelovertrading is normatief gemotiveerd.

³ De AIVD definieert terrorisme als volgt: ‘het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende schade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden’ (AIVD, 2016).

De eigenstandige normstelling is van de drie genoemde vormen van ‘het recht in eigen hand nemen’ zonder twijfel de meest ingrijpende voor een samenleving. Waar eigenstandige strafexecutie in beginsel de reguliere regelgeving- en handhaving volgt (en hooguit de bestaande bestraffing afwijst), raakt eigenstandige normstelling aan het fundament van een samenleving, de gedeelde normatieve ruimte.

Aan de drie hiervoor genoemde vormen kan volledigheidshalve nog worden toegevoegd het verzet tegen bestaande regelgeving. Hieronder kunnen allerhande vormen van verzet en protest worden begrepen door groepen in de samenleving, zoals Greenpeace-actievoerders die het oneens zijn met milieubesluiten en zich vastketenen aan een hek, vrachtwagenchauffeurs die protesteren tegen tolheffing en een snelweg bezetten, et cetera. Deze vormen van verzet kunnen echter niet worden beschouwd als een vorm van ‘het recht in eigen hand nemen’, omdat gebruik wordt gemaakt van de reguliere democratische ruimte waarin burgers en groepen ‘strijd voeren’ om de publieke normstelling.

Tegen wie?

Eigenrichting kan zich richten tegen individuen (meestal vermeende, vastgestelde of verwachte regelovertreders, of hun naasten) of tegen individuen als lid van een groep. Een recent voorbeeld van dit laatste is de aanval op Syrische vluchtelingen in een asielzoekerscentrum in Woerden in 2015, waarbij de betrokkenen het gemunt hadden op het te ruimhartige vluchtelingenbeleid van de regering. Dit laatste fenomeen vertoont sterke verwantschap met *scapegoating* (zondebokmechanisme), waarbij een groep in de samenleving de schuld krijgt van een vermeend of vastgesteld onrecht. Een fenomeen dat net als eigenrichting zo oud is als de mensheid en doorgaans indicatief is voor maatschappelijke tegenstellingen. Zo laat White (2002) op indringende wijze zien hoe aan het begin van de vorige eeuw, onder het (valse) mom van misdaad en verkrachtingen, massale lynchpartijen werden uitgevoerd op zwarte mannen in South Carolina. De recente aanvallen op moslims in de Westerse wereld behoren ook tot deze categorie. Deze groep wordt verantwoordelijk gesteld voor de daden van moslimterroristen en wordt hiervoor ‘bestraft’ door middel van vernietiging van eigendommen, bedreiging, geweldpleging, et cetera.

Ook de samenleving zelf, of haar bestuurlijke en politieke vertegenwoordigers, kunnen het beoogde slachtoffer zijn, bijvoorbeeld in het geval van terrorisme.

Rosenbaum en Sederberg (1974) maken onderscheid tussen *crime control vigilantism*, dat zich vooral richt tegen individuele daders, *social control vigilantism*, dat zich richt tegen groepen die als een bedreiging worden gezien, en *regime control vigilantism*, dat zich richt tegen het maatschappelijk systeem als geheel. Deze driedeling past op de drie groepen slachtoffers van eigenrichting die hier zijn beschreven.

Hoe?

De hoe-vraag raakt in eerste instantie aan de vorm die de eigenrichting aanneemt. Soms wordt geweld beschouwd als een noodzakelijk bestanddeel (bijv. in Johnston 1996), maar vaak ook niet. De specifieke vorm die de eigenrichting als straf aanneemt –(weg) pesten, bedreigen, geweldpleging, *naming-and-shaming* en dergelijke-, is doorgaans geen onderdeel van de gebruikte definities, hoewel sommigen van mening zijn dat

geweldsuitoefening juist een *conditio sine qua non* is, omdat dit raakt aan het geweldsmonopolie van de staat.

Ook de mate van spontaniteit of planning maakt soms deel uit van de definitie. Denkers (1995) spreekt bijvoorbeeld over spontaan en relatief onmiddellijk opreden. Johnston (1996) en Haas (2010) spreken daarentegen juist over *premeditated acts of force* en *planned criminal acts*.

Waar?

Voor zover bekend is de geografische dimensie nergens onderdeel van de definitie.

Wanneer?

De wanneer-vraag verwijst naar de verbinding met een gebeurtenis, een vermeende of vastgestelde regelovertreding of de (gebrekkige) overheidsreactie hierop. Eigenrichting kan ontstaan als reactie op zo'n gebeurtenis, maar het kan er ook op anticiperen (Johnston 1996, Haas 2010). En voorbeeld van het eerste is het ingooien van ruiten bij iemand die is veroordeeld voor pedoseksualiteit, een voorbeeld van het tweede zijn burgers die zich verzetten tegen de komst van een veroordeelde pedoseksueel in hun buurt, vanwege de zorgen die men heeft over de kinderen.

Waarom?

Deze vraag kan zowel verwijzen naar verklaringen voor het fenomeen als naar motieven en beoogde doelen van de betrokkenen. Hier ligt de focus op het laatste. Motieven en doelen maken af en toe onderdeel uit van de definitie van eigenrichting, maar meestal niet.

De genoemde motieven voor eigenrichting zijn heel uiteenlopend. Haas (2010) noemt bijv. de sociale orde handhaven, recht in een rechteloze situatie scheppen, een einde maken aan een onplezierige situatie en het aanhouden en bestraffen van (vermeende) criminelen. Hieraan kunnen we nog toevoegen: wraak uitoefenen, zelfverdediging, vergelden, corrigeren van de staat, uiten van onvrede, uiten van verzet en het voorkómen van onrecht.

Meer in het algemeen kan een onderscheid worden gemaakt tussen motieven op individueel niveau, op groepsniveau en op maatschappelijk niveau. Buurtbewoners die geen pedoseksueel in de buurt willen hebben, handelen vooral uit individuele belangen/motieven, de motieven voor *scapegoating* vinden we vaak op groepsniveau en de motieven voor klokkenluiden en burgerlijke ongehoorzaamheid zijn doorgaans maatschappelijk van aard.

Overigens geldt ook voor dit conceptuele onderscheid dat het lastig kan zijn om het empirisch te bepalen; motieven kunnen zich op verschillende niveaus tegelijk manifesteren.

De definities nader beschouwd

De voorgaande bespreking laat zien hoezeer de definities van eigenrichting uiteenlopen en waar ze raken aan tal van ‘nabijgelegen’ fenomenen, die er soms wel en soms niet onder worden verstaan. Een cruciale keus bij de begripsmatige bepaling van eigenrichting doet zich voor bij de ‘wat-vraag’: welke rechten die bij de overheid zijn belegd, trekken burgers naar zich toe? In smalle definities beperkt zich dit tot eigenstandige strafexecutie, in bredere definities worden ook eigenstandige rechtshandhaving en soms ook eigenstandige normstelling hieronder begrepen. Deze keus is mijns inziens cruciaal, omdat hij andere aspecten van de definitie beïnvloedt, bijvoorbeeld tegen wie of wat de eigenrichting zich richt. Bij eigenstandige strafexecutie (de engste variant) richt het handelen van betrokkenen zich vooral tegen individuele overtreders van regels, bij eigenstandige normstelling (de breedste variant) is het de overheid of het maatschappelijk systeem waartegen het handelen zich richt. De drie vormen van vigilantisme die Rosenbaum en Sederberg (1974) onderscheiden op basis van de vraag ‘tegen wie’ het handelen zich richt (tegen individuele burgers, tegen groepen en tegen het maatschappelijk systeem), maken duidelijk dat er een directe relatie bestaat met het soort recht dat burgers naar zich toe trekken.

De beantwoording van de ‘wat-vraag’ heeft ook gevolgen voor de normatieve interpretatie van eigenrichting. Bij smalle interpretaties wordt de normstelling doorgaans als gegeven (want gedeeld) beschouwd, waardoor eigenrichting automatisch een ongewenst fenomeen wordt; het druist immers in tegen de gedeelde normen. Bij brede interpretaties staan die normen zelf ter discussie. Dit verklaart waarom auteurs die op dit vlak een smalle definitie hanteren (zoals Haas 2010) eigenrichting als een intrinsiek ongewenst fenomeen beschouwen, terwijl auteurs die een brede definitie hanteren (zoals Dumsday 2009), stellen dat eigenrichting onder omstandigheden als wenselijk of zelfs als noodzakelijk moet worden beschouwd.

3. Recente ontwikkelingen in eigenrichting

Eigenstandige strafexecutie: geen belangwekkende ontwikkelingen

Uitgaande van een smalle definitie van eigenrichting, zoals hiervoor beschreven, is het mogelijk een aantal incidenten aan te wijzen die hebben plaatsgevonden in de periode na 2000. Mehlbaum en Van Steden (2016) rapporteren over zeven incidenten die de afgelopen circa vijftien jaar veel aandacht kregen in Nederland, zoals de ‘pedo-killer’ (2000; vader steekt aanrander van zoontje dood), de AH-zaak (2002; medewerker gebruikt te veel geweld bij burgerarrestatie van winkeldief), en de juweliersvrouw in Deurne die twee overvallers neerschoot (2014). Op basis van de beschikbare ‘data’, is het niet mogelijk om aan te geven of er de afgelopen jaren meer, minder of andere incidenten hebben plaatsgevonden dan in de periode voor 2000. Het algemene beeld is echter dat het aantal incidenten beperkt genoemd kan worden. Een grondige zoektocht in de media en in de bestaande literatuur over dit onderwerp levert niet veel meer op dan de zeven gebeurtenissen waarover Mehlbaum en Van Steden (2016) rapporteren. De conclusie moet dan ook luiden dat het om een incidenteel fenomeen gaat, dat in kwantitatieve zin nauwelijks iets voorstelt.

De incidenten waarover het hier gaat, zijn allemaal vormen van eigenstandige strafexecutie. Hierin zijn kwantitatief en kwalitatief weinig belangwekkende ontwikkelingen waar te nemen. Een ander beeld ontstaat wanneer we uitzoomen naar de bredere verschijningsvormen van eigenrichting, en ook eigenstandige rechtshandhaving en eigenstandige normstelling meenemen. Dan lijkt er wel sprake van nieuwe ontwikkelingen. Hierna bespreek ik, als illustratie, drie van zulke ontwikkelingen.

Digitalisering van eigenrichting

De eerste ontwikkeling betreft de digitalisering van eigenrichting. De groei van internet, en met name de opkomst van *social media*, hebben dit medium in toenemende mate ook tot een platform voor eigenrichting gemaakt. Dit kan uiteenlopende vormen aannemen, zoals bedreigingen die worden geuit via social media, het voeren van een *naming-and-shaming* campagne, het opsporen van daders, het organiseren van verzet, en het hacken van gegevens waarmee bijvoorbeeld websites ontoegankelijk worden gemaakt, gegevens gemanipuleerd, et cetera. Er bestaat voor zover bekend nog geen goed overzicht van wat er op dit vlak allemaal op internet gebeurt, maar wie de vele voorbeelden voorbij ziet komen, kan niet anders dan concluderen dat het om een omvangrijk en zeer waarschijnlijk ook groeiend fenomeen gaat. Voor recente overzichten van vormen van cyber vigilantisme, zie Smallridge *et al.* (2016) en Kosseff (2016).

De kracht van het 'nieuwe' medium kan moeilijk worden onderschat. De ongefilterde inhoud van boodschappen, de snelheid en het grote bereik van verspreiding, maken het internet tot een zeer krachtig medium in de manifestatie van eigenrichting. Wie op internet wordt beschuldigd vanwege vermeende of gepleegde (mis)daden, kan daar wereldwijd en tot aan het einde der dagen last van ondervinden. Denk bijvoorbeeld aan de Amerikaanse tandarts die in 2015 tijdens een zogenaamde *big-game trophy hunt* in Zimbabwe met pijl en boog een bij het publiek bekende en geliefde leeuw (Cecil) had verwond. Het beest moest later alsnog worden afgemaakt. Binnen enkele dagen was daarover wereldwijd verontwaardiging ontstaan. In het kielzog daarvan volgden een *naming-and-shaming* campagne van ongekeerde omvang, de praktijk van de man werd belaagd, zijn bedrijfswebsite gehackt, familieleden bedreigd, en zo meer (NYT, 29-jul-2015).

Ook in Nederland zijn inmiddels veel voorbeelden te vinden van dergelijk internet vigilantisme (digilantisme). Denk bijvoorbeeld aan de *naming-and-shaming* acties gericht tegen bestuursvoorzitters van banken na de bankencrisis in 2008, aan de burgers die zelf een opsporingsactie op touw zetten naar twee vermiste jongetjes (en die de lopende opsporingsactiviteiten van de politie hinderde), of aan de facebook-speurtocht naar de zogenaamde kopschoppers in Eindhoven, -jongens die werden gezocht omdat ze tijdens een uitgaansavond iemand langdurig tegen het hoofd hadden getrapt (en hier waren camerabeelden van). De laatste actie leidde onder meer tot het aanwijzen van een 'dader' die niets met de zaak te maken bleek te hebben. De voorbeelden zijn wederom willekeurig en onvolledig. 'Doe-het-zelf-justitie' via internet is hoe dan ook sterk in opkomst.

Nieuwe waarden- en normenconflicten

Een tweede ontwikkeling heeft te maken met veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Dit is niet zozeer een nieuwe ontwikkeling als wel een die zich in de afgelopen jaren verder heeft doorgezet. Een van de gevolgen hiervan is dat er nieuwe groepsnormen in de samenleving komen die op gespannen voet kunnen staan met bestaande publieke normen. Als voorbeeld: voor Somaliërs en Ethiopiërs vormt het kauwen op qat (bladeren) een eeuwenoude legale traditie. Door Nederland werd qat in 2013 echter op de lijst van verboden verdovende middelen gezet. Ook eerwraak is een voorbeeld. Hierbij gaat het om een oud gewoonterecht, waarbij iemand die de eer van een familie of stam schaadt, hiervoor vergolden mag worden. Deze traditie komt nog in een aantal landen en regio's in de wereld voor en wordt door immigranten 'meegenomen' naar Nederland (Janssen, 2008). Een derde voorbeeld behelst de toepassing van sharia rechtspraak. Deze rechtspraak staat, in Westerse landen althans, haaks op het gangbare systeem van rechtshandhaving⁴.

Daarnaast introduceren nieuwe bevolkingsgroepen soms ook nieuwe waarden- en belangenconflicten in de samenleving. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de recente acties in 2016, van Erdogan-aanhangers, om aanhangers van Gülen te bestraffen voor de staatsgreep in Turkije. Een ander voorbeeld betreft de financiering van radicale moskeeën en imams vanuit Arabische landen. Deze instituties roepen soms op tot eigenrichting⁵.

Popularisering van eigenrichting

Een derde ontwikkeling verwijst naar een bredere culturele verandering die zich in de afgelopen jaren aan het voltrekken is en die we hier kortweg zullen omschrijven als de popularisering van eigenrichting. Hoewel veel auteurs eigenrichting zien als een ongewenst of illegaal fenomeen (bijv. Haas 2010), is er ook altijd een andere kant geweest, die van de verheerlijking van de vigilante (Dumsday 2009). In de populaire cultuur vinden we deze figuren in bijvoorbeeld strips (Robin Hood, Zorro en Batman), maar ook in talloze televisie- en filmkarakters van allerlei kunne die het recht op vaak aantrekkelijke wijze in eigen hand nemen.

In een interessante analyse wijzen Scully en Moorman (2014) erop hoe in de jaren tachtig van de vorige eeuw in Amerika de vigilante weer opduikt en een zeer prominente rol krijgt in stripboeken die in die periode verschijnen. Zij beschrijven deze ontwikkeling tegen de achtergrond van de maatschappelijke problemen van die jaren: torenhoge criminaliteit, een falend politie- en justitieapparaat en veel angst en boosheid onder burgers. De opkomst van de vigilante stripfiguren vormde volgens deze auteurs hierop een antwoord, zoals dat eerder ook in de jaren dertig van de vorige eeuw al gebeurde.

Ook in onze tijd zijn er signalen dat eigenrichting aan populariteit wint. In de afgelopen jaren zijn in Nederland veel voorbeelden geweest van bestuurders, politici en publieke

⁴ Nederlands onderzoek heeft laten zien dat sharia rechtspraak in Nederland niet voorkomt, maar dat er wel advisering en geschilbeslechting plaatsvindt op basis van Sharia-uitgangspunten (Bakker *et al.* 2010). Geschilbeslechting hoeft niet haaks te staan op publieke normen, maar kan er een formele of informele aanvulling op vormen, zoals tuchtrecht en mediation.

⁵ Uit onderzoek van Hoorens *et al.* (2015) blijkt overigens dat het lastig is de financiële banden vast te stellen. In mediapublicaties keert deze claim regelmatig terug (zie bijv. NRC Handelsblad, 2016).

figuren die eigenrichting steunden of aanmoedigden, zoals de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Johan Remkes, die in 2002 zei dat hij daders van zinloos geweld het liefst een rotschop zou geven, Prins Bernard die in 2003 aanbood de boete te betalen die was opgelegd aan een Albert Heijn medewerker, omdat hij teveel geweld had gebruikt bij de aanhouding van een winkeldief, minister-president Rutte die in 2011 de honkbalknuppel adviseerde als middel tegen inbrekers, staatssecretaris van Justitie Teeven die in 2012 ervoor pleitte criminelen met naam en toenaam te kijk te zetten en die de dood van een inbreker een 'bedrijfsrisico' noemde en diverse politici die in 2014 hun steun uitspraken voor de vrouw van een overvallen juwelier die twee overvallers had doodgeschoten. Dit is een willekeurige en onvolledige opsomming.

Ook in de massamedia is deze trend terug te zien. Deze vervullen in toenemende mate de rol van openbaar aanklager. Televisieprogramma's waarin oplichters en criminelen worden opgespoord en aan de kaak gesteld, bestaan intussen in vele soorten en maten. Soms wordt hierbij samengewerkt met de politie, maar meestal niet. Het zijn de programmamakers die in deze gevallen eigenstandig bepalen welk lot het (vermeende) geboefte te wachten staat. Media gaan ook steeds vaker op de stoel van de rechter zitten. Televisieomroepen gedijen bij het aanjagen of versterken van populaire sentimenten met betrekking tot eigenrichting. De grens tussen informeren en publiekelijk veroordelen wordt hoe dan ook dunner.

Iets minder zichtbaar voor het grote publiek, maar minstens zo interessant zijn de geluiden van eigenrichting die doorklinken in populaire hiphop en rapteksten. In deze teksten is doorgaans veel aandacht voor recht, onrecht, criminaliteit, straf en vergelding. Grof samengevat is de gangbare visie in veel van deze teksten dat recht retributief dient te zijn (oog om oog) en zelf ter hand moet worden genomen (Murrel 2012, Smits *et al.* 2012). Van de staat of meer in het bijzonder de politie valt niets te verwachten.

Het beeld van Scully en Moorman (2014) dringt zich op: de verheerlijking van eigenrichting als een reactie op onzekere tijden.

Haas (2010) deed onderzoek naar factoren die de publieke steun voor eigenrichting beïnvloeden. Naast situationele factoren die met de aard van de gebeurtenis te maken hebben, blijkt vooral het vertrouwen in het strafstelsel en de rechterlijke macht een rol te spelen in de beoordeling. Hoe minder vertrouwen men hierin heeft, des te groter is doorgaans de steun voor eigenrichting. Dit impliceert dat toenemende populariteit van eigenrichting samengaat met afnemend vertrouwen in de rechterlijke macht. Hiervan blijkt volgens het SCP echter geen sprake (Dekker en Van der Meer, 2007; Den Ridder *et al.*, 2016). Begin 2016 had ruim 60% van de bevolking voldoende vertrouwen in de rechtspraak. Dit percentage is de laatste jaren nauwelijks gewijzigd. Overigens laten recente ervaringen in het Verenigd Koninkrijk zien dat zo'n sentiment snel kan omslaan (of op zijn minst gemakkelijk beïnvloed kan worden). Daar ontstond sterke verontwaardiging over de rechterlijke macht nadat rechters hadden besloten dat de regering het parlement moet raadplegen bij het Brexit-besluit. Bijvoorbeeld de krant *Daily Mail* plaatste de foto's van de drie rechters op de voorpagina, met als ondertekening: 'vijanden van het volk' (The Guardian, 2016).

Samenvatting

Het antwoord op de vraag hoe eigenrichting zich in de voorbije jaren heeft ontwikkeld is sterk afhankelijk van de definitie die wordt gehanteerd. Als we ons beperken tot incidenten waarbij burgers eigenstandig overgaan tot strafexecutie, is het aantal incidenten beperkt te noemen. Er kan in dat geval ook niet worden gesproken van belangwekkende ontwikkelingen. Wanneer we uitzoomen naar eigenrichting als eigenstandige rechtshandhaving en eigenstandige normstelling, komen niet alleen meer en andere fenomenen in beeld, maar is er ook meer dynamiek te ontdekken, zoals de sterke opkomst van eigenstandige rechtshandhaving via media en internet (digilantisme), popularisering van eigenrichting in de samenleving en toenemende normconflicten tussen groepen in de samenleving.

4. Hypothese: eigenrichting verandert van karakter

De uitingsvormen van eigenrichting hangen samen met het soort samenleving waarin het fenomeen optreedt. In samenlevingen met een sterk gedeeld normenkader heeft eigenrichting vooral het karakter van sociale controle, een instrument om gedeelde normen te bevestigen. Neem als voorbeeld het ritueel van de charivari (volksgericht) dat vanaf de veertiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw heeft bestaan, en in sommige (plattelands)gemeenschappen nog bestaat. Het gaat hierbij om het bespotten en/of bestraffen van diegenen die bepaalde zedelijke regels hebben overtreden. Het ritueel is gericht op het herstel van de zedelijke en maatschappelijke orde, die ook door de overtreders wordt onderschreven (Rooijackers en Romme, 1989).

In samenlevingen waarin sprake is van strijdige groepsnormen of een overheid die niet bij machte is publieke normen af te dwingen, is sprake van een ander soort eigenrichting. Er is hier immers geen sprake van een gedeelde normatieve ruimte die hersteld kan worden. In deze situatie is het vooral een uiting van strijdige (groeps)belangen. Deze vorm van eigenrichting zien we vaak besproken worden in studies over Afrikaanse landen gaan, waar zwakke of door deelbelangen gestuurde staten niet bij machte zijn eigenstandige rechtsuitoefening door rivaliserende groepen te beteugelen (Oomen 2004; Kirsch en Grätz, 2010).

Mijn hypothese is dat *crime control vigilantism* (gericht tegen individuele regelovertridders; Rosenbaum & Sederberg 1974) een verschijnsel is dat vooral kan worden aangetroffen in samenlevingen met gedeelde publieke normen. Die gedeelde normen vormen in zekere zin een randvoorwaarde voor deze vorm van eigenrichting. Het bestaan van *social control vigilantism* (gericht tegen andere groepen) en *regime control vigilantism* (gericht tegen het maatschappelijk systeem als zodanig) zijn fenomenen die indicatief zijn voor het ontbreken van gedeelde publieke normen.

De bespreking van ontwikkelingen in de vorige paragraaf indiceert dat de belangrijkste ontwikkelingen in eigenrichting in Nederland zich niet voordoen in *crime control vigilantism*, maar in *social control*- en *regime control vigilantism*. Door een beperkte definitie te hanteren en alleen naar de eerste vorm te kijken, missen we mogelijk de belangrijkste ontwikkeling die gaande is op het vlak van eigenrichting, namelijk dat dit fenomeen van karakter aan het veranderen is: van een fenomeen dat kan worden beschouwd

als een uiting van gedeelde normen naar een fenomeen dat in toenemende mate een symptoom is van sociale fragmentatie en/of een zwakker wordende staat.

De maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen jaren lijken deze ontwikkeling te bevestigen: 1) er is sprake van toenemende scheidslijnen tussen groepen, 2) de overheid trekt zich terug en 3) burgers hebben steeds minder vertrouwen in de instituties van de staat.

Ad 1) Toename van intergroepverschillen

De scheidslijnen tussen groepen in de samenleving zijn de afgelopen jaren duidelijk toegenomen. Het SCP benoemt ze: het gaat om een verscherping van de etnische tegenstellingen, tegenstellingen tussen groepen met veel en weinig 'persoonlijk kapitaal' (opleiding, sociale contacten e.d.), groepen die tevreden dan wel zeer ontevreden zijn over de politiek, werkenden versus werklozen, en mensen met hogere en lagere inkomens. De auteurs spreken van een 'cohesieprobleem' (Vrooman *et al.* 2014). Maatschappelijke en politieke radicaliseringstendensen bevestigen deze waarneming. Op tal van terreinen zijn de intergroepverschillen in de samenleving aan het toenemen.

Ad 2) De terugtrekkende overheid

De overheid trekt zich terug om plaats te maken voor zelfredzame burgers. Deze beweging is al een tijdje gaande, maar lijkt de laatste jaren in een stroomversnelling te komen (WRR 2012). Ook in het veiligheidsveld is deze beweging zichtbaar. In de afgelopen dertig jaar is de omvang van de private veiligheidsindustrie bijna verdrievoudigd. Ter vergelijking: de publieke veiligheidszorg nam in deze periode met 'slechts' 75 procent toe (De Waard en Van Steden 2012). Ook burgers zijn in toenemende mate en in heel uiteenlopende rollen in beeld gekomen als 'partner' van de overheid als het gaat om veiligheidszorg. Van der Land *et al.* (2014) benoemen zeven terreinen waarop burgerparticipatie in het veiligheidsveld inmiddels vorm krijgt: toezicht, opsporing, zorg voor de openbare ruimte, conflictbemiddeling, contactbevordering, informatiebemiddeling en beleidsbeïnvloeding.

Naast de beweging van publiek naar privaat is binnen het publieke domein ook nog een verschuiving zichtbaar van centraal georganiseerde strafrechtelijke rechtshandhaving naar bestuursrechtelijke en andere vormen van publieke handhaving, meestal op decentraal niveau (bijvoorbeeld gemeenten, organisaties). Een zichtbaar voorbeeld van deze ontwikkeling is de exponentiële groei van het aantal buitengewoon opsporingsambtenaren in dienst van gemeenten en andere publieke organisaties. Hun aantal wordt in Nederland inmiddels om dertigduizend geschat (Mein en Hartmann, 2013)⁶.

Kortom, de 'klassieke' strafrechtelijke handavingsrol van de centrale overheid is naar verhouding kleiner geworden, terwijl het risico- en veiligheidsdenken juist steeds belangrijker is geworden.

⁶ Justis becijferde dat het anno 2013/2014 om circa 25.000 BOA's ging, maar gelet op de exponentiële groei van deze beroepsgroep, wordt deze nu op circa 30.000 geschat.

Ad 3) Afnemend vertrouwen in instituties van de staat

Ook deze ontwikkeling lijkt de laatste jaren in een stroomversnelling te komen. SCP-onderzoek laat zien dat vooral de politieke instituties (regering, parlement en politici) weinig vertrouwen genieten. Minder dan de helft van de bevolking heeft hierin (nog) vertrouwen (Dekker en Van der Meer, 2007; Den Ridder *et al.* 2016). Het is lastig om alleen op enquêtécijfers af te gaan bij het vaststellen van trends die zich op dit vlak voordoen, omdat deze niet eenduidig zijn en inmiddels ook veel vragen oproepen over de geldigheid van de verkregen data (dit wordt vooral zichtbaar bij verkiezingsonderzoek waarbij het onderzoekers steeds minder lukt om de onderstroom 'te vangen'). Kwalitatieve studies kunnen 'dichterbij' komen. Als voorbeeld: Ens (2016) onderzocht waarom moslims van Marokkaans-Nederlandse afkomst bijna nooit discriminatie melden bij de politie. Uit de gesprekken die hij voerde blijkt dat de politie voor deze groep niet of nauwelijks een instituut is waar men op durft te vertrouwen, integendeel: men heeft eerder het gevoel er zover mogelijk bij vandaan te moeten blijven, om niet nog eens gediscrimineerd te worden (of erger). Los van de vraag hoe feitelijk deze perceptie is, geeft het onderzoek een indringend beeld van een bevolkingsgroep die de politie beschouwt als een instituut waarvoor ze beducht moeten zijn.

Vertrouwen in instituties varieert tussen bevolkingsgroepen en dit geldt ook voor de afname in vertrouwen. Zo laten Dekker en Van der Meer (2007) zien dat het vertrouwen in de rechtspraak de afgelopen jaren is gedaald, maar dat de daling is het sterkst onder lager opgeleiden.

Doorkijkje naar de toekomst

De hypothese die in deze paragraaf is geformuleerd, suggereert dat als gevolg van toenemende maatschappelijke fragmentatie en een terugtrekkende overheid, eigenrichting verandert van karakter: van *crime control vigilantism* naar *social control-* en *regime control vigilantism*. Het lijkt er niet op dat de hier geschetste maatschappelijke ontwikkelingen hun eindpunt reeds bereikt hebben. De waargenomen verschuiving in eigenrichting zal zich naar verwachting dan ook in de komende jaren verder doorzetten.

5. Conclusie en slotbeschouwingen

In dit artikel is gepoogd om de ontwikkelingen in eigenrichting in Nederland te beschrijven, sinds het begin van dit millennium. Het beeld dat hieruit naar voren komt is afhankelijk van de gebruikte definitie. Wanneer een smalle definitie wordt gehanteerd, waarin eigenrichting wordt beschouwd als een vorm van eigenstandige strafexecutie, is sprake van een in kwantitatief opzicht heel beperkt fenomeen, waarin zich de laatste jaren ook geen belangwekkende veranderingen hebben voorgedaan. Als gebruik wordt gemaakt van een bredere definitie, waarbij ook eigenstandige rechtshandhaving en eigenstandige normstelling deel uitmaken van het fenomeen, komt een heel ander beeld naar voren. Dan zien we onder andere de sterke opkomst van digilantisme (digitaal vigilantisme), de toenemende rol van media bij de opsporing van (vermeende) criminaliteit, de popularisering van eigenrichting en toenemende conflicten tussen normenstelsels van groepen in de samenleving.

Op basis van de brede definitie wordt in dit artikel de hypothese geformuleerd dat in Nederland sprake is van een verschuiving in eigenrichting, van een fenomeen dat vooral een uiting is van sociale cohesie in de samenleving, naar een fenomeen dat in toenemende mate indicatief is voor sociaal conflict. In termen van Rosenbaum en Sederberg (1974): de dynamiek doet zich niet zozeer voor bij *crime control vigilantism*, maar vooral bij *social control-* en *regime control vigilantism*.

De voordelen van een brede definitie

Het hanteren van een brede definitie van eigenrichting biedt voordelen. Het maakt het begrip sociologisch relevanter, ontdoet het van zijn onnodige normatieve connotatie en maakt ontwikkelingen zichtbaar die anders niet in beeld zouden komen.

Het meest fundamentele onderscheid tussen de smalle en brede definitie ligt in de partijen en de onderlinge relaties die erin beschouwd worden. De smalle definitie beschouwt eigenrichting exclusief vanuit het perspectief van de handelende burger ten opzichte van de staat, dit is de verticale of politieke dimensie van burgerschap. De brede definitie betreft daarin ook de relatie tussen (groepen) burgers onderling, de horizontale of maatschappelijke dimensie van burgerschap. Door alleen de verticale dimensie te beschouwen, wordt geen rekening gehouden met de realiteit van maatschappelijke verhoudingen en wat deze betekenen voor het fenomeen eigenrichting. Zoals het feit dat in een samenleving niet alle publieke normen worden gedeeld of dat overheden deelbelangen kunnen nastreven. Er wordt simpelweg verondersteld (meestal impliciet) dat sprake is van gedeelde publieke normen en op deze grond wordt eigenrichting als maatschappelijk ongewenst gedefinieerd. In samenlevingen waarin de middelpuntvliedende krachten toenemen ten opzichte van de middelpuntzoekende krachten, is dit een moeilijk vol te houden uitgangspunt. Het verdient daarom aanbeveling om de definitie van eigenrichting te ontdoen van deze normatieve dimensie, vooral ook omdat deze in verdeelde samenlevingen kan werken als de spiegel van een deelbelang.

Een voordeel van het hanteren van een brede definitie is ook dat er maatschappelijke ontwikkelingen zichtbaar kunnen worden die anders onzichtbaar zouden blijven. De waarneming/hypothese van dit artikel, dat in Nederland sprake is van een verschuiving van eigenrichting als uiting van cohesie naar eigenrichting als uiting van conflict, zou niet mogelijk zijn geweest als een smalle definitie was gebruikt.

Democratische strijd versus eigenrichting

Uit de bespreking in paragraaf 2 valt af te leiden dat eigenrichting een rafelig concept is dat raakt aan allerlei 'nabijgelegen' maatschappelijke fenomenen. Een smalle interpretatie helpt om het begrip goed te kunnen onderscheiden van deze andere fenomenen, de keerzijde is wel dat de sociologische, beschrijvende waarde afneemt. Een brede definitie, waarbij de dynamiek van de maatschappelijke verhoudingen onderdeel is van het fenomeen, biedt mijns inziens een interessanter perspectief, maar roept ook weer nieuwe vragen op, zoals de vraag waar de reguliere strijd over publieke normen binnen de grenzen van een democratische rechtstaat overgaat in een strijd die deze grenzen juist overschrijdt?

In een democratie bestaan publiek vastgestelde normen naast maatschappelijke 'strijd' over die normen. Protest en verzet, maar ook politieke organisatie als zodanig, zijn voorbeelden van het laatste. De strijd over publieke normstelling is inherent aan democratie en kan derhalve niet als eigenrichting worden beschouwd. Wanneer de rol van de staat zwakker wordt, de cohesie in de samenleving afneemt en groepsverschillen nadrukkelijker op de voorgrond treden, zoals nu het geval is in veel Westerse samenlevingen, kunnen eigen normstelling en handhaving door groepen (maar ook individuen) wel meer de vorm van eigenrichting aannemen, omdat de betrokkenen zich minder identificeren met publiek vastgestelde normen. In een samenleving die fragmenteert, zullen groepsnormen in toenemende mate prevaleren boven publiek vastgestelde normen op het niveau van de staat⁷. De normen van de staat vormen in deze situatie steeds meer de uitdrukking van een al dan niet helder gedefinieerd deelbelang.

Het onderscheid tussen beide vormen van strijd is vanuit normatief oogpunt wel van belang. Hobbes (1958) laat zien dat het concept van wettigheid anders is binnen en tussen samenlevingen: 'in declared hostility, all infliction of evil is lawful': iemand doden in een oorlogssituatie is van een andere orde dan iemand doden in een vredessituatie. In een samenleving, die wordt gekenmerkt door een zeker niveau van sociale cohesie, kan eigenrichting worden beschouwd als een verstoring van de sociale orde, en derhalve als een onwettige activiteit. In een samenleving die steeds meer wordt gekenmerkt door verschillen en strijd, krijgt eigenrichting een andere status: de betrokkenen kunnen het in toenemende mate als een gerechtvaardigd handelen beschouwen.

Het antwoord op de vraag waar de democratische strijd overgaat in eigenrichting, voert voor dit artikel te ver, maar volstaan kan worden met de constatering dat de gesignaleerde afname van sociale cohesie in de samenleving erop duidt dat het eerste fenomeen zich steeds meer beweegt in de richting van het tweede.

De rol van de politiek

In de studies naar eigenrichting in Afrikaanse staten zien we bijna altijd de combinatie van strijd tussen groepen in de samenleving en de afwezigheid van een sterke staat. Of het een tot het ander leidt is een kip-en-ei vraag. Maar los daarvan kan wel worden opgemerkt dat deze fenomenen niet samen *hoeven* te gaan.

Lijphart (1968) beschreef ooit hoe de politiek in Nederland tijdens de verzuiling bovenlangs verbindingen creëerde in een diep verdeelde samenleving: de zogenaamde pacificatiepolitiek. De politieke elites pacificeerden de verschillen aan de basis om zodoende tot gedeelde publieke normstelling te kunnen komen. Het was lange tijd een exportmodel van hoe politieke systemen in gefragmenteerde samenlevingen kunnen komen tot een functionerend staatsbestel. Het Nederlandse politieke systeem functioneert al lang niet meer op deze manier; de maatschappelijke verschillen worden in de politieke arena eerder versterkt dan overbrugd.

Met de geschetste ontwikkelingen in het achterhoofd (de terugtrekkende overheid, een politiek systeem dat maatschappelijke verschillen benadrukt, afnemend vertrouwen van burgers), is het zeer de vraag of de overheid in staat is deze pacificerende rol op

⁷ Het begrip groep hoeft hierbij niet opgevat te worden als een statisch fenomeen: groepen en groepssamenstellingen kunnen fluide zijn en snel veranderen.

korte termijn weer te vervullen. Dit impliceert dat eigenrichting -in de brede betekenis van het woord- de komende jaren naar verwachting verder in betekenis zal toenemen.

Bibliografie

AIVD. (2016). Terrorisme in het kort. Geraadpleegd 1 oktober 2016, van <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme>.

AL., S. H. E. (2015). Foreign financing of Islamic institutions in the Netherlands. A study to assess the feasibility of conducting a comprehensive analysis. Santa Monica [etc.]/Den Haag: Rand Europe/WODC.

BAKKER, L. G. H., GEHRING, A. J., MOURIK, K. v., CLAESSEN, M. M., HARMSSEN, C., & HARMSSEN, E. (2010). Sharia in Nederland. Een studie naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies.

BOUTELLIER, H. (2000). Het geluid van stille marsen. *Tijdschrift voor Criminologie*, 42(4), 317-332.

BOUTELLIER, H., HAAN, W. J. M., & ROVERS, B. (Eds.). (2000). *Eigenrichting en burgerschap* (Vol. 42): Gouda Quint.

DEKKER, P., & MEER, T. v. D. (2007). Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht. Den Haag: Sociaal- en Cultureel Planbureau.

DENKERS, F. (1985). *Oog om oog, tand om tand en andere normen voor eigenrichting*. Lelystad: Koninklijke Vermande.

DENKERS, F. (1993). *Op eigen kracht onveiligheid de baas. De politie van pretentieuze probleemoplossers naar bescheiden ondersteuners*. Lelystad: Koninklijke Vermande.

DUMSDAY, T. (2009). On cheering Charles Bronson. The ethics of vigilantism. *Southern Journal of Philosophy*, 47(1), 49-68.

ENS, A. (2016). *Discriminatie melden bij de politie? Een onderzoek naar de meldingsbereidheid van slachtoffers van moslimdiscriminatie (MA-thesis)*. Apeldoorn.

GAZIT, N. (2015). State-sponsored vigilantism: Jewish settlers' violence in the occupied Palestinian territories. *Sociology and Social Research*, 49(3), 438-454.

GUARDIAN, T. (2016). British newspapers react to judges' Brexit ruling: 'Enemies of the people' (4-11-2016). Geraadpleegd van <https://www.theguardian.com/politics/2016/nov/04/enemies-of-the-people-british-newspapers-react-judges-brexit-ruling>.

HAAS, N. (2010). *Public support for vigilantism (PhD-thesis)*. Universiteit Leiden/NSCR, Leiden.

HOBBS, T. (1958). *Leviathan Parts 1 and 2*. Indianapolis/New York: Bobbs Merrill.

HULLU, J. D. (2006). *Materieel strafrecht. Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*. Deventer: Kluwer.

JACKSON, W. D. (1999). Fascism, vigilantism, and the state. The Russian National unity movement. *Problems of Post-Communism*, 46(1), 34-42.

- JANSSEN, J. (2008). *Je eer of je leven? Een verkenning van eorzaken voor politieambtenaren en andere professionals (2e druk)*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- JOHNSTON, L. (1996). What is vigilantism? *British Journal of Criminology*, 36(2), 220-236.
- JONG, J. D. D., & HAAN, W. J. M. D. (2000). Eigenrichting en burgerschap. *Tijdschrift voor Criminologie*, 42(4).
- KIRSCH, T. G., & GRAETZ, T. (Eds.). (2010). *Domesticating Vigilantism in Africa*. Rochester, NY/Suffolk, UK: Boydell and Brewer.
- KOSSEFF, J. (2016). The hazards of cyber-vigilantism. *Computer Law & Security Review*, 32, 642-649.
- KWAKMAN, N. J. M. (2006). De bestuurlijke boete: publiekrechtelijke eigenrichting. *NTB*, 47.
- LAND, M. v. D., STOKKOM, B. v., & BOUTELLIER, H. (2014). *Burgers in veiligheid. Een inventarisatie van burgerparticipatie op het domein van de sociale veiligheid*: Vrije Universiteit Amsterdam.
- LEEST, J. (2000). Justitieel vrijwilligerswerk in beeld. *Tijdschrift voor Criminologie*, 42(4), 333-341.
- LIJPHART, A. (1968). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- MEHLBAUM, S., & STEDEN, R. v. (2016). Tussen 112 bellen en een rotschop geven. Burgermoed vanuit maatschappelijk, politiek en juridisch perspectief. Amsterdam/Den Haag: Vrije Universiteit/Stichting Maatschappij en Veiligheid.
- MEIN, A., & HARTMANN, A. (2013). De stand van het boa-bestel. Eindrapport over het stelsel waarbinnen buitengewoon opsporingsambtenaren functioneren. Utrecht: Verwey-Jonker.
- MURRELL, M. (2012). This Is Real Hip-Hop. Hip-Hop's Rejection of Paul Butler's Theory of Justice in Let's Get Free. *The Georgetown Law Journal*, 99, 1179-1225.
- NRC-HANDELSBLAD. (2016). Band Eindhovense moskee met financiers van Al-Qaeda (2-dec-2016). Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/02/band-eindhovense-moskee-met-financiers-van-al-qaeda-5616880-a1534618>.
- NYT. (2015). Killer of Cecil the Lion Finds Out That He Is a Target Now, of Internet Vigilantism (29-7-2015). van http://www.nytimes.com/2015/07/30/us/cecil-the-lion-walter-palmer.html?smprod=nytcore-iphone&smid=nytcore-iphone-share&_r=0.
- OOMEN, B. (2004). Vigilantism or Alternative Citizenship? The Rise of Mapogo a Mathamaga. *African Studies*, 63(2), 153-171.
- RIDDER, J. D., DEKKER, P., & HOUWELINGEN, P. v. (2016). COB Burgerperspectieven 2016/1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ROOIJAKKERS, G., & ROMME, T. (Eds.). (1989). *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag (themanummer)* (Vol. XV).
- ROSENBAUM, H. J., & SEDERBERG, P. C. (1974). Vigilantism. An analysis of establishment violence. *Comparative Politics*, 6(4), 541-570.

SCULLY, T., & MOORMAN, K. (2014). The Rise of Vigilantism in 1980 Comics. Reasons and Outcomes. *The Journal of Popular Culture*, 47(3), 634-653.

SMALLRIDGE, J., WAGNER, P., & CROWL, J. N. (2016). Understanding Cyber-Vigilantism. A Conceptual Framework. *Journal of Theoretical en Philosophical Criminology*, 8(1), 57-70.

SMITS, J. E. A. (2012). UM-studenten analyseren hiphop-teksten op juridische beginselen (interview). *Observant 34 (7 juni 2012), Mr. (14 juni 2012), Advocatenblad Start (nr. 2)*.

VROOMAN, C., GIJSBERTS, M., & BOELHOUWER, J. (Eds.). (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal- en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

WAARD, J. D., & STEDEN, R. v. (2012). De opmars van de private veiligheidszorg. Een nationaal en internationaal perspectief *Justitiële Verkenningen*, 38(8), 9-23.

WHITE, W. (2002). *Rope and Faggot. A Biography of Judge Lynch*. Notre Dame, IN: Notre Dame Press.

WRR. (2012). *Vertrouwen in burgers*. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Amsterdam University Press.

Het digitale schandaal als vorm van eigenrichting

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 105-121
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Peter Vasterman¹

“Schandalen zijn openbare terechtstellingen, maar zonder procedure, zonder formele regels van bewijsvoering en bestraffing, zonder institutionele afhandeling” (De Swaan, 1996).

De sociale media zorgen voor een verandering van het schandaal als maatschappelijk proces waardoor het element van eigenrichting wordt versterkt. Het is voor iedere burger mogelijk geworden om normovertredingen vast te leggen, aan te klagen, via sociale netwerken te verspreiden en zo brede verontwaardiging te mobiliseren. Dat zorgt voor een ‘democratisering’ van de schandalisering, niet alleen wat de aanbrenger maar ook wat de aangeklaagde betreft. Gingen schandalen vroeger uitsluitend om publieke personen tegenwoordig kunnen ook ‘gewone’ mensen bij een vastgelegde normovertreding object worden van een schandaal. De mogelijkheden (affordances) die sociale netwerken bieden werken golven van negatieve aanvallen (twitterstorms) op één persoon in de hand. Het is schandaal wordt zo nog veel sterker een vorm van eigenrichting: een openbare terechtstelling, maar dan zonder de gebruikelijke procedures die een eerlijke rechtsgang waarborgen.

1. Inleiding

Een Britse biochemicus die op staande voet wordt ontslagen na een grapje op een congres over vrouwen in het lab, een New Yorkse PR-consultant die hetzelfde lot treft na een Tweet over aids in Afrika, een Amerikaanse tandarts die met pijl en boog (én met vergunning) een leeuw neerschiet en vervolgens vanwege bedreigingen moet onderduiken, een Australische rugbysupporter die in het stadion op haar stoel plast en te schande wordt gemaakt, en in Nederland: een topman die naar het buitenland vlucht na een oproep van een bekende tv-maker om hem on line ‘lastig te vallen’ zodat hij zijn bonus teruggeeft, een baldadige tiener die in de trein over een eersteklas stoel lijkt te plassen en die vervolgens wordt belaagd als een foto van zijn actie viral gaat², drie vrouwen die een feestje in een park bezoeken waar nogal wat rotzooi wordt achtergelaten, worden op Facebook met naam en toenaam aan de schandpaal genageld en krijgen van alles naar hun hoofd geslingerd³;

¹ Mediasocioloog, Universitair docent Universiteit van Amsterdam.

² Een voorbeeld uit de UvA scriptie Informatierecht: De Digitale Schandpaal van R.B. Maalderink. Amsterdam januari 2016.

³ Zie: Het Parool van 13 juli 2016: “Oproepje wordt schandpaal.” <http://www.parool.nl/amsterdam/vervuilers-aan-de-digitale-schandpaal-het-begint-met-goede-intenties-a4338937/>

het zijn allemaal voorbeelden van kleine en grote schandalen die er zonder de sociale media nooit waren geweest⁴.

Het zijn schandalen waarbij de verontwaardiging van duizenden en soms zelfs miljoenen internetgebruikers over de hele wereld zich massaal op richt op één persoon, die wordt bedolven onder een golf –een *shitstorm*- van negatieve berichten op Twitter, Facebook, Instagram, Reddit en vele andere netwerken en internetfora. In de ergste gevallen tot doodsb bedreigingen aan toe. Van enige privacybescherming is geen sprake meer, namen, adressen, emailadressen, foto's, video's, details over privélevens, financiële transacties, medische gegevens, alles komt online op straat te liggen. Dit zijn vormen van *doxing* (Douglas, 2016) -het verspreiden van privé informatie met het doel om iemand te vernederen, te intimideren of te bedreigen- en *trolling* (Buckels, Trapnell & Paulhus 2014, p. 97): het opzettelijk provoceren, treiteren of pesten op internet. Niet voor niets wordt er achteraf vaak gesproken over een 'lynch mob'⁵, die er soms niet voor terugdeinst om ook daadwerkelijk over te gaan tot acties in de 'echte' wereld: muren worden beklad, eigendommen beschadigd, mensen worden ter plekke bedreigd of zelfs mishandeld.

De centrale vraagstelling in dit artikel is dan ook: op welke manier hebben de sociale media het schandaal als maatschappelijk fenomeen veranderd? Zowel wat betreft de rol van de aanklagers en de aangeklaagden, als die van het publiek. En zorgen de kenmerken van de sociale media en de daarmee samenhangende gebruikerscultuur voor een versterking van het element van eigenrichting dat in ieder schandaal aanwezig is?

Dat onderzoeken we door de kenmerken van schandalen zoals beschreven in de bestaande theorievorming toe te passen op het actuele medialandschap waarin de sociale media een steeds belangrijker rol spelen. Zonder openbaarheid geen schandaal, dus als de structuur van de openbaarheid verandert, heeft dat onvermijdelijk gevolgen voor het schandaal als maatschappelijk verschijnsel. Specifieker geformuleerd: op welke punten verschilt het 'klassieke' schandaal van de nieuwe 'online' versie waarin sociale netwerken functies overnemen van de 'oude' media en tegelijkertijd nieuwe toepassingen voortbrengen? En wat zijn de gevolgen voor eigenrichting? Op die manier kan een bijdrage worden geleverd aan de vernieuwing van de schandaaltheorie die tot nog toe voornamelijk gebaseerd is op het door massamedia gedomineerde medialandschap.

In de volgende paragraaf eerst een overzicht van het schandaal als maatschappelijk proces, daarna volgt een analyse van de veranderingen daarin als gevolg van de opkomst van de sociale media.

'Hope I don't get Aids.' Een van de bekendste voorbeelden van hoe een verkeerd geïnterpreteerd twitter bericht carrière en reputatie kan verwoesten is dat van de dan dertigjarige PR consultant Justine Sacco uit New York (zie: Ronson, 2015). Tijdens haar vlucht naar Zuid-Afrika twitterde ze naar haar 170 volgers: 'Going to Africa. Hope I don't get AIDS. Just Kidding. I'm white!' Het was ironisch bedoeld om juist het racisme aan de kaak te stellen van mensen die Aids alleen als iets Afrikaans zien. Maar voor ze in Zuid-Afrika voet aan de grond zette stak er een Twitter storm op vol verontwaardiging, scheldpartijen en erger, aangevuurd door bekende bloggers zoals *Gawker* blogger Sam Biddle met 15.000

⁴ Voor een uitwerking van de eerste vijf voorbeelden zie de kaders in de tekst.

⁵ Zie de resultaten van: 'lynch mob' 'social media' op Google.

volgers, die ook de hashtag #HasJustineLandedYet lanceerde. Een twitteraar ging inderdaad naar het vliegveld en maakte een foto van Sacco die nog geen idee had wat er tijdens haar lange vlucht was gebeurd. Snel daarna was ze haar baan kwijt en was haar reputatie vernietigd. Biddle heeft later zijn excuses aangeboden voor zijn rol in deze heksenjacht: *“Her tweet was supposed to mimic—and mock—what an actual racist, ignorant person would say. Ergo, tweeting that thought would be an ironic statement, a joke, the opposite of what it seemed to say. Not knowing anything about her, I had taken its cluelessness at face value, and hundreds of thousands of people had done the same—instantly hating her because it’s easy and thrilling to hate a stranger online”*⁶.

2. Het schandaal als maatschappelijk fenomeen

Het schandaal is een gecompliceerd begrip omdat het zowel verwijst naar de ‘schandelijke’ inbreuk op de normen zelf, als naar de maatschappelijke ophef die ontstaat zodra deze misstap of misstand in de openbaarheid is gebracht (Esser & Hartung, 2004; Scholten, Vasterman & Ruigrok, 2007; Adut, 2008). Behalve om een overtreding gaat het bij schandalen vooral ook om het publieke aspect: iets wat geheim was of zich in het verborgene heeft afgespeeld wordt onthuld. Zonder onthulling geen schandaal. Het geheim is op zichzelf niet scandaleus. In het sociale verkeer geldt geheimhouding als een legitieme regel voor het verkrijgen van vertrouwen. Toch zorgt de openbaarmaking voor schandaalwerking: in de gemeenschap ontstaat verontwaardiging over de vermeende overtreding die men blijkbaar probeerde te verdoezelen. Thompson (2000) wijst erop dat corruptie en omkoping kunnen bestaan zonder openbaarmaking, het schandaal niet. Er is geen schandaal zonder publiek dat zijn veroordeling uitspreekt en de persoon in opspraak raakt.

Definitie schandaal

In deze sociologische betekenis is het schandaal een maatschappelijk proces waarin mensen of instituties publiekelijk aan de schandpaal worden genageld (Zie: De Swaan, 1996; Lull & Hinerman 1997, Burkhardt, 2006). Op het eerste gezicht heeft het schandaal een natuurlijk verloop: iemand, bij voorkeur een bekend persoon of gezagsdrager, heeft morele of ethische grenzen overschreden, eventueel strafbare feiten begaan, en als dat in de publiciteit komt, leidt dat tot een storm van verontwaardiging. Daardoor raakt zijn reputatie zodanig beschadigd dat normaal functioneren in zijn positie niet meer mogelijk is en de hoofdrolspeler moet aftreden. Soms dient de ‘dader’ zich ook nog voor de rechter verantwoorden. Maar het is belangrijk om vast te stellen dat een normovertreding helemaal niet vanzelfsprekend leidt tot een schandaal: er moet een schandaal van worden *gemaakt*, het is een sociale constructie (Kepplinger, 2002: 84) Soms lukt dat en komt het hele proces van verontwaardiging en publieke veroordeling op gang, in andere gevallen valt het meteen na de eerste onthullingen weer stil, bijvoorbeeld omdat er geen verontwaardigde reacties loskomen of omdat anderen het opnemen voor de aangeklaagde.

Het schandaal kan dus gedefinieerd worden als een succesvolle poging om de (vermeende) normovertreding van de hoofdrolspeler in de openbaarheid te brengen, aan te klagen en veroordeeld te krijgen in de publieke opinie (Kepplinger, 2005).

⁶ Sam Biddle: Justine Sacco Is Good at Her Job, and How I Came To Peace With Her. Gawker, 20 december 2014. <http://gawker.com/justine-sacco-is-good-at-her-job-and-how-i-came-to-peace-1653022326>

Omdat het schandaal zich dus per definitie afspeelt in het publieke domein, spelen de nieuwsmedia een belangrijke rol. Journalisten pretenderen vaak alleen maar verslag te doen van de manier waarop het schandaal zich ontwikkelt, maar hun verslaggeving levert juist een belangrijk bijdrage aan de totstandkoming ervan. Als journalisten melden dat iemand 'in opspraak is geraakt' bevestigen en versterken ze daarmee het proces van 'in opspraak raken'. Bovendien zijn het juist journalisten die met onthullingen komen over gezagsdragers, die er in commentaren schande van spreken en die vervolgens ruim baan geven aan verontwaardigde reacties. Vanwege de belangrijke rol van de media gebruiken veel onderzoekers de term mediaschandaal (Burkhardt: 'Medienschandaal'; Thompson: 'mediated scandal') om onderscheid aan te brengen met vroegere ('localized') schandalen.

Dynamiek van het schandaal

Ook al lijkt ieder schandaal weer uniek, het is altijd een mix van telkens dezelfde ingrediënten: de normovertreding, de onthulling, de aanklagers, de aangeklaagde, de media en het verontwaardigde publiek. Bovendien heeft het schandaal doorgaans een fasegewijze opbouw met een eigen dynamiek van actie en reactie. Thompson onderscheidt vier fasen: die van de aanloop, de schandaalcreatie, de culminatie en de nasleep (Thompson, 2001). Eerst zingt het verhaal rond in kleine kring, dan volgt via een onthulling in de media de doorbraak naar de publieke arena met als resultaat brede maatschappelijke verontwaardiging. De reacties van de aangeklaagden (ontkennen, erom heen draaien, bagatelliseren) gooien meestal olie op het vuur. Thompson spreekt van de *second order transgression*. Niet meer de oorspronkelijke normovertreding staat centraal in het schandaal, maar de manier waarop de hoofdrolspeler reageert op de aantijgingen.

Het schandaal als openbare terechtstelling

In de journalistiek ziet men schandalen vaak als een effectieve vorm van waarheidsvinding: door het schandaal zal uiteindelijk de onderste steen boven komen en zullen de 'overtreders' zich gedwongen zien verantwoording af te leggen over hun misstappen. Het probleem is echter dat het schandaaltraject geen neutraal instrument is voor waarheidsvinding en oordeelsvorming zoals een rechtszaak of een parlementaire enquête. Integendeel, een schandaal zorgt voor een bepaalde beeldvorming en beschadigde reputaties, nog voor de feiten onomstotelijk zijn vastgesteld en een onafhankelijk oordeel is geveld. Volgens De Swaan (1996, 34) zijn "schandalen openbare terechtstellingen, maar zonder procedure, zonder formele regels van bewijsvoering en bestraffing, zonder institutionele afhandeling."

Bij een gerechtelijk of wetenschappelijk onderzoek zorgen procedures voor controleerbaarheid, voor de nodige beroepsmogelijkheden, het beschermen van de belangen van de verschillende partijen en het evalueren van feiten in hun context. Bij schandalen gelden deze principes niet, sterker nog door de opwinding en verontwaardiging lijkt veel meer toegestaan dan onder normale omstandigheden (Kepplinger, 2005, 2009). Het gebruik van onrechtmatig verkregen bewijs, het publiceren van anonieme beschuldigingen, het citeren uit anonieme bronnen, het betalen van informanten, het overdrijven van aantijgingen, enzovoorts; al dit soort inbreuken op reguliere procedures worden bij schandalen gerechtvaardigd met beroep op het belang van de onthulde informatie. Maar die informatie ontleent haar belang juist aan de maatschappelijke effecten die de onthulling oplevert.

Dan is er geen weg meer terug en worden de procedurele overtredingen ook niet meer ter discussie gesteld. In dat opzicht is het schandaal een vorm van eigenrichting: de aangeklaagde wordt veroordeeld in de publieke opinie met alle gevolgen van dien.

Cecil the lion. Op 1 juli 2015 schoot de Amerikaanse tandarts Walter Palmer met pijl en boog een dertienjarige leeuw neer buiten het safaripark Hwange in Zimbabwe waar deze doorgaans verbleef.⁷ Palmer, een ervaren trofeejager, had een vergunning voor de jacht, waarvoor hij 50.000 dollar betaalde aan een professionele gids. De leeuw was een belangrijke attractie in het park en werd al sinds 2008 gevolgd door onderzoekers door middel van een GPS tracker. Overigens werden al eerder 24 van de 62 leeuwen in de studie geveld door sport jagers. Nadat de Britse krant *The Telegraph* de naam van de jager onthulde, stak een storm van protest en verontwaardiging op, vooral op sociale media.⁸ Zijn Yelp en Facebook pagina's stroomden vol met woedende commentaren en bedreigingen, de website van zijn praktijk werd gehackt en gelinkt aan een fake twitter account, er doken foto's op van eerdere trofeejachten van de tandarts, hij bleek een voorwaardelijke straf en een geldboete te hebben gekregen voor het illegaal schieten van een beer in Wisconsin, en hij bovendien een schikking getroffen in een *sexual harassment* zaak, aangespannen door een van zijn medewerkers. Allemaal informatie opgedoken door internetgebruikers, die nog veel meer privégegevens openbaar maakten. Intussen werd zijn tandartspraktijk beklad, zijn vakantiehuis vernield, stonden er demonstranten met spandoeken voor de deur en werden er knuffels neergelegd bij wijze van herdenkingsteken. Palmer werd niet vervolgd voor het doden van de leeuw, maar dook wel enige tijd onder.

3. Sociale media veranderen het schandaalpatroon

De hierboven beschreven dynamiek van het schandaal was ingebed in de logica van de massamedia als sluiswachters en managers van de openbaarheid. De sociale media kennen hele andere wetmatigheden voor selectie en verspreiding van nieuws en informatie. Ze maken nieuwe vormen van gedrag, actie en communicatie mogelijk die daarvoor niet bestonden. De verzamelterm daarvoor is '*social media affordances*', deze verwijst niet naar de materiële eigenschappen van de netwerken, maar naar de mogelijkheden die gebruikers waarnemen en vervolgens toepassen om te communiceren (Treem & Leonardi, 2012). Affordances komen dus in de interactie met de technologische instrumenten van de netwerken tot stand: zo stellen ze de gebruikers bijvoorbeeld in staat om zichzelf zichtbaar te maken, zowel qua informatie als gedrag. Treem en Leonardi onderscheiden naast deze *visibility* nog affordances als *persistence* (alles wordt vastgelegd, blijft bewaard en is toegankelijk), *editability* (alles kan worden aangepast en opnieuw worden gebruikt), *association* (verbindingen met anderen en met andere content). Andere auteurs gebruiken iets andere termen voor hetzelfde, zoals *replicability* (alles is repliceerbaar), *scalability* (alles kan op grote schaal zichtbaar worden), *searchability* (alles is doorzoekbaar) en *shareability* (alles kan gedeeld worden) (Papacharissi, 2011).

Van Dijck en Poell spreken van 'social media logic' (2013), waarin connectiviteit voor de gebruikers centraal staat. Maar ze benadrukken dat de netwerken op hun

⁷ Zie: Capecchi, C., & Rogers, K. (2015). Killer of Cecil the lion finds out that he is a target now, of internet vigilantism. New York Times, <http://www.nytimes.com/2015/07/30/us/cecil-the-lion-walter-palmer.html>.

⁸ Voor een media-analyse, zie: Macdonald, et al., 2016.

beurt door middel van algoritmes bepalen wat gebruikers aangeboden krijgen, waarmee ze ontwikkelingen online kunnen versterken (Poell & Van Dijck, 2015). Denk aan ‘trending’ op Twitter: gebruikers zien wat trending is en dragen met hun tweet daarover ook weer hun steentje bij.

Het is dus de vraag hoe de sociale media en deze *affordances* de dynamiek van het schandaal beïnvloeden. Volgens de Duitse onderzoekers Poersken en Detel (2014) is er een nieuw schandaalpatroon in opkomst, ‘the unleashed scandal’, dat zich niet alleen losmaakt uit de beperkingen van de traditionele openbaarheid, maar ook uit die van de gebruikelijke thema’s en relevant geachte normovertredingen. Het eertijds passieve publiek is getransformeerd in een bonte verzameling internetgebruikers die dagelijks actief met elkaar communiceren via sociale netwerken. De informatiestromen in die netwerken worden weer gestuurd door algoritmes die inspelen op de bestaande voorkeuren en acties van de gebruikers. Het gevolg is aldus Poersken en Detel is een *democratisering* van het voorheen door massamedia gedomineerde schandaal (2014: 17). In de hele schandaalketen van het vastleggen van de normovertreding, het in de openbaarheid brengen daarvan, het aanklagen van de overtreder en het aanjagen van de maatschappelijke verontwaardiging kan de burger zelf dankzij de sociale media een actieve rol spelen. Maar er is ook een democratisering in een andere betekenis: ook de gewone burger kan tegenwoordig het mikpunt worden in een schandaal (Hess & Waller, 2014). De stapsgewijze opbouw van het schandaal vormt een bruikbaar uitgangspunt voor de analyse van de rol van de sociale media.

Vastleggen normovertreding

Centraal in ieder schandaal staat een normovertreding die op de een of andere manier door iemand moet worden geconstateerd en vastgelegd. Vroeger gingen journalisten op onderzoek uit of ze kregen via lekken informatie aangeboden, tegenwoordig kan iedereen met zijn smart phone alles meteen filmen, fotograferen of opnemen. Het eerste wat mensen vaak doen als er iets bijzonder gebeurt is filmen met hun smartphone, of het nu een ongeluk is, een popconcert of een BN-er⁹. Iedere burger is nu een potentiële paparazzi fotograaf¹⁰. Dankzij deze *visibility affordance* is er dus meteen tastbaar en zichtbaar bewijs van de normovertreding. Thompson maakt onderscheid naar *back stage* en *front stage* en stelt dat schandalen kunnen ontstaan als informatie van achter de schermen plots openbaar wordt (zie ook ‘Talk Scandal’ van Ekstrom & Johansson, 2008). Dankzij de smart phone kan iedere back stage veranderen in een front stage situatie waardoor een nieuwe context ontstaat. Daarmee is de al bestaande maatschappelijke surveillance (niet alleen bewakingscamera’s maar ook persoonlijke data online) verder uitgebreid, en is het onderscheid tussen publiek en privé aan het vervagen (Detel, 2013).

Een opmerkelijk nieuw element is dat het tegenwoordig soms de ‘daders’ zijn die hun normovertreding zelf vastleggen en zelf op sociale netwerken plaatsen. In het klassieke schandaal gaat het doorgaans om zaken die zich in het verborgene afspelen die betrokkenen liefst geheim willen houden. Dat bij sommige online schandalen het initiatief voor openbaarmaking juist bij de ‘daders’ ligt, valt te verklaren uit de context van de subcultuur. De beelden dienen in eerste instantie als een soort ‘trophy shots’ die

⁹ “Voorbijgangers filmden dodelijk ongeval A12, maar hielpen niet.” De Gelderlander 5 september 2016.

¹⁰ De website Liveleak (www.liveleak.com) bevat duizenden van dit soort door burgers gemaakte video’s, naast opnamen van bewakingscamera’s.

binnen de eigen groep statusverhogend werken, zoals bijvoorbeeld bij de *happy slapping* filmpjes (Saunders, 2005). Maar als ze massaal gedeeld worden komen ze uiteindelijk in een andere context terecht, ook die van de nieuwsmedia en neem te kans toe dat ze zoals in het geval van de ‘treinplasser’ schandalig worden gevonden.

Publicatie en shareability

De volgende stap is publicatie op bijvoorbeeld YouTube en de verspreiding van die link via andere sociale netwerken. En dat is niet zenden vanaf een punt naar veel afnemers, maar delen met anderen, die ook weer delen met anderen. Dat is de werking van de *shareability* affordance, die natuurlijk sterker is naarmate er iets spannends te zien is. Iedereen is nieuwsgierig naar dat filmpje waarin je daadwerkelijk ziet hoe iemand, al dan niet bekend, over de schreef gaat. De hashtag bij netwerken als Twitter of Instagram speelt hier ook een belangrijke rol bij, de hashtag organiseert de informatiestromen, brengt gebruikers bij elkaar, en bevat meestal ook een oordeel (bijvoorbeeld: #bantropheehunting, #lionsbetrayed of #shame). Om ‘gezien’ te worden als netwerkgebruiker is het belangrijk om een goede hashtag te formuleren of aan te sluiten bij een reeds populaire hashtag. Door mee te doen valt dus ‘statuswinst’ te behalen voor de gebruiker. Er zijn zelfs websites die daarbij helpen door de meest succesvolle hashtags bij actuele onderwerpen te laten zien.

Golven van verontwaardiging

Dat sluit aan bij de derde stap in het schandaaltraject: de verontwaardiging en de veroordeling. Bij het klassieke mediaschandaal vertegenwoordigden de media als het ware de maatschappelijke verontwaardiging: ze peilen reacties, berichten over opiniepeilingen of stellen zich in commentaren op als vertegenwoordigers van de publieke opinie. Tegenwoordig is die verontwaardiging meteen zichtbaar op sociale media en versterken de *affordances* van die netwerken die golf van verontwaardiging weer. Gebruikers kunnen meteen reageren -denk aan de iconische ‘like’ knop van Facebook- en zien hoe anderen reageren. Maar er kan nog veel meer: berichten doorgeven (retweeten), aanvullen of er een andere, ironische of humoristisch bedoelde draai aan te geven. Soms wordt er ook flink digitaal geknutseld met foto’s of video’s die weer op Youtube verschijnen (Van Zoonen, Vis & Mihelj, 2010). Als het onderwerp aanslaat kan het ‘viral’ gaan zoals dat heet, in een korte tijd massaal worden bekeken en gelinkt.

Information cascades en shitstorms

Dat is de basis voor het ontstaan van de Twitter storm (Pfeffer, Zorbach & Carley, 2013), ook wel *firestorm* of *shitstorm* genoemd, golven van negatieve berichten over een persoon of bedrijf. Ze worden gevoed door zogenaamde *information cascades*, het verschijnsel dat mensen zich bij het nemen van beslissingen sterk laten beïnvloed door wat anderen al voor hen besloten hebben. Het is sociaal lonend en risicoloos om dat oordeel over te nemen dan om eerst zelf de zaak uit te zoeken en dan een standpunt te bepalen (Lemieux, 2004). Mocht de twitterstorm toch gebaseerd zijn op onjuiste informatie dan zijn de reputatierisico’s voor de deelnemer beperkt, zeker als ze anoniem posten. Dat geldt niet voor degenen die het opnemen voor het slachtoffer, want die lopen het risico dat zij ook golven negatieve berichten over zich heen krijgen. De aanvallen in de richting van de aangeklaagde worden zo eindeloos overgenomen, bewerkt en doorgegeven. Dit is een voorbeeld van de werking van de *availability heuristic* (Kuran & Sunstein,

1999, Kahneman, 2011), het beschikbaarheidsdenken, als een onderwerp veel aandacht krijgt, zien mensen dat als een indicator voor de relevantie en de betrouwbaarheid van de informatie en hebben ze eerder de neiging om mee te doen. Daarmee neemt de beschikbaarheid voor anderen weer toe.

Dit proces wordt ook versterkt door een ander kenmerk van de netwerken: de gebruikers krijgen voortdurend informatie aangeboden, die automatisch wordt geselecteerd op grond van algoritmes die weer de voorkeuren van de gebruiker weerspiegelen (*the filter bubble* zie Pariser, 2011) Dat levert een zelfversterkend effect op: informatie die in strijd is met de opvattingen van de gebruikers zullen hem of haar steeds moeilijker bereiken. Bij schandalen zal dus de verontwaardiging steeds verder worden gevoed door negatieve berichten over de hoofdrolspelers (Van Dijk & Poell, 2015).

Spontane acties en tijdelijke communities

Deze digital media affordances maken dus snelle en spontane acties mogelijk tussen gebruikers die elkaar niet kennen en die zich waar dan ook kunnen bevinden. Zo kan er via een hashtag dus heel snel, soms binnen een paar uur, een tijdelijke community ontstaan van gebruikers die –waar ook ter wereld- op dat moment even betrokken zijn bij een onderwerp, een actie of een schandaal. Het @ symbool maakt het mogelijk specifieke personen aan te spreken waardoor links ontstaan tussen gebruikers, gegroepeerd rond hashtags. De (eind 2016 verruimde) limiet van 140 tekens bij Twitter dwingt de gebruikers om direct en scherp te formuleren. Zo dragen deze affordances bij aan een bepaalde gebruikerscultuur waarin soms grenzen worden verlegd of overschreden, omdat er een element in zit van overbieden, overtreffen of concurreren met anderen binnen de groep. Dat kan een van de motieven zijn van sociale media gebruikers om mee te doen, er kan ook een zeker genoeg achter schuilgaan om andere mensen te straffen (Wilczek, 2016).

Interactie met nieuwsmedia

Tot slot is voor een succesvolle schandaalconstructie de interactie met de professionele nieuwsmedia van belang. Voor de journalistiek zijn de sociale media nagenoeg synoniem geworden voor de publieke opinie als geheel. Als journalisten vroeger wilden weten wat er in de samenleving speelde gingen ze de straat op, tegenwoordig volgen ze wat er op Twitter, Facebook, Snapchat en Instagram gebeurt. Als een onderwerp ‘trending’ is op Twitter, dat wil zeggen populair is, neemt de nieuwswaarde ervan sterk toe voor journalisten. Daarbij maakt het niet zoveel uit hoeveel berichten het precies betreft. Er is in de media al snel sprake van een ‘explosie op internet’ of ‘massale verontwaardiging.’ (Zie “Twitter Just Exploded”. Beckers & Harder, 2016). Als de nieuwsmedia er vervolgens mee aan de slag gaan, stijgt omgekeerd weer de populariteit ervan op sociale netwerken (Bowden & Gault, 2012, Vasterman & Wijfjes, 2015).

De doorbraak naar de nieuwsmedia is voor de maatschappelijke impact van het schandaal vaak doorslaggevend. De media geven het onderwerp de status van relevantie en dat noopt andere actoren weer daarop te reageren. Zo versterken de nieuwsmedia en de sociale media elkaar bij de constructie van het schandaal (Hess & Waller, 2014). De professionele nieuwsproductie wordt overigens ook sterk beheerst door zelfversterkende processen en information cascades met als gevolg mediahypes, golven van intensieve berichtgeving (Vasterman, 2004, 2015) waarin een bepaald frame telkens wordt bevestigd.

De plassende vrouw in het stadion. Op 6 juli 2011 kon een 44 jarige enigszins aangeschoten vrouwelijke rugby supporter haar plas niet langer ophouden en besloot onopvallend op haar plastic stoeltje te plassen. Ze had de pech dat een andere supporter haar met zijn mobieltje filmde en het resultaat op YouTube plaatste. Hoewel haar gezicht op de video schuin van achteren onherkenbaar was, werd de moeder van twee toch het middelpunt van een naming and shaming campagne. De video ging viral met 30.000 views, maar werd een dag later door de site verwijderd omdat deze ongepaste inhoud bevatte.

Een commercieel radiostation – er op attent gemaakt door twitterberichten – nam het stokje over en plaatste de video op de eigen website. Het management van het stadion overhandigde de beelden aan de politie, waarop de vrouw zich bekend maakte bij de politie. In plaats van een boete te geven besloot de politie om er een rechtszaak van te maken wegens urineren in het openbaar. Daar was de vrouw niet zelf bij aanwezig, maar wel veel pers en camerateams die de zaak op de voet wilden volgen. De rechter besloot een boete van 100 dollar te geven zonder veroordeling, verwijzend naar het feit dat de moeder geleden had onder “worldwide embarrassment.” Nu, vijf jaar later staat het filmpje nog steeds op Liveleak en duikt haar naam meteen op Google op als asociaal gedrag bij wedstrijden. (Bron: Hess & Waller, 2014)

4. Gevolgen voor het schandaal als maatschappelijk verschijnsel

Door de groeiende invloed van de sociale media verandert niet alleen het patroon van schandalen, maar ook de inhoud ervan. Het spectrum van potentiële topics wordt breder, de toon harder en de kans op onbetrouwbare informatie groter. De groep potentiële ‘slachtoffers’ van een digitale storm van collectieve verontwaardiging is veel gevarieerder dan bij klassieke schandaal. Deze veranderingen lijken het element van eigenrichting bij schandalen te versterken: de massa kan op internet veel meer doen dan vroeger toen de nieuwsmedia het schandaal domineerden.

Journalistieke relevantie versus shareability en algoritmes

De informatiestromen op sociale media worden zoals gezegd sterk gestuurd door algoritmes en *shareability*, terwijl de nieuwsmedia werken volgens professionele en ethische standaarden die bepalen wat maatschappelijk relevante topics zijn. Onthullingen over het privéleven van politici gelden als strijdig met die standaarden, tenzij er een politieke relevantie is (vreemdgaan is geen probleem tenzij deze politicus het gezin als hoeksteen van de samenleving propageert). Hetzelfde geldt voor onthullingen over gewone burgers die een scheve schaats rijden, dat is alleen publicabel als er een maatschappelijk belang mee wordt gediend (bijvoorbeeld als indicatie voor een breder maatschappelijk probleem). Op internet gelden al deze overwegingen en niet of nauwelijks: het is niet de vraag of het nieuws relevant is maar of het leuk, spannend of interessant is om naar te kijken en dus vaak gedeeld kan worden. Bovendien zijn er tal van websites die maar een doel hebben: zoveel mogelijk clicks, waarvoor ze alles wat als *clickbait* (klik-lokaas) kan dienen zullen inzetten. De algoritmes bieden de kijker die een keer een video met ‘epic fails’ heeft aangeklikt vervolgens nog veel meer van hetzelfde aan. Het gevolg is dat het spectrum aan topics voor schandalisering enorm verbreed is: op internet kunnen ook beelden ook een plassende vrouw tot een Twitterstorm leiden.

Regels? Geen regels

De professionele en ethische standaarden van de nieuwsmedia hebben daarnaast tot doel om betrouwbaar nieuws te genereren. Er is zelfregulatie en media houden elkaar in de gaten en zullen onthullingen van concurrenten ontmaskeren als de feitelijke onderbouwing ontbreekt. Dat wil niet zeggen dat er zoals hierboven gesteld geen onjuiste of tendentieuze informatie wordt verspreid, maar de lat van de professionals ligt veel hoger dan die van de anonieme internetgebruikers. Op internet en in de sociale netwerken zijn er geen regels, geen standaarden en ook geen ethische codes. Anonimiteit voorkomt dat mensen ter verantwoording worden geroepen. Wel komt het voor dat onjuiste informatie door andere internetgebruikers wordt gecorrigeerd (Jong & Dückers, 2016). Dat maakt de kans dat onjuiste verhalen gaan rondzingen of dat mensen ongefundeerde beschuldigingen gaan uiten groter. De digitale schandpaal kan dus veel verder gaan bij het aanklagen van personen die (vermeend) over de schreef zijn gegaan, zowel qua beschuldigingen als qua toonzetting.

Publiek persoon versus gewone mensen

Het is opvallend dat er veel voorbeelden zijn van nieuwe schandalen waarin juist tot dan toe onbekende mensen de hoofdrol spelen en aangeklaagd worden door andere burgers. Volgens Mandell en Chen in *Scandal in a Digital Age* is er sprake van een 'scandal creep' waarbij de schandaalcultuur steeds meer doordringt in het gewone leven van burgers (Mandell & Chen 2016: 213). Door alles wat iedereen op social media publiceert, neemt de digital surveillance toe en vervaagt de grens tussen publiek en privé. Het klassieke schandaal daarentegen speelde zich doorgaans af rond een publiek persoon, een gezagsdrager, een *celebrity* of een anderszins bekende Nederlander. Volgens De Swaan (De Swaan, 1996: 27) is dat nodig, want anders ontbreekt het element van leedvermaak dat volgens hem kenmerkend is voor het schandaal. Het moet gaan om mensen die we bewonderen, maar bewondering is volgens De Swaan de geslaagde veredeling van afgunst. Als iemand in opspraak raakt voelt de toeschouwer zich bevrijd van die stille afgunst en dat levert leedvermaak op. Dat gevoel zorgt ervoor dat het publiek schandalen zo interessant en onweerstaanbaar aantrekkelijk. Niets is mooier dan iemand ver boven het gewone volk verheven is, diep te zien vallen. Kennelijk is de afgunst zoals De Swaan die schetst geen voorwaarde voor *Schadenfreude* bij het publiek. Leedvermaak kan ook gekoppeld zijn aan wat Smith in *The Joy of Pain* (2013, p. 93) 'humilitainment' noemt: het plezier dan mensen beleven als ze zien hoe anderen worden vernederd (denk aan de audities bij talentenjachten zoals *Idols*). Dat kan een belangrijke drijfveer zijn bij de massale reacties op een gewone burger die de pech heeft gefilmd te worden terwijl hij iets doet wat volgens anderen niet hoort.

The trouble with girls. In 2015 maakte de toonaangevende 72-jarige biochemicus en Nobelprijswinnaar Tim Hunt tijdens een conferentie voor wetenschapsjournalisten in Korea een grappig bedoelde opmerking over 'het probleem van het werken met meisjes'. 'Je wordt verliefd op ze. Ze worden verliefd op jou. En wanneer je ze bekritiseert, barsten ze in tranen uit. Misschien moeten we aparte laboratoria instellen voor jongens en meisjes.' Dat zorgde in de zaal hooguit voor gegrinnik en een beleefd applausje, maar toen zijn opmerkingen eenmaal op Twitter stonden, werden ze zeer letterlijk genomen als een serieus pleidooi voor gescheiden werkplekken (zie *The Guardian*¹¹). Een dag later al

¹¹ Nobel scientist Tim Hunt: female scientists cause trouble for men in labs. *The Guardian*, 10 juni 2015. <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jun/10/nobel-scientist-tim-hunt-female-scientists-cause-trouble-for-men-in-labs>.

bood Hunt in een interview met de BBC zijn excuses aan. Er stak desondanks een storm van verontwaardiging die zijn werkgever, het University College London al snel aanzette om hem te ontslaan. Zonder weerwoord of deugdelijk onderzoek. Ook de Royal Society besloot om hem als erelid ter schrappen. Maar steun was er ook, uit de journalistiek en de wetenschap.¹² De zaak leidde tot een discussie over seksisme in de wetenschap. Maar ook tot kritiek op de disproportionele karakter van de reacties op de opmerkingen van Hunt (Herzogenrath-Amelung, 2016).

5. Versterking eigenrichting bij digitale schandalen

Het gaat bij schandalen meestal niet om strafbaar, maar om laakbaar gedrag, dus niet om een overtreding in juridische maar in morele zin, om *'perceived moral misconduct'* (Einwiller, Viererbl & Himmelreich, 2016). De topman die onder vuur komt te liggen vanwege zijn miljoenenbonus heeft geen strafbaar feit gepleegd, maar wordt in de publieke opinie veroordeeld vanwege de veronderstelde overtreding van een morele norm. Daardoor staat al snel de morele integriteit van de hoofdrolspeler ter discussie, hij is geen incapabele maar een 'foute' topmanager. Omdat het bij veel schandalen om morele kwesties gaat en niet om betwiste feiten of ingewikkelde kwesties, is het voor iedereen makkelijk om er een mening over te hebben en die kenbaar te maken op sociale media. Vervolgens draagt de snelheid en de zelfversterkende dynamiek van de Twitterstorm bij aan een snelle veroordeling van de hoofdrolspeler. Daarin schuilt het disproportionele karakter van het verschijnsel: zijn reputatie is al ernstig beschadigd voor de storm weer gaat liggen.

Trial by tweet

Vroeger werd voor een voortijdige veroordeling het begrip *trial by media* gebruikt, tegenwoordig zou *trial by tweet* wellicht toepasselijker zijn. Het schandaal had, zoals eerder gesteld, altijd al een element van eigenrichting omdat er een publieke veroordeling plaatsvindt zonder procedures of waarheidsvinding. Maar bij de online schandalen wordt die eigenrichting sterker: professionele filters, interne kwaliteitscontroles en journalistieke selectiecriteria vallen weg, zelfversterkende algoritmes en information cascades komen er voor in de plaats. De mogelijkheden om de zaken bij te sturen of zelfs te beheersen worden online snel kleiner: het verhaal is overal en voor altijd: het is met beelden en al voor iedereen makkelijk te vinden en te bekijken, en iedereen kan er op de een of andere manier mee aan de slag gaan. De oorspronkelijke initiatiefnemers zijn vaak niet meer te achterhalen laat staan ergens op aan te spreken. Poerksen en Detel spreken daarom van *'the unleashed scandal'*, het ontketende schandaal dat veel verder kan gaan dan het klassieke schandaal in de door nieuwsmedia gedomineerde openbaarheid.

Bekend of onbekend: stafverzwaring

In het kader van eigenrichting is er nog een interessant verschil tussen bekende en gewone mensen die aangeklaagd worden bij een schandaal. Bekende Nederlanders blijven interessant ook na afloop van een schandaal, ze houden altijd toegang tot

¹² Zie: de Volkskrant van 15 juni 2015: "Steun voor biochemicus Hunt na ontslag om 'vrouwengrapje.'" <http://www.volkskrant.nl/buitenland/steun-voor-biochemicus-hunt-na-ontslag-om-vrouwengrapje-a4077595/>

de media en kunnen zo werken aan hun comeback. In ieder geval krijgen ze door interviews de kans om schuld te belijden en vergiffenis te vragen of hun kant van het verhaal te vertellen. Als dat lukt keren ze weer geleidelijk aan terug in de publiciteit en worden ze weer serieus genomen, eventueel in een nieuwe functie. (denk aan René Diekstra, Rob Oudkerk, Jack de Vries of Bram Peper), al zit een publieke functie er niet meer in. Gewone mensen hebben die mogelijkheden niet, hun naam zal voor altijd verbonden blijven aan die ene misstap. Alles wat er over hen is gezegd op internet blijft daar voorgoed staan, hun digitale verhaal stopt daar. Zo zorgen affordances als *persistence* en *searchability* tot strafverzwaring voor niet bekende Nederlanders

Digitale schandalen versus vigilantism

Bij de digitale schandalen gaat het om morele kwesties en zijn de ‘daders’ bekend, terwijl het er bij de *vigilantes*, ook wel *digilantes*¹³ genoemd, juist omgaat om de daders van strafbare activiteiten op te sporen en te bereiken dat ze worden vervolgd (Trottier, 2014) Bekend zijn de vele online ‘pedojagers’ die met soms desastreuze gevolgen mensen aanklagen en (online) lastigvallen. Vigilantism wordt ook wel gedefinieerd als ‘private violence’ (Trottier, id.) waarmee burgers hun eigen vorm van recht proberen te halen. Het verschil tussen schandaalcreatie en vigilantism is dat het belangrijkste doel van de schandaalmakers is om de aangeklaagde zodanig te beschamen dat zijn sociale reputatie beschadigd raakt, terwijl de digitale buurtwachters ook daadwerkelijk iemand willen straffen voor zijn daden. Aan de andere kant kan die online schandalisering wel degelijk uitmonden in fysieke acties gericht tegen de aangeklaagden, zoals demonstraties voor de deur en beschadiging van eigendommen, zoals in het geval van de jagende tandarts.

@GeefTerugSjoerdVanKeulen. In februari 2013 riep tv-maker Jelle Brandt Corstius de lezers van zijn blog op om de voormalige topman van SNS Reaal Sjoerd van Keulen per email “net zo lang lastig te vallen” tot hij zijn bonus terug zou storten.¹⁴ “Spreek hem aan op zijn geweten. Maak hem duidelijk dat hij net zo lang zal worden lastiggevallen tot hij dat doet. Zeg hem dat hij die bonus nergens aan heeft verdiend, en dat hij zich zou moeten schamen.” Vanwege bedreigingen zou Van Keulen, die in 2008 nog tot ‘Topman van het jaar’ werd uitgeroepen, vervolgens in het buitenland zijn ondergedoken. Meteen kwam er een discussie op gang over wat een ‘digitale lynchpartij’ of heksenjacht werd genoemd.

Onder de oproep van Brandt Corstius staan 678 reacties, het merendeel van volgers die een email stuurden naar Van Keulen. Ook op Twitter werd veel gereageerd. En er kwam een Facebookpagina¹⁵: @GeefTerugSjoerdVanKeulen met ruim honderd berichten en 503 likes. Uit een opiniepeiling van Maurice de Hond bleek dat 62 procent van de Nederlanders positief stond tegenover de teruggeef actie en dat 30 procent een email zou sturen als ze het email adres zouden krijgen. Brandt Corstius heeft inmiddels bijna 200.000 volgers op Twitter. Of het een direct gevolg is geweest van deze actie is niet duidelijk, wel heeft Van Keulen in de maand na de actie al zijn functies, onder meer zijn voorzitterschap van het Holland Financial Centre en zijn commissariaten, neergelegd.

¹³ Zie: The rise of the ‘digilantes,’ the internet’s superheroes: <http://fusion.net/story/209356/online-vigilantes/>

¹⁴ Zie de column “Geef terug” van Jelle Brandt Corstius van 2 februari 2013: <http://www.jellebc.nl/geef-terug/>

¹⁵ Facebookpagina: Geef terug, Sjoerd van Keulen: <https://www.facebook.com/206053652869935/posts/207984149343552>

6. Democratisering schandaal

Discussie

Toch verdient het beeld van de ‘democratisering’ van het schandaalproces enige nuanceering. Bij het lanceren van schandalen via sociale media spelen de gewone burgers vaak nog steeds de rol van volger, het initiatief ligt vooral bij belangengroepen die over de middelen en de know how beschikken om een campagne op gang te helpen (Bij Cecil the lion bijvoorbeeld speelden dierenactivisten een belangrijke rol). Soms gebeurt dat enigszins verdekt, dat wordt ook wel ‘astroturfing’ genoemd: bedrijven of instellingen proberen de indruk te wekken dat er sprake is van een spontane actie vanuit het publiek (grassroots) (zie: Ratkiewicz, et al., 2011)¹⁶. Daarnaast worden Twitter storms ook vaak gevoed door duizenden automatische gegenereerde tweets met behulp van Twitter Bots programmaatjes. Met Hootsuite is het mogelijk een twitterstorm voorbereiden door van te voren al honderden tweets klaar te zetten¹⁷.

In het verlengde daarvan zijn ook bij het concept van virale verspreiding kantttekeningen te plaatsen. Uit onderzoek blijkt dat niet de een op een besmetting doorslaggevend is maar het optreden van opinieleiders met vele volgers die zo als hub kunnen optreden (Gonzalez-Bailon, et al. 2011). De informatie gaat dan meer van het ene naar het andere cluster. Dat geeft de celebrities in de sociale media met veel volgens grote invloed op het lanceren van twitter storms (bijvoorbeeld Jelle Brandt Corstius (kader 1), of de Ice Bucket Challenge (Ward, 2015). In feite behoren de nieuwsmedia ook tot die opinieleiders op social media en die blijven dus buitengewoon belangrijk voor het ontstaan van schandalen. In dit verband is de rol van Telegraaf website *Geenstijl* relevant (Trottier, 2016). Deze site is bij uitstek een schakel tussen social media en de nieuwsmedia omdat hier veel van die amateurvideo’s van normovertredingen terecht komen waarop vervolgens honderden reacties komen van de zogenaamde ‘reaguurders’. Privacy bescherming telt niet: namen en herkenbare gezichten worden gepubliceerd (Zie De kopschoppers van Eindhoven: Wijkhuis & De Vries, 2014), wel worden de reacties gemodereerd. Van daaruit breekt het onderwerp dan door naar de nieuwsmedia.

Conclusie

Met de veranderingen in de structuur van de openbaarheid is het proces van schandaalcreatie onvermijdelijk mee veranderd. De opkomst van de sociale media heeft geleid tot een verbreding van het publieke domein – vroeger gedomineerd door de massamedia en professionals – en een ruimere toegankelijkheid voor gewone burgers. Er is een hybride systeem ontstaan van publieke en semipublieke openbaarheden waarin informatie makkelijker van het ene deelsysteem naar het andere stroomt. En dus ook van back stage naar front stage of vanuit een subcultuur naar een breder publiek, waarbij het risico bestaat dat die andere context leidt tot een schandaal. Sterker nog, er kan iets optreden wat Poerksen en Detel (2014: 214) *context damage* noemen: de oorspronkelijke context van de handelingen en uitingen is uit elkaar gevallen en vervangen door geheel nieuwe betekenissen. Dat heeft niet alleen te maken met ruimte en tijd (iets kan snel over de hele wereld bekend zijn, en nooit meer weggaan),

¹⁶ Astroturf staat voor kunstgras, ter onderscheiding van echt gras in de semantiek van grass roots movements.

¹⁷ Zie Hanny Lynch: Twitterstorm: <https://dreamwolfdreams.wordpress.com/2015/12/19/twitterstorm/>

maar vooral met culturele context: wat legitiem of normaal is in de ene cultuur, kan in een andere worden gezien als walgelijk en schandelijk. Deze transfer is de basis voor commotie en verontwaardiging, denk aan de rellen in de Arabische wereld na publicatie van politieke tekeningen van de profeet in een Deense krant (Powers, 2008). Daardoor, stellen zij, wordt het schandaal onbeheersbaar ('unleashed'). Dat zou betekenen dat niet alleen de schandaaltheorie dient te worden herschreven maar ook de handboeken voor schandaalmanagement. Zijn negatieve Twitterstorms op enig moment nog bij te sturen? Zijn er omslagpunten aan te wijzen die voor een point of no return zorgen? Of zijn er wel degelijk mogelijkheden om de online constructie van het schandaal te beïnvloeden? Voor politie en justitie is vooral van belang of de toenemende eigenrichting bij online schandalen strafrechtelijke gevolgen heeft zoals bedreiging, haat zaaien of bedreiging van de openbare orde. En of online boodschappen daadwerkelijk omgezet worden in acties tegen de aangeklaagden in het schandaal. Dat vereist een tijdig monitoren van de toon en de tendens van het online schandaal. Duidelijk is in ieder geval dat de sociale netwerken nieuwe vormen van eigenrichting opleveren, die gevolgen kunnen hebben in de echte wereld.

Bibliografie

- ADUT, A. (2008). *On Scandal. Moral disturbances in Society, Politics, and Art*. Cambridge University Press.
- BECKERS, K., HARDER, R.A. (2016). "Twitter Just Exploded". Social media as alternative vox pop. *Digital Journalism*, Volume 4, 2016 – Issue 7, 910-920.
- BOWDEN, H., GAULT, M. (2012). *2011: The Year of the Perfect Twitter Storm*. London: Precise Research Report.
- BUCKELS, E.E., TRAPNELL, P.D., PAULHUS, D.L. (2014). Trolls just want to have fun. *Personality and Individual Differences*, 67 (2014) 97–102.
- BURKHARDT, S. (2006). *Medienskandale. Zur moralischen Sprengkraft öffentlicher Diskurse*. Herbert van Halem Verlag, Köln.
- DETEL, H. (2013). Disclosure and public shaming in the age of new visibility. In: Petley, J. (Ed.) (2013). *Media and Public Shaming: Drawing the Boundaries of Disclosure*, Oxford: Reuters 2013, 77-97.
- DIJCK VAN, J., POELL, T. (2013). Understanding Social Media Logic. *Media and Communication*, Volume 1, Issue 1, 2–14.
- DOUGLAS, D.M. (2016). Doxing: a conceptual analysis. *Ethics and Information Technology*, 18:199–210.
- EINWILLER, S., VIERERBL, B., HIMMELREICH, S. (2016). Journalists' Coverage of Online Firestorms in German-Language News Media. *Journalism Practice*.
- EKSTRÖM, M., JOHANSSON B. (2008). *Talk scandals*. Media, Culture & Society, Vol. 30, No. 1, 61-79.
- ESSER, F., HARTUNG, U. (2004). Nazis, Pollution, and No Sex Political Scandals as a Reflection of Political Culture in Germany. In: *American Behavioral Scientist*, Vol. 47 No. 8, April 2004.

- GONZÁLEZ-BAILÓN, S., BORGE-HOLTHOEFER, J., RIVERO, A., & MORENO, Y. (2011). 'The dynamics of protest recruitment through an online network'. *Scientific Reports*, 197(1).
- HERZOGENRATH-AMELUNG, H. (2016). The new instantaneity: how social media are helping us privilege the (politically) correct over the true. *Media, Culture & Society*, Vol. 38(7) 1080–1089.
- HESS, K., WALLER, L. (2014). 'The digital pillory: media shaming of 'ordinary' people for minor crimes', *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 1, p. 101-111.
- JONG, W., DÜCKERS, M. (2016). Self-correcting mechanisms and echo-effects in social media: An analysis of the "gunman in the newsroom" crisis. *Computers in Human Behavior*, 59, 334-341.
- KAHNEMAN, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Penguin: Londen/New York.
- KEPPLINGER, H. M. (2009). *Publizistische Konflikte und Skandale*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- KEPPLINGER, H. M., (2005). *Die Mechanismen der Skandalierung Die Macht der Medien und die Möglichkeiten der Betroffenen*. München: Olzog-Verlag.
- KEPPLINGER, H.M., EHMIG, S. C. & HARTUNG, U. (2002). *Alltägliche Skandale: eine repräsentative Analyse regionaler Fälle*. Konstanz: UVK.
- KURAN, T. & SUNSTEIN C.R. (1999) Availability Cascades and Risk Regulation. *Stanford Law Review*, Vol. 51, No. 4, 683-768.
- LEMIEUX, P. (2004). Information cascades. Following the herd. Why do some ideas suddenly become popular, and then die out just as quickly? *Regulation*, winter 2003-2004, 16-21.
- LULL, J. & HINERMAN, S. (1997). *Media Scandals*. Cambridge: Polity Press.
- MAALDERINK, R.B. (2016). *De Digitale Schandpaal. En wat we er tegen kunnen doen*. Amsterdam, UvA scriptie Informatierecht.
- MACDONALD, D.W, JACOBSEN, K.S., BURNHAM, D, JOHNSON, P.J., LOVERIDGE, A.J. (2016). Cecil: A Moment or a Movement? Analysis of Media Coverage of the Death of a Lion, *Panthera leo*. *Animals*, 6, 26.
- MANDELL, H., CHEN G.M. (Eds.) (2016). *Scandal in a Digital Age*. New York: Palgrave MacMillan.
- PAPACHARISSI, Z. (Ed.) (2011). *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. New York: Routledge.
- PARISER, E., *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You*. LONDON: PENGUIN BOOKS (2011)
- PFEFFER, J., ZORBACH, T., CARLEY, K.M. (2013). Understanding online firestorms: Negative word-of-mouth dynamics in social media networks. *Journal of Marketing Communications*, Volume 20, Issue 1-2, 117-128.
- POELL, T., DECK VAN, J. (2015). Democratisering van het nieuws? Sociale media en de onafhankelijkheid van de journalistiek. In: J. BARDOEL & H. WIJFJES (Red.) *Journalistieke cultuur in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- POERKSEN, B., DETEL, H. (2014). *The Unleashed Scandal: The End of Control in the Digital Age*. Exeter, UK: Imprint Academic.
- POWERS, S. (2008). Examining the Danish cartoon affair: mediatized cross-cultural tensions? *Media, War & Conflict*. Vol. 1(3): 339–359.
- RATKIEWICZ, J., CONOVER, M.D., MEISS, M., GONCALVES, B., FLAMMINI, A., MENCZER, F. (2011). Detecting and Tracking Political Abuse in Social Media. Proceedings of the Fifth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media
- RONSON, J. (2015) *So You've Been Publicly Shamed*. New York: Riverhead Books.
- SCHOLTEN, O., VASTERMAN, P., RUIGROK, N. (2007). *Media en Mabel. Een onderzoek naar de berichtgeving in vijf landelijke dagbladen over de affaire Mabel Wisse Smit*. Amsterdam: De Nederlandse Nieuwsmonitor.
- SMITH, R.H. (2013). *The Joy of Pain. Schadenfreude and the dark side of human nature*. Oxford University Press
- STARBIRD, K., MADDOCK, J., ORAND, M., ACHTERMAN, P., & MASON, R. M. (2014). Rumors, False Flags, and Digital Vigilantes: Misinformation on Twitter after the 2013 Boston Marathon Bombing. In *iConference 2014 Proceedings* (p. 654–662).
- SWAAN, A. DE (1996) Schade en schande: over schandalen. In: Willem HEUVES, Ad BOERWINKEL (red.) (1996). *Een wijze van kijken. Psychoanalyse en schaamte*. Pp 27-37. Amsterdam: Het Spinhuis.
- THOMPSON, J. B. (2000). *Political scandal: power and visibility in the media age*. Cambridge: Polity Press.
- TREEM, J.W., LEONARDI, P.M. (2012). Social Media Use in Organizations. Exploring the Affordances of Visibility, Editability, Persistence, and Association. *Communication Yearbook*, Vol. 36, pp. 143-189.
- TROTTIER, D. (2016). Digital Vigilantism as Weaponisation of Visibility. *Philosophy & Technology*, Springer.
- VASTERMAN, P. (2004). *Mediahype*. Amsterdam: Aksant.
- VASTERMAN, P. (2010). De digitale schandpaal. De invloed van internet op het verloop van affaires en schandalen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jaargang 38, nr 2, 118-139.
- VASTERMAN, P. (2015): Mediahype: de turbo van de nieuwsvoorziening. Kenmerken van zelfversterkende processen in het nieuws. In: J. BARDOEL & H. WIJFJES (Red.) *Journalistieke cultuur in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- VASTERMAN, P., WIJFJES, H. (2015). Rapport Project X Haren revisited. Een kritische beschouwing over onderzoek naar media in de Facebook-rellen van september 2012. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 43 [2], 108-126.
- WARD, J. (2015) Riding the Wave: How the ALS Ice Bucket Challenge used storytelling and user-generated content to embrace slacktivism. In: *Public Relations and Participatory Culture: Fandom, Social Media and Community Engagement*. New York, NY: Routledge, 169-180.

WIJKHUIS, V. & DE VRIES, A. (2014). De kopschoppers van Eindhoven. In: VAN DUIN, M., WIJKHUIJS, V. *Lessen uit crises en mini-crisis*. Den Haag: BoomLemma.

WILCZEK, B. (2016). Herd Behaviour and Path Dependence in News Markets: Towards an Economic theory of Scandal Formation. *Journal of Interdisciplinary Economics* 28(2) 1–31.

ZOONEN VAN L., VIS, F. & MIHELJ, S. (2010). Performing citizenship on YouTube: activism, satire and online debate around the anti-Islam video Fitna. *Critical Discourse Studies*, Volume 7, 2010, 249-262.

1e proef

Vrijwilligers in een politiezone

Het geheim van een goed huwelijk

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 123-134
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Eddy Van Daele¹ & Joyce Van de Voorde²

In tegenstelling tot in de ons omringende landen is de structurele inzet van vrijwilligers in Belgische politiezones nog steeds eerder uitzonderlijk. Een tweetal jaar terug gaf een analyserapport van de vaste commissie van de lokale politie (Vaste Commissie van de Lokale Politie, 2014), zelfs aan dat het in de huidige juridische context niet aan te raden is om met vrijwilligers aan de slag te gaan. Zoals zo vaak evolueren de geesten sneller op de werkvloer dan in de managementtoren. Zo incorporeerde politiezone Het Houtsche met succes een uitgebreide vrijwilligerswerking structureel in de organisatie. Dit voorbeeld werkt viraal en in sneltempo slaan ook andere zones deze weg in. Hoe bewijst de praktijkervaring dat de juridische en andere bezwaren tegen het werken met vrijwilligers geen substantiële belemmering vormen? Wat is de politieke en maatschappelijke meerwaarde van deze structurele inzet waarbij bewust gekozen werd voor een vrijwilligerstakenpakket zonder politieke bevoegdheden?

Inleiding

Dat de Belgische politie verzuipt in het werk is een open deur intrappen. Het zoveelste kerntakendebat op rij wil daaraan remediëren. Als rode draad door de opeenvolgende kerntakendiscussies loopt het afstoten van taken door de reguliere politie.

Enerzijds worden hierbij zaken die tot het traditionele politiewerk behoren vanuit de politie gekatapulteerd naar andere diensten/administraties of naar de private veiligheidssector. Denken we maar aan de bewaking van overheidsgebouwen, de beveiliging van geldtransporten, enz... Anderzijds worden een aantal taken afgebouwd of op zijn minst op een heel laag pitje gezet. Vaak gaat het hierbij om activiteiten die zich aan de preventiekant van het politiewerk situeren. In het laatste geval is dit vaak een voorstadium van het definitief afstoten van deze taken bij een onvermijdelijk volgend kerntakendebat. Denken we maar aan verkeerseducatie in scholen, weerbaarheidstrainingen voor diverse bevolkingsgroepen, adviezen omtrent veiliger wonen, enz...

In beide gevallen – overhevelen of downsizen van takenpakketten – geeft het discours vaak aan dat veiligheid een gedeelde verantwoordelijkheid van burgers en overheid is en dat het aan de burger is om nu ook eens zijn deel in dezen te doen. De auteurs zijn

¹ Hoofdcommissaris – korpschef Politiezone Het Houtsche, Master Criminologie.

² Bachelor criminologie – Universiteit Gent

de laatsten om deze stelling – genuanceerd – te betwisten. Een veilige(r) samenleving kan enkel en alleen tot stand komen in een coproductie tussen overheid en bevolking. Coproductie is evenwel meer dan taken afstoten of niet meer uitvoeren. In onze visie moet het veel meer een zorgvuldig ‘afgewogen’ samenwerking zijn. Dergelijke wijze van samenwerken kan heel diverse vormen aannemen.

In deze bijdrage belichten we één van deze vormen meer bepaald het structureel werken met vrijwilligers in een politieorganisatie.

In Nederland en Groot-Brittannië is dit al lang ingeburgerd. De inzet van vrijwilligers gaat hierbij ook behoorlijk ver. In de Belgische context is dit een vrij recente evolutie. De initiatieven op dit vlak zijn zeker nog geen gemeengoed. Ze worden bovendien bijzonder kritisch bekeken, niet in het minst door politiemensen zelf. Maar ook de juridische dienst van de geïntegreerde politie en de syndicale organisaties zijn koele minnaars van een vrijwilligerswerking binnen de politie. Het feit dat het wetgevend kader voor het werken met vrijwilligers in een politiecontext nogal wat vragen oproept is daar niet vreemd aan (Vaste Commissie van de Lokale Politie, 2014, 51).

In dit artikel gaan we eerst wat nader in op het begrip ‘vrijwilliger’ in de Belgische context in het algemeen en binnen de politie in het bijzonder. Vervolgens bekijken we de concretisering van de vrijwilligerswerking in politiezone Het Houtsche. Deze zone pioniert – met behoorlijk succes – met het gestructureerd inbedden van vrijwilligers in een politiekorps. Het is een voorbeeld dat trouwens veel navolging krijgt³. We sluiten af met een blik op de toekomst. Welke richting willen of kunnen we uit op dit domein?

1 Vrijwilligers bij de overheid? Over vlag en lading

Vrijwilligerswerk bij de overheid kan gesitueerd worden binnen het ruime domein van burgerparticipatie (Smeets et al., 2011). Dit begrip kan op sterk uiteenlopende wijzen ingevuld worden. Burgerparticipatie varieert in zijn meest elementaire vorm van het meedenken met de overheid op allerlei manieren – enquêtes, inspraakvergaderingen, enz... – tot het effectief uitvoeren van een aantal taken voor de overheid of op haar vraag. Het is vooral op dit laatste aspect dat wij focussen.

De Belgische vrijwilligerswet⁴ van 2005 omschrijft vrijwilligerswerk als: *“elke activiteit die onbezoldigd en onverplicht wordt verricht ten behoeve van één of meerdere personen, andere dan diegene die de activiteit verricht, van een groep of organisatie of van de samenleving als geheel en die ingericht wordt door een organisatie anders dan het familie- of privéverband van diegene die de activiteit verricht en die niet door dezelfde persoon en voor dezelfde organisatie wordt verricht in het kader van een arbeidsovereenkomst, een dienstencontract of statutaire aanstelling.”*

In deze definitie komen drie kernbegrippen naar voren: de organisatie, de vrijwilliger en de activiteiten.

³ Politiezones Geel – Laakdal – Meerhout, Geraardsbergen – Lierde, Schelde – Leie, St.-Niklaas, Zara en Noord

⁴ Wet van 3 juli 2005 betreffende de rechten van de vrijwilligers (BS 29 augustus 2005)

– *De organisatie*

Wat dit betreft staat het buiten kijf dat de overheid – en een politiezone bij uitbreiding – als publiek rechtspersoon op vrijwilligers een beroep kan doen. De samenleving als geheel is hierbij de begunstigde.

– *De vrijwilliger*

Zijn/haar inzet mag dan wel vrijwillig zijn maar is zeker niet vrijblijvend. Het is een engagement (Demuyndt, 2013), als het ware een wederzijdse inspanningsverbintenis. De vrijwilliger zet zich in voor de organisatie die hem een zinvolle tijdsbesteding aanbiedt en hem daarin begeleidt en informeert. De inzet is niet beperkt qua uren maar de (on)kostenvergoeding is op heden fiscaal gelimiteerd tot € 1.308,38 per jaar (Hambach, 2014, 32).

– *De activiteiten*

In essentie komt het erop neer dat het moet gaan om complementaire taken die de dienstverlening een extra cachet geven. De organisatie moet haar kerntaken kunnen blijven uitvoeren als de vrijwilligers plots zouden wegvallen (Hambach, 2012, 5).

2. Vrijwilligers bij de Belgische politie

2.1. Algemeen

Binnen de filosofie van de gemeenschapsgerichte politiezorg is het samenwerken met de inwoners één van de basisuitgangspunten. In deze context zien we dat 45 op de toenmalige 195 politiezones (2014) onder één of andere vorm ‘vrijwillig’ met inwoners samenwerkingsafspraken maken (Hambach, 2012, 5). Deze samenwerkingsverbanden zijn evenwel zelden of nooit structureel in de organisatie ingebed. Veelal gaat het om inzet ‘in de marge’ bv. gemachtigd opzichters aan scholen, coördinatie van buurtinformatienetwerken, punctuele inzet bij het uitvoeren van bevragingen, klusjes uitvoeren, enz...

Als we even over de grens kijken dan zien we dat zowel in Nederland als in Groot-Brittannië het gestructureerd werken met ‘vrijwillige politie’ sedert jaar en dag ingeburgerd is.

Nederland kent een ‘gesplitst systeem’ van vrijwilligers. Enerzijds is er de vrijwillige politie met algemene politiebevoegdheid. Deze mensen hebben een statuut en volgen de facto een identieke opleiding als hun beroepscollega’s. Ze worden dan ook volwaardig ingezet in de politiewerking. Anderzijds werkt de Nederlandse politie ook met zogenaamde volontairs die geen politiestatuut hebben en in de praktijk vooral ondersteunende taken uitvoeren. Zij hebben ook geen opsporingsbevoegdheid met uitzondering van de ‘buitengewoon opsporingsambtenaren’ (BOA) die in bepaalde domeinen kunnen optreden binnen zekere grenzen, bv. acteren van aangiftes in wijkkantoren, enz... (Demuyndt, 2013, 12-13). De volontairs vervullen vaak preventieve taken zoals bv. infoverstrekking, hulp aan toeristen, enz...

In Groot-Brittannië zijn er eveneens politievrijwilligers van tweeërlei aard. Enerzijds zijn er de ‘special constables’ die min of meer vergelijkbaar zijn met de Nederlandse

vrijwillige politie. Deze groep krijgt een uitgebreide opleiding en wordt ook ingezet bij het patrouilleren, enz... Anderzijds is er de 'police support volunteer' die sterk vergelijkbaar is met de Nederlandse volontair.

Wat opvalt is dat de vrijwilligers, van welke aard ook, in beide landen structureel in de organisatie zijn ingebed. Er zijn duidelijke spelregels voor het rekruteren, selecteren, opleiden, omkaderen en inzetten van de diverse types vrijwilligers.

2.2. De situatie in België nader bekeken (Van de Voorde, 2016)

Algemeen

Een werkgroep binnen de Vaste Commissie van de Lokale Politie (VCLP) maakte in 2014 een analyserapport over vrijwilligers bij de politie (Vaste Commissie van de Lokale Politie, 2014). Zowel leden van de lokale politie, de federale politie, als de VCLP zelf maakten hiervan deel uit. Deze werkgroep ging aan de hand van een bevraging bij de toenmalige 195 lokale politiezones in ons land na wat de behoeften en verwachtingen zijn met betrekking tot de inzet van vrijwilligers bij de politie. Er werd tevens gepeild naar voor- en nadelen en randvoorwaarden (Pirard & Voesen, 2015) van het werken met vrijwilligers. In 47 van de 126 politiezones die de vragenlijst invulden waren al vrijwilligers aan de slag. De bevraging gaf aan dat 82 van deze 126 zones de intentie uitten om ook of nog meer vrijwilligers in te schakelen. Op het moment van de bevraging werden vrijwilligers vooral ingezet als gemachtigd opzichter en coördinator voor buurtinformatienetwerken. De bevroegde zones gaven eveneens aan dat zij in de toekomst voornamelijk meer vrijwilligers zouden willen inzetten voor diefstalpreventieadvies en burenbemiddeling. De zones willen vrijwilligers vooral inschakelen voor taken die niet door operationele personeelsleden uitgevoerd *moeten* worden. Een verregaande inzet van vrijwilligers, zoals in Nederland, komt niet uit de toekomstvisie naar voren.

Voordelen

Als voordelen bij het inzetten van vrijwilligers bij de politie geeft men als belangrijkste redenen capaciteitswinst en een betere gemeenschapsgerichte werking op. De secundaire redenen zijn het financieel 'voordeel', de grote motivatie van vrijwilligers en een groter draagvlak voor de politieke werking bij de bevolking.

Door het inbedden van vrijwilligers in het politiewerk verbetert de samenwerking tussen inwoners en politie. De legitimiteit van de politie verhoogt doordat de vrijwilligers de politie beter leren kennen. Daarnaast is het werken met vrijwilligers positief voor het imago van de politie en werkt het drempelverlagend naar de bevolking toe.

Nadelen

De respondenten aan de bevraging zagen als grootste nadelen de twijfel over de beschikbaarheid van voldoende 'goede' kandidaten en de te vrijblijvende inzet van de vrijwilligers omdat ze niet contractueel gebonden zijn. Er werd tevens aangegeven dat ze soms moeilijk inzetbaar of niet flexibel zijn, dat er geen minimumduur bepaald is voor hun inzet en dat er mogelijk een groot verloop van vrijwilligers kan zijn. Voor de politiezones heeft ook de omkadering en begeleiding een grote impact qua capaciteit. De vrijwilligers

hebben immers nood aan kwalitatieve begeleiding, opleiding, omkadering en controle. De moeilijkheden omtrent het beroepsgeheim worden door de politiezones eveneens als nadelig beschouwd. Verder wordt ook het gebrek aan wettelijke omkadering -en toezicht op de naleving ervan – net als issues omtrent selectie vermeld. Daarbij wordt onder andere gewezen op de afwezigheid van selectiecriteria en mogelijke fouten bij het selecteren en screenen van kandidaten. De top vijf van nadelen wordt afgesloten met mogelijk machtsmisbruik en onvoldoende professionaliteit. Dit laatste slaat op de perceptie dat de politie mogelijk als minderwaardig of ongeloofwaardig beschouwd wordt wanneer vrijwilligers ingezet worden.

Randvoorwaarden

Qua randvoorwaarden gaven de respondenten van de bevraging aan dat het voorzien in opleiding, begeleiding, omkadering, emotionele en logistieke ondersteuning, bijsturing en controle de belangrijkste randvoorwaarde is om vrijwilligers in te schakelen in hun organisatie.

Op de tweede plaats staat het maken van afspraken die betrekking hebben op het rekruteren en screenen van vrijwilligers. Hierbij is het noodzakelijk dat er competentie- en functieprofielen opgesteld worden. Het maken van afspraken die betrekking hebben op het takenpakket van de vrijwilligers sluit de top drie af. Buiten de top drie staat vervolgens nog de vraag naar een helder wettelijk kader en het maken van duidelijke algemene afspraken. Algemene afspraken moeten duidelijkheid scheppen over de noden binnen het korps, het inzetten van middelen, het uitvoeren van taken en het naleven van richtlijnen. Afspraken die betrekking hebben op de bevoegdheden en verantwoordelijkheden van vrijwilligers sluiten het rijtje af.

Juridisch advies

In het rapport werd door de juridische dienst van de geïntegreerde politie een omstandig juridisch advies geformuleerd waarin de randvoorwaarden gedefinieerd worden om vrijwilligers bij de politie, en bij uitbreiding in de veiligheidssector, toe te laten.

Een eerste randvoorwaarde betreft het niet toekennen van politiebevoegdheden aan vrijwilligers omdat politiebevoegdheden verbonden dienen te blijven aan het specifiek autonoom statuut van de politieambtenaren. Dat is immers gekoppeld aan een streng selectiebeleid en een eigen deontologie. Het is om die reden dat bijvoorbeeld gemeenschapswachters in het verleden geen politiebevoegdheden kregen.

Geen kennis en uitwisseling van (persoons)gegevens is de tweede randvoorwaarde. De uitwisseling van informatie tussen politieambtenaren en vrijwilligers vormt een probleem. Bij bepaalde taken wordt informatie, die enkel voor politieambtenaren bestemd is, nu ook aan gewone burgers meegedeeld. Ook al vervullen vrijwilligers taken van en voor de politie, het blijven, onder meer in het raam van de privacywetgeving, gewone burgers. Om het privéleven van burgers te beschermen is de verwerking van persoonsgegevens aan strikte regels onderworpen. Zowel de overdracht van informatie van politieambtenaren aan vrijwilligers, als het gebruik van informatie door de vrijwilligers, wordt als een verwerking beschouwd. In beide gevallen is dan ook toestemming van de

betrokken burgers vereist. Ze dienen op de hoogte te zijn van het vrijwilligersstatuut van degene die de taak uitvoert.

De derde randvoorwaarde betreft het verbod op toegang tot bepaalde databanken. Enkel leden van politiediensten hebben de taak om gegevens en inlichtingen in te winnen met betrekking tot gebeurtenissen, groeperingen en personen die een concreet belang hebben voor het uitvoeren van de opdrachten van bestuurlijke en gerechtelijke politie. Bovendien legt de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer in haar adviezen sterk de nadruk op het zeer gevoelige karakter van de gegevens in de Algemene Nationale Gegevensbank (ANG). Daarom lijkt het niet wenselijk dat vrijwilligers toegang krijgen tot deze databank. Het is tevens niet de bedoeling om vrijwilligers opdrachten te laten uitvoeren die tot het takenpakket van gemeenschapswachten behoren, bijvoorbeeld sensibiliserings- of preventiecampagnes, of die deel uitmaken van het takenpakket van agenten van politie, zoals het regelen van verkeer. Het is bovendien niet wenselijk dat vrijwilligers opdrachten overnemen van private veiligheidsdiensten.

Wanneer vrijwilligers ingezet worden in een politieorganisatie, moet ook onderzocht worden in welke mate de deontologische code van de politie op hen van toepassing is. Deze code geeft bijvoorbeeld aan dat gedragingen die het vermoeden van onpartijdigheid of onafhankelijkheid aantasten, vermeden moeten worden. De deontologische code beschrijft ook de beroepsverenigbaarheden, die eveneens op vrijwilligers van toepassing zouden moeten zijn. Ook het feit dat er geen garantie is dat vrijwilligers informatie die ze verkregen hebben, niet zullen gebruiken voor andere doeleinden wordt als tegenargument vermeld. Een laatste aandachtspunt is de veiligheid van de vrijwilligers. De taken die vrijwilligers uitoefenen, mogen hun eigen veiligheid niet in het gedrang brengen.

Conclusie van VCLP naar aanleiding van de resultaten van de bevraging

Op basis van de bevraging en het advies van de juridische dienst van de geïntegreerde politie is de conclusie dat het inzetten van vrijwilligers op een verregaande manier bij de Belgische politie niet wenselijk én ook niet mogelijk is. Toch stelt de VCLP vast dat een aantal politiezones voor een aantal taken reeds vrijwilligers inschakelen. De werkgroep van de VCLP geeft dan ook te kennen dat een aantal maatregelen genomen moeten worden als het de bedoeling is de vrijwilligerswerking bij de politie te behouden of zelfs uit te breiden. Het huidig wetgevend kader dient aangevuld te worden met mogelijkheden om vrijwilligers bij de politie in specifieke omstandigheden in te zetten voor specifieke taken. Daarnaast moet het eventueel mogelijk gemaakt worden dat burgers zich in bijberoep kunnen inzetten binnen politiediensten om op die manier piekperiodes en -activiteiten beter te kunnen beheersen. Ook de Vaste Commissie van de Lokale Politie is dus maar matig enthousiast voor het inzetten van vrijwilligers bij de politie.

Op de werkvloer zijn er toch reeds zones die met vrijwilligers aan de slag gaan. Niet-tegenstaande het ontbreken van een specifiek wettelijk kader voor politievrijwilligers biedt de vrijwilligerswet toch behoorlijk wat mogelijkheden om dit te doen. Hierna volgt een voorbeeld vanuit de praktijk.

3. Vrijwilligers in politiezone Het Houtsche

3.1. Over de zone

De politiezone “Het Houtsche” levert politiedienst in de gemeenten Beernem, Oostkamp en Zedelgem aan iets meer dan 63.000 inwoners. Het politiekader telt 92 operationelen en 22 burgermedewerkers. Buiten Oostkamp, dat semiverstedelijkt is, heeft de zone een eerder landelijk karakter. De zone wordt doorsneden door twee autosnelwegen met in totaal vier op- en afritcomplexen alsook het klaverblad dat beide autosnelwegen verbindt. Daarnaast doorkruisen ook een aantal grotere gewestwegen de zone. Deze goede bereikbaarheid komt ook rondtrekkende dadergroepen goed uit. Het voornaamste probleem in de zone is dan ook een vrij hoog aantal eigendomsdelicten. Vooral woninginbraken, inbraken in bedrijven en diefstal uit voertuigen scoren hoog. In de diverse actieplannen wordt dit probleem vanuit meerdere invalshoeken aangepakt.

Zo is er op elke op- en afrit ANPR-camerabewaking⁵. Ondertussen zijn ook twee trajectcontroles met ANPR-technologie in werking. Dit levert vooral rechnermatig goede resultaten op. Het ophelderingspercentage steeg door de inzet van deze camera's met een derde. Daarnaast wordt er via buurtinformatienetwerken, een eigen App en WhatsAppgroepen op bedrijventerreinen en in handelscentra behoorlijk kort op de bal gespeeld bij meldingen van verdachte gedragingen. In de voorbije twee jaar daalde het aantal woninginbraken met meer dan een derde.

Een pijnpunt was het werken aan de diefstalpreventiekant. Een aantal politiemensen waren opgeleid als diefstalpreventieadviseur. De combinatie met hun ‘gewone werk’ zorgde er evenwel voor dat vragen van inwoners voor preventieadvies niet op een behoorlijke termijn konden afgewerkt worden. Bovendien was men – om capaciteitsredenen – puur reactief bezig. Adviezen kwamen er enkel op vraag, behalve voor wie slachtoffer was van een inbraak. Daar werd standaard preventieadvies aangeboden. Het was vooral vanuit deze insteken dat het idee rees om vrijwilligers te zoeken die deze taak onder regie van de politie konden uitvoeren.

3.2. Visie van de korpschef

Het idee om met vrijwilligers te werken zorgde vanuit diverse hoeken voor behoorlijk wat weerstand. Zo waren de eigen politiemensen eerder argwanend. Kan je die taak zomaar aan burgers toevertrouwen. Zijn die daarvoor wel opgeleid? Ons werk wordt ‘afgenomen’, enz... Ook vanuit syndicale hoek was er tegenwind. De vrees bestond er daar vooral in dat de huidige tewerkstelling zou afgebouwd worden en een aantal taken ‘goedkoper’ via vrijwilligers zouden afgewerkt worden. Bovendien was er het hoger besproken rapport van de VCLP dat ook niet echt positief was.

De korpschef was niet echt onder de indruk van deze tegenargumenten. Hij vergelijkt deze situatie met een slipcursus in de autorijschool. Wie dergelijke cursus volgt moet als eerste proef steevast traag door een parcours met allerlei obstakels rijden. Quasi elke kandidaat knalt van het ene obstakel tegen het andere. Nadien verklaart de instructeur hoe het wel foutloos kan. Je moet niet naar de obstakels maar wel naar de vrije ruimte

⁵ Automatic numberplate recognition.

ertussen kijken. Dit is de perfecte metafoor voor de problematiek van het werken met vrijwilligers. Kijk niet naar alle juridische en andere obstakels maar kijk naar wat in de huidige context 'vrije ruimte' is en zo kom je er probleemloos doorheen.

3.3. Het traject

Vorbereiding intern

In het managementteam van de zone werden de kantlijnen waarbinnen het project kon uitgebouwd worden vastgelegd. Voornaamste 'guidelines' hierbij;

- De hoofdbedoeling is om het aantal diefstalpreventieadviezen kwantitatief drastisch te verhogen en kwalitatief op een hoger peil te brengen;
- Ook de inzet op andere domeinen in het kader van verkeersveiligheid en -educatie moet waar mogelijk maximaal door vrijwilligers ingevuld worden;
- De inzet van vrijwilligers mag er niet toe leiden dat de politie haar informatiepositie bij de bevolking verliest. Het is immers vaak via de preventieve activiteiten dat de politie met veel mensen in contact komt en een positief imago opbouwt. Dit positief imago levert vaak onmiddellijk of naderhand informatie op in het kader van andere politieke dossiers;
- Daarom worden de vrijwilligers ingebed in de politieke wijkwerking en telkens gekoppeld aan een wijkteam;
- De vrijgekomen politiecapaciteit moet volledig geherinverteerd worden in de aanpak van eigendomsdelicten en dit vooral door extra ANPR-patrouilles op risicotijdstippen in de risicozones van dat moment;
- Er wordt via politieraadsbesluit een kader gecreëerd dat de vrijwilligerswerking duidelijk regelt;
- Hierbij passeren alle aspecten de revue zoals rekrutering en selectie, opleiding en bijscholing, opdrachten, aantal vrijwilligers, legitimatie, onkostenvergoeding, verzekering, enz...;
- De vrijwilligerswerking wordt gecoördineerd door de directeur 'veiligheid' binnen de zone;
- De vrijwilligers moeten in de 'korpsbeleving' als volwaardige medewerkers beschouwd worden;
- Dit moet onder meer gebeuren via introductie in de wijkteams, een nieuwsbrief, deelname aan activiteiten van de vriendenkring, deelname aan korpsfeesten, enz...;
- De communicatie naar de bevolking moet zowel bij het begin maar ook gedurende het volledige traject bijzonder goed opgevolgd worden.

Fiat van het beleid

Het idee werd eerst afgetoetst met de beleidsorganen van de politiezone. Zowel vanuit politiecollege, politieraad als zonale veiligheidsraad kwam er groen licht om een vrijwilligersproject op te starten. Het feit dat de politiezone op een structurele wijze extra service en dienstverlening aan de bevolking wou bieden was hierbij van doorslaggevend belang. Het vrijkomen van een stuk politiecapaciteit dat niet wordt 'weg bespaard' maar geherinverteerd in extra patrouilles met ANPR-voertuigen was een belangrijk pro-argument. De politieraad keurde dan ook unaniem de zogenaamde 'Basisvrijwilligersovereenkomst' goed (Politieraad Het Houtsche, 2014).

Concrete uitwerking

– Rekrutering

Via diverse communicatiekanalen (pers, infobladen, websites, sociale media, enz...) werd medio 2014 een oproep gedaan naar kandidaat vrijwilligers. Hierbij was al heel wat info te vinden over het gezochte profiel, de opdrachten, het kader waarbinnen men zou werken, enz... Het persbericht werd onmiddellijk opgepikt door de VRT en zat 's middags al op het journaal. Dit was mooi meegenomen als publiciteit maar maakte ook meteen de weerstand – vooral uit syndicale hoek – duidelijk. De oproep leverde een veertigtal kandidaten op. Voor deze mensen werd een infosessie georganiseerd waarin alle aspecten uitgebreid besproken werden qua profiel, gevraagd engagement, kader waarbinnen men zou werken, enz.. Zelfselectie was ook in dezen de beste selectie. Na de infosessie bleven er nog 24 kandidaten over die zich herkenden in het gevraagde profiel.

– Selectie

Met de 24 kandidaten werden selectiegesprekken gehouden. De antecedenten van de kandidaten waren op voorhand bekeken via het opvragen van een 'blanco strafregister', een nazicht in de politieële databanken en een bevraging van de wijkinspecteur. De gesprekken peilden vooral naar de motivatie van de kandidaten, het waarom van hun interesse en hun communicatieve vaardigheden. Eén kandidaat werd in deze fase afgewezen.

– Opleiding

Van de 23 overblijvende kandidaten haakten er nog drie af gedurende de opleiding. De voornaamste reden was dat ze de opleiding te zwaar vonden. Van de twintig resterende kandidaten kozen er zestien voor het werkveld 'diefstalpreventieadvies' al dan niet in combinatie met andere domeinen zoals fietscontrole, bedienen tuimelwagen, enz... Vier opteerden voor inzet op andere preventiedomeinen vooral in het raam van verkeersveiligheidspreventie. De kandidaten 'diefstalpreventie' volgden de voorziene officiële cursus van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze loopt over negen cursusedagen en wordt afgesloten met een eindwerk en een examen. Alle kandidaten slaagden en ontvingen de officiële legitimatiekaart van het Ministerie. Sindsdien volgen ze ook steeds de voorziene bijscholing die dit jaar ging over preventie specifiek naar senioren toe. De vier andere kandidaten en ook enkele diefstalpreventieadviseurs ontvingen een opleiding die intern de politiezone werd georganiseerd en gegeven inzake verkeersveiligheid. Onder meer preventieve fietscontroles, bediening van de tuimelwagen en organisatie en begeleiding van een fietsbehendigheidsparcours kwamen aan bod.

– Uitrusting

De zone investeerde in vestjes met het logo van de zone en met als opschrift 'vrijwilliger Het Houtsche' en voorziet elke vrijwilliger van een legitimatiekaart. De voorziene kledij wordt bij elke preventieactiviteit gedragen. Alle georganiseerde

preventieactiviteiten worden steeds kenbaar gemaakt op de website van de politiezone, via sociale media, enz...

– De koppeling aan de wijkteams

De vrijwilligers werden sinds de start ingebed in een wijkteam. Er werden vooreerst introductiedagen in elk wijkteam georganiseerd. Bij alle activiteiten van de vrijwilligers in de scholen of bij andere organisaties is ook telkens een wijkagent aanwezig. Zo behoudt hij zijn informatiepositie. Bij het geven van ‘individuele diefstalpreventieadviezen’ legt de wijkagent op voorhand de contacten met de aanvrager(s) en met de vrijwilliger die het plaatsbezoek zal uitvoeren. Bij ‘massascreening’ van een wijk op vlak van inbraakpreventie gebeurt de coördinatie door de directeur veiligheid.

– De resultaten

In het eerste werkjaar na de opleiding werden iets meer dan 1500 vrijwilligersuren gepresteerd. Ongeveer 900 uur ging op aan diefstalpreventieadvies, voordrachten over inbraakpreventie en preventieve acties tegen inbraken in voertuigen. De resterende uren werden voornamelijk aan preventieve acties inzake verkeersveiligheid besteed zoals preventieve fietscontroles, dodehoekpreventie, acties gordeldracht met de tuimelwagen, enz...

– De politiewinst

Sinds de inzet van vrijwilligers als diefstalpreventieadviseur worden alle diefstalpreventieadviezen door hen gegeven. Hierdoor geven we er een pak meer dan voorheen. De grootste winst zit hem dus in extra politiedienstverlening naar de bevolking toe. Door de inzet van vrijwilligers – diefstalpreventieadviseurs kunnen we bovendien elke binnenkomende adviesaanvraag binnen de week volledig afhandelen. Daar bovenop screenen we elke twee maanden een volledige wijk op het gebied van diefstalpreventie. Dit konden we voor de inzet van vrijwilligers niet aan.

Op de andere preventiedomeinen ‘winnen’ we jaarlijks ongeveer 600 politie-uren uit in vergelijking met de periode vooraleer we met vrijwilligers werkten. Voeg je daar de winst bij van het diefstalpreventieadvies dat voorheen door politiemensen gegeven werd dan komen we aan 1.000 uren ‘nettowinst’ qua politie-inzet. De coördinatie van dit alles kost de facto niets meer dan voorheen gezien ook de politie-inzet gecoördineerd moest worden. De vrijgekomen politiecapaciteit werd geïnvesteerd in extra ANPR-patrouilles. Concreet kunnen we in de meest inbraakgevoelige maanden oktober, november en december vijf keer per week een extra patrouille de baan opsturen in de risico-uren.

3.4. Hoe zit dat nu met die voor- en nadelen?

Voordelen

Er zijn heel wat voordelen. We sommen de voornaamste op. Er kan een pak meer service aan de bevolking gegeven worden. We slagen er nu in om veel meer preventieadvies, kwaliteitsvoller en op veel kortere termijn af te leveren. Bovendien kunnen we tweemaandelijks een volledige wijk screenen op inbraakveiligheid wat voorheen ondenkbaar was.

Tweede voordeel is dat de vrijwilligersinzet een winst aan vrijgekomen politiecapaciteit oplevert. Deze wordt geherinvesteerd in gerichte inzet in het kader van het actieplan 'eigendomsdelicten'. De vrijwilligers zijn bovendien echte 'visitekaartjes' voor de zone. Ze werken heel klantgericht en klantvriendelijk wat het imago van de zone ten goede komt. De vrijwilligers werken heel kwaliteitsvol en zijn sterk gemotiveerd. De vrijwilligers zijn op korte termijn geïntegreerd in de organisatie en de weerstanden zijn zowel bij individuele medewerkers als bij de syndicale organisaties verdwenen. De wijkteams vinden de vrijwilligers een echte meerwaarde in hun wijkgebied en wijkwerking.

De (vermeende?) nadelen

Na anderhalf jaar werking kunnen wij geen echte nadelen vermelden. Wel moeten we er rekening mee houden tijdig te voorzien in het op peil houden van de vrijwilligerspool. Ongeveer twee derden zijn 'jonge senioren', een gegeven waar rekening moet mee gehouden worden qua zorgen voor continuïteit in de werking. Tot op heden kregen we nog geen enkele klacht omtrent het optreden van onze vrijwilligers. Felicitaties waren er wel bij de vleet. De noodzakelijke omkadering is ons inziens geen nadeel maar net een succesbepalende factor voor het werken met vrijwilligers. Bovendien is de meerkost hiervan te verwaarlozen. Ook acties van politiemensen zelf moeten immers voorbereid en gecoördineerd worden. De juridische bezwaren vormen bij ons geen probleem omdat we perfect binnen de huidige vrijwilligerswet werken.

4. De toekomst van vrijwilligers bij de lokale politie Het Houtsche.

Het Houtsche gaat sowieso verder de ingeslagen weg op. Er is geen sprake van het afbouwen van de vrijwilligersactiviteiten maar wel van het verder uitbouwen van de inzet van vrijwilligers. Er is binnen de huidige regelgeving voldoende ruimte en marge om de vrijwilligerswerking tot een echte meerwaarde voor de politiezone en haar bevolking te maken.

De zone is geen vragende partij voor een uitbreiding van de vrijwilligerswerking naar Nederlands en Brits model waarbij vrijwilligers ook het reguliere politiewerk gaan uitvoeren. Er is hiervoor geen draagvlak bij het beleid, de korpsleiding en ook in de organisatie zelf. De visie van onze beleidsorganen en van de korpschef is dat de vrijwilligersinzet zich op het preventieve domein situeert. De capaciteitswinst die hierdoor ontstaat wordt aan de operationele kant geherinvesteerd in de aanpak van eigendomsdelicten via ondermeer extra patrouilles op ANPR-voertuigen.

Besluit

Er is de voorbije jaren heel wat te doen geweest omtrent het werken met vrijwilligers in de Belgische politiecontext. Koudwatervrees was hierbij de rode draad doorheen het verhaal. Er werden vanuit diverse hoeken alleen maar obstakels gezien en/of opgeworpen om niet met vrijwilligers aan de slag te gaan.

Het is een vaststaand gegeven dat de huidige juridische context het niet mogelijk maakt om met vrijwillige politiemensen naar Nederlands en Brits model te werken waarbij zij volwaardige politieke bevoegdheden krijgen en uitoefenen. Vraag is of dit noodzakelijk is om een vrijwilligerswerking in een politiedienst tot een echte meerwaarde te maken?

De ervaringen in politiezone Het Houtsche leren ons alvast dat dit niet zo is. De huidige vrijwilligerswet laat een politiezone toe vrijwilligers in te zetten op meerdere preventieve domeinen. Hierbij wordt een echte politieke meerwaarde voor de inwoners gecreëerd door het herinvesteren van de vrijgekomen capaciteit in extra politiepatrouilles. Dit voorbeeld krijgt meer en meer navolging en zal de criminaliteits- en verkeersveiligheidspreventie – die in België nog steeds voor een belangrijk deel bij de politie zit – ongetwijfeld een nieuw elan geven.

Bibliografie

- DEMUYNCK, A. (2013). Vrijwilligers bij de politie: haal eens een burger als partner is huis in DEMUYNCK, A., DE PAUW, K., MATTHIJSSE, M., DECLERCQ, B., VAN CLEVEN, C. EN RONDELEZ, R., Vrijwilligers in veiligheid. Mechelen, Kluwer.
- HAMBACH, E. (2012). Handboek werken met vrijwilligers, de regels en de praktijk. Brussel, Politeia
- HAMBACH, E. (2014). Vlaanderen vrijwilligt. Brussel. Politeia.
- MEIJS, L.C.P.M., ROZA, L. (2010). ECSP webpublicatie: Volontairs en vrijwillige politieambtenaren binnen de politie: waar liggen de blokkades voor een vrijwilligersvriendelijke cultuur.
- PIRARD, P. & VOESSEN, M. (2015). Vrijwilligers: politie van de toekomst. Brussel. Vigiles 21/1.
- POLITIERAAD HET HOUTSCHE. (2014). Basisvrijwilligersovereenkomst.
- SMEETS, M.E., OS, P.V., ROOKHUIZEN, B., MOOR, L.G. (2011). Brainstorm over het ongekende potentieel van vrijwillige politie. Burgerparticipatie. Cahiers politiestudies 2001-2.
- VAN DE VOORDE, J. (2016). Vrijwilligers bij de politie: een vergelijkende studie tussen België, Nederland en Groot-Brittannië. Bachelorproef Universiteit Gent, vakgroep Criminologie, strafrecht & sociaal recht, academiejaar 2015-2016
- VAN STEDEN, R., MEHLBAUM, S. & WEIMAR, L. (2015). Politievrijwilligers (on)gewenst? Stichting maatschappij en veiligheid.
- VASTE COMMISSIE VAN DE LOKALE POLITIE, (2014). Analyserapport bevraging vrijwilligers bij de politie



Discussie. Vigilantes en digilantes

Democratische spelregels voor burgerpatrouilles en opsporingsmeutes

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 135-143
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Bas van Stokkom¹ & Eric Bervoets²

In 2016 werd Nederland geconfronteerd met enkele incidenten van eigenrichting die veel stof deden opwaaien. Eén ervan was de ‘aanhouding’ door leden van de Soldiers of Odin van een jonge asielzoeker in Winschoten die enkele vrouwen zou hebben lastiggevallen. De groep heeft zich voorgenomen op straat te patrouilleren om criminele asielzoekers op te sporen en werpt zich op als een weerkorps. Sommige leden gebruiken racistische frasen en sympathiseren openlijk met extreemrechts. Andere burgerwachtgroepen hebben soms te maken met ‘heethoofden’ die bijvoorbeeld dreigen met honkbalknuppels los te gaan op intimiderende jongeren (Bervoets, Van Ham en Ferwerda, 2016; Lub 2016). Ook andere incidenten hadden kenmerken van eigenrichting, zij het dat het daarbij vooral ging om opruiing, bedreiging en beschaming op de zogenaamde sociale media. Het gaat onder ander om de uitzwaaidagen en de oproep om ‘ratten te vangen’ in de Zaandamse wijk Poelenburg waar jongeren ernstige overlast veroorzaakten en politiemensen treiterden (Terpstra 2016; Vasterman in dit nummer).

Tegen de achtergrond van incidenten van eigenrichting merkt criminoloog Jan Terpstra op dat burgerparticipatie in de veiligheidszorg zijn onschuld lijkt te hebben verloren. Burgerparticipatie ‘lijkt te worden overgenomen door groepen die doelbewust uit zijn op het verminderen van gastvrijheid, medemenselijkheid en tolerantie onder het motto van het belang van veiligheid’ (2016: 87). Daarbij speelt dat burgerparticipatie in de ‘echte’ werkelijkheid zich niet meer goed laat scheiden van allerlei uitingen van onvrede op de sociale media. De kans dat onder meer oproepen om bepaalde personen de les te lezen of in een kwalijk licht te plaatsen ‘lijken steeds meer een vervolg te krijgen in directe actie’ (2016: 84).

Publieke acties om verdachte personen eigenhandig op te sporen en aan te houden worden snel afgekeurd. Sommige groepen koketteren met gewelddadig optreden. De vraag is of zij überhaupt wel respect hebben voor rechtstatelijke waarden. Bij nadere reflectie ligt dat echter ingewikkelder. Zo kunnen groepen burgers die verdachte personen trachten op te sporen, van mening zijn dat het recht zijn loop moet hebben. Zij kunnen ook legitieme belangen verwoorden, zoals ‘minder immigratie’. Volgens

¹ Senior Onderzoeker, Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

² Doctor, Criminoloog en Bestuurskundige, verbonden aan Bureau Bervoets.

de politie is er weinig aan de hand zolang de groepen toezicht houden en informatie verschaffen.

In deze discussiebijdrage gaan we in op de vraag in hoeverre het optreden van burgerpatrouilles (on)acceptabel kan worden genoemd. Het gaat daarbij niet om de vraag naar geweld of de dreiging daarmee. Dat is – behoudens noodweer – sowieso bij wet verboden. De (on)aanvaardbaarheid van burgeropsporing en -handhaving kan ook aan democratische spelregels worden getoetst. Een herwaardering daarvan is naar onze mening noodzakelijk. De laatste decennia lijken burgerinitiatieven in mindere mate te worden beoordeeld vanuit het perspectief van de rechtsgemeenschap, de publieke zaak en de bijdrage van burgerschap daaraan. Er is een ‘neoliberaal burgerschap’ ontstaan waarin individuele rechten heilig zijn verklaard; beledigen, belasteren en opruien worden voortaan gerekend tot ‘legitieme’ omgangsvormen tussen burgers die het debat zouden ‘verrijken’. Wij menen dat niet deze ‘private uitingen’ maar de normen van verantwoordelijk burgerschap leidraad zouden moeten zijn.

Eerst bespreken we onder de noemer van ‘valkuilen’ een reeks riskante en onwenselijke aspecten van burgerwachten. Vervolgens staan we stil bij de Soldiers of Odin om te illustreren dat die groep ook paramilitaire ambities heeft. Dat brengt ons vervolgens bij enkele afwegingen rondom de vraag wanneer het optreden van burgerpatrouilles niet langer aan democratische normering voldoet. En passant bespreken we die vraag ook als het gaat om digitale opsporingsmeutes. Tenslotte betogen we – in het verlengde van Terpstra’s opmerkingen over de ‘verloren onschuld’ van burgerparticipatie – dat het betrekken van burgers bij rechtshandhaving in feite een ‘hogeschool van burgerschap’ vereist.

Buurtwachten: de ‘valkuilen’

Er zijn grofweg drie valkuilen bij buurtwachten te onderscheiden (Lub, 2016; Bervoets e.a., 2016). Ten eerste is er altijd de kans op eigenrichting door een hele buurtwacht of al te fanatieke enkelingen. De eigenrichters zoeken bewust de grenzen op van wat wettelijk en soms ook sociaal geaccepteerd is en voelen de verleiding om ‘politietje’ te gaan spelen. We werken deze eerste valkuil verderop wat verder uit. Een tweede valkuil is de kans op – verdere – polarisatie in een buurt door het optreden van een (digitale) buurtwacht. Daarbij is opvallend vaak sprake van disproportionele controle van bijvoorbeeld hangeugd met een etnische achtergrond en andere groepen die volgens de buurtwacht een bedreiging zijn voor de vrede in de buurt. (Etnisch) profileren ligt daarmee steeds op de loer. Ook kunnen de buurtwachten gedrag dat volgens sommigen weliswaar hinderlijk is, maar niet verboden criminaliseren. Denk aan een de weg zoekende autobestuurder die volgens de buurtwachten net iets te vaak voorbijrijdt en dan ook nog eens een buitenlands kenteken heeft. Of het vrijend stelletje dat door de buurtwachten op de verkeerde plaats op een merkwaardig tijdstip wordt aangetroffen op een bankje bij het sportpark. Polarisation kan dus het resultaat zijn van doorgesloten specifieke deelbelangen van de burgerwachten en hun onvermogen om daadwerkelijk vanuit het algemeen belang (voor de buurt, door de buurt) te handelen.

Maar niet alleen het gedrag van de buurtwachten kan polariserend zijn. Ook deelnemers aan verder nette buurtwachten zijn geregeld doelwit van medebewoners (Bervoets, 2014). Die zien de buurtwachten als hinderlijke ‘snitchers’ (verraders in straattaal) en zullen

het niet nalaten om hen angst aan te jagen. Er zijn veel voorbeelden van burgers die na incidenten niet meer zichtbaar als buurtwacht de straat op willen. Of zij worden thuis lastiggevallen doordat tegenstanders muren bekladden met boodschappen als 'NSB'er' of 'verrader'. Zo bezien zijn de digitale buurtwachten – denk aan de WhatsAppgroepen – een stuk laagdrempeliger voor deelnemers. Zij hoeven niet zelf de straat op en kunnen verder buiten beeld blijven. Maar ook die burgers kunnen lang niet altijd rekenen op de goedkeuring van rest van de buurt. Dat brengt ons op een derde valkuil: uit onderzoek van Van der Land (2014) en Lub (2016) blijkt dat de buurtwachten soms een ongewenst effect hebben op het veiligheidsgevoel. In plaats van de geruststelling dat medebewoners op de zaak passen, kunnen buurtwachten ook het gevoel oproepen dat het kennelijk zo link is in de buurt dat burgers zelf het heft in eigen handen moeten nemen.

We staan nog wat nader stil bij de eerste valkuil, mede omdat deze in eerder onderzoek (Bervoets e.a., 2016) in verband wordt gebracht met een bestuurlijk dilemma. Het buiten hun boekje gaan van buurtwachten is eerder uitzondering dan regel, maar niet iets om snel overheen te stappen. Volgens Lub (2016) en Van der Land (2014) conformeren de meeste burgerinitiatieven zich aan de politie en de gemeente. Ook Bervoets e.a. (2016) constateerden dat veel initiatieven zijn gericht op *meedoen* en het helpen van de politie en de gemeente en slechts in enkele gevallen betrof het 'autonome' buurtwachten die liever *zelf doen* en hun eigen plan trekken. Veel buurtwachten zijn ontstaan met ondersteuning, soms op de achtergrond en soms juist heel prominent, van wijkagenten of gemeenteambtenaren. Bij de 'autonome' buurtwachten gaat het daarentegen om groepen die zijn ontstaan vanuit onvrede over het optreden van de overheid bij overlast en criminaliteit of een maatschappelijk probleem als het omgaan met vluchtelingen. Wijkagenten drukken deelnemers van burgerwachten en WhatsAppgroepen op het hart om niet zelf actie te ondernemen bij overlast of misdaad, maar vooral hun ogen open te houden en bijvoorbeeld signalementen en kentekens door te geven aan de politie. De 'autonome' buurtwachten verwachten echter niet al teveel van de politie en ondernemen liever zelf actie en dat gaat soms veel verder dan het aanspreken van medeburgers. Zij schromen soms niet voor het toepassen van geweld, doen burgeraanhoudingen en er zijn gevallen bekend van het dragen van handboeien en het oneigenlijk gebruik van zaklampen met een lang handvat.

Uit eigen onderzoek (Bervoets 2014,2016) ontstaat echter het beeld dat niet slechts de 'autonome' buurtwachten een probleem zijn. Politie mensen en gemeenteambtenaren zeggen soms de handen vol te hebben aan het bijsturen van al te 'fanatieke' deelnemers aan verder nette buurtwachten en WhatsAppgroepen. De zelfcontrole van de deelnemende burgers heeft grenzen en zo nu en dan drukken deze fanatiekelingen een flinke stempel op het initiatief. Andere deelnemers durven hier dan niet tegenin te gaan. Precies daarom wordt door de lokale overheid een sturingsdilemma ervaren: is het handig om burgerinitiatieven enigszins vrij te laten aan de burger en daarmee niet het enthousiasme en draagvlak te temperen? Of: moet er strak op worden gestuurd om 'foute' deelnemers tijdig tegen te houden en excessen te vermijden?

Soldiers of Odin

Het voorgaande laat zien dat er veel vragen bij het optreden van burgerwachten kunnen worden gesteld. Soms uiten burgerwachten de wens om onafhankelijk van de politie te patrouilleren; daarmee neemt het risico op eigenrichting, de toepassing van geweld of

het dreigen daarmee, sterk toe. Om dat te illustreren gaan we nader in op de Soldiers of Odin.

In juli 2016 werd in Winschoten een asielzoeker door leden van de *Soldiers of Odin*, aangehouden en aan de politie overgedragen. De man zou verschillende vrouwen en een meisje van 12 hebben lastiggevallen. Dat is althans de uitleg die deze groep op haar Facebook-pagina gaf. De politie ontkende aanvankelijk dat de asielzoeker aan haar werd overgedragen door de betreffende groepsleden maar later volgde een bevestiging dat het om een burgeraanhouding ging. De ouders van het meisje van 12 konden overigens geen aangifte bij de politie doen. Na dit incident zei de politie dat er niets tegen burgerwachten is: deze fungeren als oren en ogen van de politie en houden verdachte situaties in de gaten. “We juichen de observaties alleen maar toe, maar ze moeten niet voor eigen rechter gaan spelen.”³

De Soldiers ontstonden in Finland in reactie op de toestroom van vluchtelingen in 2015. Inmiddels hebben zij in veel westerse landen afdelingen. Zij dragen zwarte jacks met een Viking op de rug. De leider van de groep blijkt connecties te hebben met een extreemrechtse Finse partij en werd eerder veroordeeld voor mishandeling. Ook de Nederlandse ‘kopstukken’ van de beweging zouden neonazistische sympathieën hebben.⁴

De Nederlandse afdeling omschreef zichzelf op Facebook als volgt: “Kritisch ten aanzien van immigratie, maar toch een op straat patrouillerende club die veiligheid creëert.” De Soldiers zeggen op Facebook dat zij als verlengstuk van de politie fungeren. Maar: “Gezien de politiek en justitie onze eigen mensen niet wil beschermen, zullen we het zelf moeten doen.”⁵ Op Facebook was eerder de volgende retorische formule te lezen: ‘Dit is Nederland. We eten varkensvlees. Drinken bier. En spreken Nederlands.’ (Terpstra 2016: 81).

De groep zegt niet extreemrechts te zijn; ze willen ‘iedereen beschermen tegen criminele immigranten, zonder te kijken naar etnische achtergrond’.⁶ De groep kwam eerder in 2016 onder vuur te liggen toen bleek dat een aanhouding compleet verzonnen was: een vluchteling zou meerdere jonge meisjes seksueel geïntimideerd hebben.⁷ De oprichter van de Belgische tak zegt: “Zijn we er gelukkig mee dat er zoveel asielcentra zijn en dat het om open centra gaat? Niet echt. Maar dat geldt voor veel Belgen. Maakt ons dat extreemrechts? Nee. Maakt ons dat racistisch? Nog minder.”⁸

PvdA-kamerlid Marcouch vond het optreden van de groep ‘walgelijk’ en stelde vragen in de Kamer. Ook media als de Telegraaf die in termen van een ‘asielplaag’ spreekt en Pownews en Geenstijl die doorgaans niet vies zijn van opruiing en het beschamen van vermeende criminelen, namen afstand en beaamden dat het hier gaat om extreemrechts.

³ <http://www.ad.nl/binnenland/burgerwacht-soldiers-of-odin-jaagt-op-criminele-asielzoekers-abb831c5/>

⁴ <http://www.rtvnoord.nl/nieuws/165741/De-tientallen-leden-van-Soldiers-of-Odin-zijn-wel-extreemrechts>

⁵ <http://www.rtlnieuws.nl/nederland/wie-zijn-de-soldiers-odin> (geraadpleegd op: 13 januari 2017)

⁶ <http://www.demorgen.be/nieuws/wie-zijn-de-soldiers-of-odin-de-risicobeweging-die-onze-staatsveiligheid-zorgen-baart-bcc2a5c0/> (geraadpleegd op: 13 januari 2017)

⁷ <http://www.ad.nl/binnenland/burgerwacht-soldiers-of-odin-jaagt-op-criminele-asielzoekers-abb831c5/>

⁸ De Morgen: Idem.

De Soldiers of Odin vinden vooral in Oost en Centraal Europa veel weerklank (De Liedekerke 2016). Maar ook in de Verenigde Staten laten de Soldiers van zich horen. Ook hier streven de groepen naar eigen zeggen naar bescherming van burgers op straat; de afdelingen wensen zich te beperken tot 'observe-and-report' acties en hameren erop binnen de grenzen van de wet op te treden. Niettemin wordt herhaaldelijk de toevlucht genomen tot een agressieve retoriek waarbij racisme niet geschroomd wordt. Een voorbeeld: "We are not a nice, polite group that will do nothing but report outrages to the police. The police are...hamstrung by the dictates of the law. WE ARE NOT. We will BEAT THE LIVING SHIT out of any we catch raping American women and terrorizing American citizens." ⁹ Een racistische voorman ageert op zijn Facebook-pagina tegen de komst van Cubanen en Obama's beleid '(to) bring more scum to the usa'. Maar ook moslims en Afrikaans-Amerikanen zijn het doelwit. Een willekeurig voorbeeld op een Facebook-pagina: "These Africans are a bunch of spoiled brats contaminating clean communities. Call them out. Kick some ass. Spread the message. America needs to get tough..." ¹⁰

Tussen vigilantes en paramilitaire groepen

Wanneer kan de aanwezigheid van burgerpatrouilles op straat onaanvaardbaar worden genoemd? Groepen die zich richten op buurtpreventie vormen een standaardvoorbeeld van publieke actie die conform de rechtsregels en afspraken met politie en gemeente verloopt. Ook patrouillerende burgerwachten kunnen in dat teken staan. Volgens de politie vormen patrouillerende groepen geen gevaar zolang zij zich beperken tot informeren en rapporteren. Maar zoals gezegd, de zichtbaarheid van controlerende groepen op straat kan an sich bedreigend zijn. Dat geldt in sterkere mate wanneer de groepen geüniformeerd zijn: er gaat een machtsvertoon vanuit die de burger mogelijk angst aanjaagt. Bovendien kunnen burgerpatrouilles mensen aantrekken die er behagen in scheppen indruk te maken op de gewone burger. Dus ook al zou 'observe-and-report' het doel zijn, kunnen vraagtekens geplaatst worden bij groepen die demonstratief toezicht houden in de publieke ruimte.

Burgerwachten kunnen voor zichzelf een zelfstandige rol claimen in de rechtshandhaving. De leidende rol van de overheid wordt niet op voorhand erkend. In dat geval wordt wel gesproken over vigilantes (Dumsday 2009: 54). Deze groepen maken geen afspraken met de politie, noch nemen zij opdrachten van politiemensen over. Sommige groepen zoals de Guardian Angels in de Verenigde Staten willen primair de gemeenschap beschermen en gebruiken daartoe indien nodig potentieel geweld. Ook de 'officiële ideologie' van Soldiers of Odin sluit hierop aan. De criminoloog Les Johnston (1996) spreekt hier over 'autonoom burgerschap'. ¹¹ Deze autonomie hoeft nog niet te betekenen dat deze groepen bij voorbaat geen respect hebben voor bestaande wetten. Sterker, ze claimen vaak juist dat de politie de wetten onvoldoende handhaaft. De 'autonome groepen' worden pas in moreel en politiek opzicht controversieel wanneer de leden niet bereid zijn verantwoordelijkheid af te leggen over hun toezichthoudende en handhavende taken. Bijvoorbeeld omdat het deze groepen niet interesseert wat de

⁹ Anti-Defamation League, Soldiers of Odin USA. The Extreme European Anti-Refugee Group Comes to America, New York, 2016, p. 5.

¹⁰ Idem, p. 9.

¹¹ Ook het befaamde 'schoonvegen' van de Dam door mariniers hoort hiertoe (Amsterdam 1970). Overheidspersoneel kan dus tot eigenrichting overgaan (zie voor die specifieke problematiek Dumsday 2009).

overheid van hun optreden vindt. Vigilantes ageren tegen normoverschrijdingen vanuit hun eigen visie op rechtvaardigheid. Ze willen orde en recht herstellen, staan voor een (vermeend) goede en juiste zaak, en verdedigen daarbij hun eigen waardesysteem van 'recht doen', hoewel die waarden door andere burgers wel herkenbaar en invoelbaar moeten zijn (Dumsday 2009: 56).

Nog een stap verder kunnen bij deze groepen denkbeelden worden aangetroffen waarin alternatieve gemeenschapswaarden worden gehuldigd. Die waarden kunnen pluralisme-vijandig zijn en bijvoorbeeld geen ruimte laten aan minderheden. In die context kunnen de opvattingen worden geplaatst die binnen weerkorpsen, milities en paramilitaire organisaties gangbaar zijn. De focus is dan verschoven van controle op misdaad naar het behoud van waarden van de eigen etnische of regionale gemeenschap (Johnston 1996: 228). Vigilantes reageren op waargenomen overlast of misdaad. Het achterliggende gevoel is dat de sociale orde wordt bedreigd door (vermeende) normoverschrijdingen en dat 'daar iets aan gedaan moet worden'. Het handelen van weerkorpsen en paramilitaire organisaties is daarentegen veel politieker van aard: deze ambiëren niet alleen autonomie, maar ook een georganiseerde tegenmacht. Bovendien beogen ze niet alleen waarden te beschermen vanuit het standpunt van inbreuken op rechtsnormen, maar bijvoorbeeld ook inbreuken op (traditionele) eigen normen zoals het uitsluiten van andersgeaarde of deviante personen. Bijgevolg kunnen ook onschuldige burgers (de buitenstaanders) worden lastiggevallen of aangepakt. Het optreden van die groepen kan daardoor trekken van terreur krijgen.

Het voorgaande is een conceptueel onderscheid. In werkelijkheid is de grens tussen motieven van autonome vigilantes en aanhangers van weerkorpsen flinterdun. Waarschijnlijk zien veel leden van de Soldiers of Odin zichzelf als een weerbare, vigilante groep die rechtvaardigheid nastreeft. Tegelijk huldigen velen – en wellicht dezelfde personen – een ideologie waarin geen plaats is voor vluchtelingen. Ongeacht norminbreuken, moet die buitenstaanders duidelijk worden gemaakt dat 'oorspronkelijke Nederlanders in dit land de baas zijn'.

We kunnen concluderen dat onafhankelijk opererende vigilante groepen aanvaardbaar zijn zolang ze publieke verantwoording willen afleggen en uitleggen dat hun optreden aansluit op democratische normen. Deze vigilantes kunnen ook zinvolle bijdragen leveren aan de rechtshandhaving. Vigilante groepen die verder gaan dan alleen onrecht aan de kaak stellen en een machtsvertoon etaleren – zich uitend in onder andere vernedering en afwijzing van (groepen) burgers op grond van hun anders zijn – zijn net als weerkorpsen onaanvaardbaar. Geweld, dreigen met geweld en andere inbreuken op de rechten van medeburgers zijn sowieso niet geoorloofd. Maar zoals gezegd, het gaat hier niet om een beoordeling in termen van wetsnaleving maar van verantwoordelijk burgerschap.

Digitale meutes

In veel opzichten gelden die conclusies ook voor 'digilantes', de vaak militante rechers die op internet en de 'sociale media' actief zijn. Ook op de digitale snelweg kunnen onschuldige personen of groepen worden lastiggevallen of bedreigd. Potentieel is iedere burger in staat om incidenten en normschendingen te openbaren en te bepalen wat voor soort gedrag beschaamd moet worden. Vaak wordt dit proces van 'naming and

shaming' verder aangezwengeld door anderen ertoe bewegen meer belastend materiaal te vinden of op zoek te gaan naar details over de persoon waarvan wordt aangenomen dat die over de schreef is gegaan. Aldus kunnen zich op spontane wijze meutes vormen die hun spotlust, hoon en agressieve woorden de vrije loop laten. Het straatrecht van deze digitale menigten zal in veel opzichten moeilijker te beheersen zijn dan de opruiende taal van mensen die zich op straat en plein verzamelen om hun woede over een incident of misdrijf te uiten.

Er zijn andere verschillen tussen digitale meutes en de patrouilles op straat. Ten eerste is het de keuze van burgers zelf om kennis te nemen van de verbale 'opstootjes' op Twitter of Facebook. Het intimiderend optreden van patrouilles in de eigen stad of wijk is daarentegen moeilijker te vermijden. Een ander verschil met burgerpatrouilles is dat planning en organisatie nauwelijks een rol spelen. Er vormen zich rond een incident op spontane wijze meutes die allereerst onvrede willen luchten. Het gaat online aanklagers vooral om schandaalcreatie: vermeende overtreders in het beklagdenbankje zien te krijgen. Entertainment staat voorop, terwijl ook commerciële belangen meespelen. Veel relvloggers zijn uit op eigen roem: hun schandaleuze filmpjes leveren clicks en kijkcijfers op. Wanneer beschamen entertainment is kan ook een loopje met de waarheid worden genomen. Zoals bekend: geruchten worden niet gecheckt, de context van filmpjes over verdachte situaties evenmin. Niettemin krijgen ook giftige vechtersbazen de kans feiten te verdraaien. Zo kunnen verhalen over bijvoorbeeld criminele asielzoekers een eigen leven gaan leiden. Eenmaal gelabeld als 'crimineel' kan optreden tegen deze personen in naam van rechtvaardigheid worden aangemoedigd. De digilantes creëren aldus voor zichzelf een vrij veld waarin onbekommerd beschuldigd kan worden; de jacht kan worden geopend. Zoals Vasterman in dit nummer zegt: vigilantisme is in deze context eerder 'private violence' en het creëren van een eigen vorm van recht. Dat is een derde verschil: de klemtoon ligt eerder op bestraffing, niet op preventie. De vraag is dan ook of deze meutes überhaupt wel kunnen bijdragen aan publieke veiligheid en bescherming van burgers (zie Warren 2009; Trottier 2016).

De hogeschool van burgerschap

Tenslotte de vraag in hoeverre collectief opsporen en handhaven aansluit op de eisen die gesteld mogen worden aan verantwoordelijk burgerschap. Tot die eisen behoren een oriëntatie op democratische normen, een adequate waarneming van (vermeende) normschendingen, het afwegen van de mogelijke gevolgen van al dan niet interveniëren, en nagaan welk publiek belang is gediend met de aanpak van een probleem (Van Stokkom 1992: 48 e.v.; Bovens 1990). Vigilantes zullen lang niet altijd toekomen aan deze eisen en in zekere zin staan hun acties bij voorbaat op gespannen voet met verantwoordelijk burgerschap. Hoewel bij controleacties van burgers wel enig overleg en planning een rol kunnen spelen, wordt vaak spontaan en in een opwelling opgetreden. Er is weinig ruimte voor het maken van redelijke en afgewogen beslissingen. Daarbij speelt dat ook de groepsdynamica – vooral de eigen reputatie hooghouden – kan afhouden van weloverwogen optreden.

Dat burgerschap vloekt al helemaal met de omgangsvormen op de digitale snelweg en in de sociale media. Burgeropsporing in die context ontbreekt het doorgaans geheel aan democratische normering. Bovengenoemde eisen van burgerschap zouden bij digilantes slechts hoongelach losmaken. Zij ervaren de 'trial by tweet' primair als spel

en elke reglementering – zich verantwoorden bijvoorbeeld – is een vorm van censuur, een dwaze inbreuk op het recht op vrije meningsuiting. Ook privacybescherming is niet van belang. Dat zou de kick van publiceren van herkenbare gezichten alleen maar hinderen. Hier manifesteert zich de problematiek rondom ‘neoliberaal burgerschap’ het scherpst: uitingsvrijheid wordt een vesting en een uitvalsbasis voor wat voor uitingen dan ook, waaronder balorigheid, pesten en de belofte wraak te nemen. Het onbekommerd ventileren van die private uitingen wordt merkwaardig genoeg een functie van publieke meningsvorming toegedicht. Vaak presenteren digilantes zich als rebellen maar zij lijken geen enkele notie te hebben van de democratische spelregels van burgerlijke ongehoorzaamheid. Protesterende burgers dienen aan te geven op grond van welke publieke belangen zij in actie komen en eventueel de wet overtreden. Ook als het gaat om burgeropsporing en –handhaving zouden die normen leidraad dienen te zijn: aangeven waarom je ingrijpt en aangeven – wanneer politie en justitie (nog) geen werk maken van een zaak – waarom je privacygevoelige informatie naar buiten brengt (het ‘klokkenluiden’). Het naar buiten brengen van een wantoestand zoals de malafide praktijken van een mensenhandelaar spreekt voor zich. Maar bij ‘kleiner kwaad’ ligt dat moeilijker. Wat is het publieke belang om een winkeldiefje aan de schandpaal te nagelen? En wat is het publieke belang van verspreiden van blootfoto’s van een overspelige buurman of studiegenoot? Bemoeizucht met persoonlijke aangelegenheden dienen we zoveel mogelijk te vermijden. Een aangeef- of verklikkerscultuur is wel het laatste wat een gezonde rechtsgemeenschap kan gebruiken. Het komt er steeds op aan zorgvuldig het kwaad dat kan ontstaan door optreden en niet-optreden – en publiceren en niet-publiceren – tegen elkaar af te wegen. Dat vereist tevens dat we – in termen van Frans Denkers (1985) – onze woede en wraakimpulsen zouden moeten stileren. Burgerrechercheurs moeten zich houden aan een aantal uitgangspunten en codes waaronder zekerheid hebben over wie de dader is, proportioneel handelen en een oriëntatie op conflictoplossing. Proportionaliteit betekent onder meer dat je kleine zaken klein houdt en niet opblaast.

De onwil om ‘naming and shaming’ te toetsen aan deze democratische normering, dwingt tot grote alertheid. De opkomst van wilde vormen van burgeropsporing betekent in ieder geval een formidabele extra belasting voor de politie en andere overheden. Die druk wordt nog eens vergroot door de retorische troefkaart om het vertrouwen in politie en justitie maar op te zeggen. Dat alles laat overigens onverlet dat de rechtshandhaving in veel gevallen gebaat kan zijn met burgeroptreden. De meeste burgerwachten en WhatsAppgroepen houden zich keurig aan de afspraken met politie en gemeente. Ze blijven – uitzonderingen daargelaten – ver weg van vigilantisme. Ongeacht de hier geschetste problematiek van autonome patrouilles en rechercheuses, mogen we van burgers verwachten dat ze waar mogelijk en wenselijk een bijdrage leveren aan rechtshandhaving. Wanneer ze geconfronteerd worden met acuut onrecht moeten ze dat ook doen. Maar we zouden moeten beseffen dat het mobiliseren van burgers de tegenstellingen in de samenleving kan vergroten en rechtstatelijke waarden kan ondermijnen. In dit verband is het volgens Terpstra naïef te spreken over ‘de’ participatiesamenleving. We kunnen daaraan toevoegen dat ongekwalficeerde oproepen tot burgermoed – zonder aan te geven waar, met wie, hoe, met welke back up – niet minder naïef zijn. Vigilantes en digilantes die geen publieke verantwoording wensen af te leggen, kunnen we missen als kiespijn.

Bibliografie

- BERVOETS, E. (2014). *Een Oogje in het Zeil: buurtpreventie in Ede*. Amersfoort: Bureau Bervoets.
- BERVOETS, E., T. VAN HAM & H. FERWERDA (2016), *Samen signaleren. Burgerparticipatie bij sociale veiligheid*, Den Haag: Platform 31.
- BOVENS, M. (1990), *Verantwoordelijkheid en organisatie*, Zwolle: Tjeenk Willink.
- DENKERS, F. (1985), *Oog om oog, tand om tand en andere vormen van eigenrichting*, Lelystad: Koninklijke Vermande.
- DUMSDAY, T. (2009). On cheering Charles Bronson: the ethics of vigilantism. *The Southern Journal of Philosophy*, 67, pp. 49-67.
- DE LIEDEKERKE, A. (2016), The Paramilitary Phenomenon in Central and Eastern Europe, *The Polish Quarterly of International Affairs*, nr. 2, 25-34.
- JOHNSTON, L. (1996). 'What is vigilantism?'. *British Journal of Criminology*, 36, 2, pp. 220-236.
- LUB, V. (2016), Buurtwachten in Nederland: ontwikkeling, mechanismen en morele implicaties, *Justitiële verkenningen* 42 (5): 27-44.
- VAN DER LAND, M. (2014), *De buurtwacht. Naar een balans tussen instrumentalisering en autonomie van burgers in veiligheid*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.
- VAN STOKKOM, B. (1992), *De republiek der weerbare. Burgerschap, publiek actie en sociaal-democratie*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- TERPSTRA, J. (2016), Tussen Heumensoord en Winschoten. Over de tegenstrijdige betekenis van burgerparticipatie in de veiligheidszorg. *Justitiële verkenningen* 42 (5): 80-88.
- TROTTIER, D. (2016), Digital Vigilantism as Weaponisation of Visibility, *Philosophy and Technology*, published online 01 April 2016.
- VASTERMAN, P. (2017), Het digitale schandaal als vorm van eigenrichting, *Cahiers Politicestudies*, nr. 43.
- WARREN, I. (2009), Vigilantism, The Press and Signal Crimes 2006-2207, *Australian and New Zealand Critical Criminology Conference Proceedings*, 275-284. Melbourne: Monash University.

1e proef

Boekbespreking

Jan van Koningsveld (2016), *De offshore wereld ontmaskerd. Over vage vennootschappen, anonieme eigenaren en onbekende geldstromen*. Zeist: Kerckebosch.

Cahiers Politiestudies
Jaargang 2017-2, nr. 43
p. 145-148
© Maklu-Uitgevers
ISBN 978-90-466-0863-0



Marcel Pheijffer¹

Voormalig FIOD-rechercheur Jan van Koningsveld (en oud-collega van ondergetekende) promoveerde in oktober 2015 aan de Tilburgse universiteit op het proefschrift *De offshore wereld ontmaskerd*. Het betreft een studie naar aard en omvang van het misbruik maken van offshore vennootschappen door Nederlandse (rechts)personen. Recent verscheen van het proefschrift een handelseditie met de ondertitel *Over vage vennootschappen, anonieme eigenaren en onbekende geldstromen*.

De timing van Van Koningsveld had niet beter kunnen zijn: 2016 zal de geschiedenis ingaan als het jaar van de *Panama Papers* en de *Bahama Leaks*. Twee zaken waarin onthullingen plaatsvonden over financiële constructies die via trustkantoren in de genoemde landen zijn opgezet. Zaken die een beter licht schijnen op de wijze waarop belastingontwijkers, belastingontduikers, witwassers en fraudeurs opereren. Constructies waarin offshore vennootschappen vaak een (negatieve) hoofdrol vervullen.

Gegeven de onthullingen in 2016 zal Van Koningsveld blij zijn dat hij als buitenpromovendus ruim de tijd heeft genomen (van 2005 tot en met 2015) om aan zijn proefschrift te werken. Die onthullingen drukken immers treffend de relevantie uit van het onderwerp dat de promovendus heeft bestudeerd. Bovendien maakte het hem tot de deskundige bij uitstek om duiding te geven aan de door middel van onderzoeksjournalistiek blootgelegde informatie.

Maar ook los van de *Panama Papers* en de *Bahama Leaks* is een studie naar het fenomeen offshore vennootschappen relevant. Het is immers al langer bekend dat dergelijke vennootschappen en de achterliggende financiële dienstverlening criminaliteit stimuleren en faciliteren. In vrijwel ieder grootschalig witwasonderzoek duikt vroeg of laat wel een vennootschap gevestigd in één of ander exotisch oord op. Niet zelden gaat het om locaties die tevens te boek staan als belastingparadijs.

¹ Hoogleraar (Forensische) Accountancy, Nyenrode Business Universiteit en Universiteit Leiden.

De meerwaarde van het proefschrift zit wat mij betreft vooral in de uitleg die in het proefschrift wordt gegeven aan het toepasselijke begrippenkader, het in beeld brengen van de verschillen in wet en regelgeving, het duiden van diverse vormen van misbruik (onder meer door jurisprudentie te bespreken) en het proberen te kwantificeren van het probleem. Ik bespreek deze onderwerpen kort aan de hand van het proefschrift.

Van Koningsveld constateert dat er op dit moment geen universele juridische definitie is van het begrip offshore vennootschap waardoor gericht beleid lastig is. Hij geeft de volgende definitie van offshore vennootschap: *'Een naar buitenlands recht opgerichte privaatrechtelijke kapitaalvennootschap die in het rechtsgebied van oprichting en/of statutaire vestiging geen economische activiteiten mag ontplooiën (c.q. ontplooit) en waarvan de werkelijk gerechtigde(n) in een ander land woont of gevestigd is dan waar de vennootschap gevestigd is'*. Alhoewel deze definitie fors is, blijkt het volgens Van Koningsveld nodig aanvullend nog een vijftal indicatoren te benoemen die voor een verdere afbakening zorgen. Daaronder noemt hij onder meer de fiscale faciliteiten in het land waarin de offshore vennootschap is gevestigd, het feit dat er geen eigen fysiek kantooradres is en het gebruik maken van de diensten van een trust- of advocatenkantoor.

In het juridisch kader worden de Nederlandse BV, de Engelse Limited, de Antilliaanse NV, de Arubaanse AVV en de op de Britse Maagdeneilanden gevestigde Limited aan de hand van een aantal kenmerken vergeleken. Bijvoorbeeld: wijze van oprichting entiteit, aandelen en aandeelhouders, rol van bestuurders en zaken rond de jaarrekening en het openbaar maken van informatie. Van Koningsveld schetst het juridisch kader op overzichtelijke en gestructureerde wijze en schept daarmee orde in de (internationale) juridische chaos. De verschillen tussen jurisdicties geven financieel adviseurs, fraudeurs en anderen de speelruimte om gebruik en misbruik van wet- en regelgeving te maken.

Hoofdstuk 5 van diens studie begint Van Koningsveld met de kern waar het bij misbruik van de offshore vennootschap omgaat, namelijk: *'a critical factor in misusing corporate vehicles is the potential for anonymity'* (OECD, 2001). Vervolgens volgt een behandeling van belastingontduiking, oplichting/beleggingsfraude, corruptie en witwassen. Naast een inleidende beschrijving, staat de behandeling van 29 zaken die een goed overzicht geven van de mogelijkheid tot misbruik van offshore vennootschappen. Een breed scala aan zaken passeert de revue: van BTW-fraudeurs tot een Griekse, Braziliaanse en Belgische voetbalkwestie; van oplichters en witwassers; van bouwfraude, vastgoedfraude en beleggingsfraude; bekende namen zoals Romario, Palm Invest, Parmalat, Joep van den Nieuwenhuyzen, SBM Offshore en Air Holland; maar ook: Klaas Bruisma, Cor van Hout, Willem Holleeder, Willem Endstra en Jan Dirk Paarlberg.

Van toegevoegde waarde is de analyse van gemeenschappelijke kenmerken in de 29 onderzochte casussen, waarin 54 offshore vennootschappen een rol spelen. Zo blijkt dat er 10 afkomstig zijn uit Panama, 9 zijn gevestigd op de Britse Maagdeneilanden en 7 op de Nederlandse Antillen. Voorts blijkt dat de medewerking van banken, bijvoorbeeld bij het opzetten van ingewikkelde structuren en het openen van bankrekeningen, een *'conditio sine qua non'* is. En dat het trustkantoor een belangrijke spilfunctie vervult: in alle onderzochte misbruikdossiers zijn trustkantoren betrokken. Bijvoorbeeld bij het oprichten van offshore vennootschappen, het verrichten van administratieve werkzaamheden of het optreden als (stroman)directeur. Maar evenzeer is de constatering van

belang dat het misbruik door middel van offshore vennootschappen wordt begunstigd door een gebrek aan effect toezicht en effectieve controlemechanismen.

Als gezegd heeft Van Koningsveld tien jaar de tijd genomen om het proefschrift af te ronden. Hij is mede daardoor weliswaar tot een gedegen proefschrift gekomen, maar die lange tijd heeft ook nadelen. Zoals de noodzaak tot het telkenmale actualiseren van cijfers en het niet altijd goed kunnen vergelijken van cijfers omdat informatieperioden niet gelijk lopen of definities in de loop der tijd zijn veranderd. Al met al is Van Koningsveld erin geslaagd om ook in het meer kwantitatief getinte hoofdstuk 6 relevante informatie te verzamelen over offshore vennootschappen. Zo geeft hij inzicht in de groei van het aantal offshore vennootschappen in de periode 2007-2013, in het economisch belang van dergelijke vennootschappen in diverse (exotische) rechtsgebieden, maar bijvoorbeeld ook in het aantal buitenlandse rechtspersonen dat in Nederland is geregistreerd.

Het kwantitatieve deel van het proefschrift brengt ons ook bij de vraag naar de omvang van het misbruik door middel van buitenlandse rechtspersonen. Dat is daarmee de lastigste vraag die in het proefschrift moet worden beantwoord. Hetgeen Van Koningsveld zich ook realiseert: *'Empirische betrouwbare gegevens zijn op dit punt schaars en indien beschikbaar, veelal verouderd. Dat komt mede doordat (financieel-economische) misdaad zich voor een deel afspeelt buiten onze waarneming en dus niet in de statistieken terechtkomt: het probleem van zogenoemde 'dark numbers.'* Van Koningsveld legt uit dat de discussie over het omvangvraagstuk *'lastig'* is, omdat begrippen als offshore en misbruik niet ondubbelzinnig zijn afgebakend. Bovendien heeft het onderwerp in de kring van beleidsbepalers, wetgevers en uitvoerders niet de belangstelling gekregen die het volgens Van Koningsveld heeft verdiend.

Bij gebrek aan de beschikbaarheid van harde gegevens moet daarom worden uitgegaan van schattingen, hetgeen het zowel beleidsmatig als wetenschappelijk onmogelijk maakt om eenduidige conclusies te trekken. Het maakt dus ook dat Van Koningsveld uiteindelijk geen eenduidig antwoord kan geven op de omvangsvraag. Zijn onderzoek brengt hem echter wel tot de volgende conclusie, namelijk dat: *'voldoende onderbouwing naar voren is gebracht om de stelling te handhaven dat offshore vennootschappen regelmatig zijn betrokken bij allerlei vormen van financieel-economische misdaad, vooral in bepaalde sectoren (vastgoed) en door bepaalde groepen gebruikers (drugscriminelen, corrupte bedrijfsleiders en politici alsmede frauderende vermogende particulieren).'* Al met al een conclusie die beleidsmatig betekenis heeft en tot gerichte inzet van researchcapaciteit dient te leiden. Hetgeen in Nederland overigens direct na het uitlekken van de *Panama Papers* is gebeurd.

Van Koningsveld heeft ons meer inzicht gegeven in de wereld van de offshore vennootschappen. Die is deels 'ontmaskerd'. Maar er is nog meer aandacht voor dit thema nodig. Niet alleen in de vorm van de inzet van researchcapaciteit. De promovendus komt tot meer aanbevelingen. Deze gaan met name over verdere kennisopbouw en -ontwikkeling: *'De offshore wereld lijkt wel een soort Atlantis, een verborgen werelddeel dat nog ontdekt moet worden door de Westerse overheden. Maar waar de Atlantis een mythe is, is de offshore wereld echt.'*

Een andere belangrijke conclusie heeft betrekking op de bevordering van internationale samenwerking. Van Koningsveld legt daarbij overigens een opmerkelijke verbinding

tussen de onshore en de offshore wereld: *‘ten slotte is vastgesteld dat een (groot) deel van de wetschendingen, die met gebruik van offshore vennootschappen of constructies worden verhuld, mede in de eigen invloedssfeer van onshore overheden plaatsvinden. Immers de gronddelicten zoals corruptie, oplichting en belastingontduiking vinden vaak juist niet in kleine offshore belastingparadijzen plaats, maar in de onshore wereld. Het is dan ook sterk aan te bevelen dat overheden, zoals belastingautoriteiten, een grotere inspanning leveren in de bewustwording en het onderzoeken van offshore transacties en daarmee meer doen dan alleen de grondfeiten ophelderen.’*

Van Koningsveld heeft zich bij de FIOD ontwikkeld en verbreed. Zelf deed hij veel praktische kennis op als het gaat om de bestrijding van onder meer belastingfraude, corruptie en witwassen. In zijn FIOD-tijd raakte hij geobsedeerd door het verschijnsel misbruik van buitenlandse rechtspersonen en ergerde hij zich aan het gebrek aan belasting daarvoor van beleidsmakers, de wetgever en uitvoerders. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij zich na zijn rechtenstudie verder in dit verschijnsel is gaan verdiepen. De combinatie van praktijkervaring en wetenschappelijke vaardigheden komen in zijn proefschrift goed tot uitdrukking. Het toont aan dat de wetenschap buitenpromovendi moet koesteren. De wereld is immers breder en ruimer dan de wetenschap vanuit een ‘ivoren toren’ kan bezien.

Auteursrichtlijnen Cahiers Politiestudies

Dit is een korte versie van de auteursrichtlijnen voor de Cahiers Politiestudies. **De uitgebreide versie bevindt zich op <http://www.sva.ugent.be/home.php?content=home&sub=CPS>**. Gelieve voor vragen over opmaak en verwijzingsregels van een artikel die niet in deze samenvatting worden behandeld dus eerst de uitgebreide auteursrichtlijnen te raadplegen.

Omvang bijdrage: Minimum 10 A4 pagina's (4000 woorden, 28.000 tekens spaties inclusief) in lettertype Times New Roman 12pt (voetnoten in Times New Roman 9), interlinie 1. Het "gemiddelde" maximum ligt op 15 pagina's, maar dit kan ook meer zijn als het om een onderzoeksrapport en/of naslagwerk gaat.

Abstract: Maximum 150 woorden, als samenvatting van uw bijdrage. Dit plaatst u rechtstreeks onder de titel, cursief; zonder de titel 'abstract' erboven te plaatsen.

Opmaak:

- Laat opmaak (tabs, pagina-eindes, etc.) zoveel mogelijk achterwege; de tekst en de voetnoten moeten uitgelijnd zijn.
- Een titel van een boek, artikel of wet doorheen de tekst wordt *cursief* weergegeven.
- Titels:
 - Titels worden numeriek (1., 2., 2.1; 2.2.; 2.2.1) genummerd, niet met letters (a, b, c, iv, xii);
 - Alle titels moeten aan de *kantlijn* staan (niet inspringen);
 - Titels worden in Times New Roman 12 en **vet** weergegeven (ook de hoofdtitel van de bijdrage);
 - Titels worden door een witregel van de tekst en van elkaar gescheiden;
 - Er wordt na een titel nooit een punt geplaatst en nooit een dubbel punt;
 - Er worden *geen* voetnoten in titels geplaatst, dit kan wel in de doorlopende tekst.
- Vermijdt **afkortingen** zoveel mogelijk want ze belemmeren de leesbaarheid. Schrijf afkortingen de eerste keer voluit met afkorting tussen haakjes.
- In een **opsomming** worden de onderdelen telkens afgesloten met puntkomma (;) en met een punt aan het einde (.). Het te gebruiken opsommingsteken is een **en** dit mag inspringen;
- Een **citaat** wordt tussen dubbele aanhalingstekens gezet en cursief weergegeven. Een citaat van meer dan 40 woorden wordt in een aparte alinea gezet (cursief, geen aanhalingstekens);
- Aanvullende informatie (verduidelijking, verwijzing naar wettekst) gebeurt in **voetnoot**. De verwijzing in de tekst naar de voetnoot gebeurt voor het laatste letterteken van de tekst, zin of zinsnede waarop ze betrekking heeft: bv. *het dossier2 werd afgesloten2*. Het punt volgt dus na de voetnoot, niet ervoor.

Verwijzingen:

- **Verwijzingen in de tekst**
 - De verwijzingen moeten *in de tekst* via het APA-systeem (*author/date-methode*) worden weergegeven (Peeters, 2008). Er wordt dus niet met verwijzingen in voetnoot of eindnoten gewerkt.

- Bij een citaat of specifieke verwijzingen wordt de exacte pagina of het hoofdstuk toegevoegd aan de verwijzing (Ponsaers, 2008, p.56) of (Ponsaers, 2008, H.)
- Een verwijzing met twee auteurs: (Van Galen & Hogenaar, 1994)
- Een verwijzing met meer dan twee auteurs: eerste vermelding (Zimmerman, Brown, Evans & Cohen, 1987) en volgende vermeldingen (Zimmerman *et al.*, 1987).
- Werken van dezelfde auteur(s) worden chronologisch vermeld
- Werken van verschillende auteurs worden alfabetisch gerangschikt.
- Meerdere publicaties van dezelfde auteur uit hetzelfde jaar, worden met kleine letters (2000a, 2000b) aangeduid, ook in de bibliografie.
- Bij 6 of meer auteurs is dit steeds in korte versie (Brown *et al.*, 1985).
- **Bibliografie:**
 - Achteraan wordt een volledige literatuurlijst opgenomen. Dit krijgt de titel ‘Bibliografie’:
 - In deze lijst moeten de referenties alfabetisch gerangschikt worden op eerste auteur.
 - Let op: de afkorting van de voornaam wordt afgesloten met een punt, dan het jaartal tussen haakjes en dan terug een punt.
 - **Boeken:**
 - Vandeputte, R. (1986). *Verbintenissen en overeenkomsten in kort bestek*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 119 p.
 - **Tijdschriften:**
 - Raaymakers, Q. W., Van Hoof, J. T. C., en Ter Bogt, T. F. M. (2001). “Intolerantie; typerend voor jongeren?”, *Justitiële Verkenningen*, nr. 1, 49-61.
 - **Verzamelwerk:**
 - Taeymans, M. (ed.), (2003). *Defederalisering van Justitie*, Brussel, Larcier, 142 p.
 - **Bijdrage in verzamelwerk**
 - Ponsaers, P. (2000). “Lokeren, criminaliteit en onveiligheid: is er reden tot paniek?”, in Lippens, R. (Ed.), *Vorbij de nuloptie, Beschouwingen over multolerantie en lokale (on)veiligheid*, (pp. 38-53). Brussel: Imavo vzw. .

Voor Endnote gebruikers: de Endnote-stijl (.ens) is te verkrijgen bij de assistent-editors (cahierspolitiestudies@gmail.com).

Als auteur voor de Cahiers Politiestudies wordt u gevraagd het volgende aan te leveren:

- **Eerste** versie van uw tekst (voor review) – te bezorgen aan de gasteditor:
 - Uw tekst, geanonimiseerd;
 - De bijgevoegde ingevulde auteursfiche;
 - De abstract van uw tekst (150 woorden)
- **Definitieve** versie van uw tekst (na review) – te bezorgen aan assistant editors (cahierspolitiestudies@gmail.com):
 - Uw definitieve tekst
 - De grafieken, tabellen en figuren bij uw tekst dienen in een afzonderlijk document te worden aangeleverd en moeten in grijswaarden worden weergegeven.
 - De abstract van uw tekst (indien het herwerkt is)
 - Verplichte feedback t.a.v. de integrated review omtrent wat (niet) werd gewijzigd (bv. d.m.v. track changes in de integrated review)

Voorbeeld aanbevolen citeerwijze:

Van Sluis, A., & Cachet, L. (2013). Op zoek naar een optimale schaal. De moeizame zoektocht naar balans tussen centraal en decentraal. In E. Devroe, P. Ponsaers, M. Easton, L. Cachet, G. Meershoek (eds.), *Schaalveranderingen. Cahiers Politiestudies nr. 26* (p. 13-32). Antwerpen/Apeldoorn: Maklu.

Inhoudelijke toelichting bij de jaargang 2016

Cahier 38: Groene Criminologie en Veiligheidszorg

Gast-editoren: Janine Janssen, Tim Boekhout van Solinge, Lieselot Bisschop & Philippe De Baets

Criminologie heeft lange tijd de studie van milieucriminaliteit en -regulering genegeerd. Het was Lynch die in 1990 voor het eerst wees op het belang van een kritisch criminologische studie van milieuschade en daarmee was de term “groene criminologie” geboren. Milieucriminaliteit verwijst naar schade veroorzaakt door zowel individuen, als bedrijven én overheden aan ecosystemen, mensen en dieren. Het hoeft daarbij niet steeds te gaan om (reeds) strafbaar gesteld gedrag. De aandacht voor het milieu blijft echter nog beperkt, ondanks de gegroeide aandacht. Daarom stellen we in dit Cahier dit studiegebied centraal. We onderzoeken wat de groene criminaliteit betekent voor de politiewerking. Is de politie in staat om over de eigen landsgrenzen heen samen te werken en internationale vormen van groene criminaliteit het hoofd te bieden? Ook niet-politionele actoren krijgen aandacht in dit Cahier, waarbij gedacht wordt aan inspectiediensten, milieuadministraties, douanediensden en NGO's. Zij zijn voor de politie belangrijke partners in de veiligheidszorg.

Cahier 39: Criminele Organisaties en Organisatiecriminaliteit

Gasteditoren: Antoinette Verhage, Ann Jorissen, Ruth Prins & Jelle Jaspers

Organisatiecriminaliteit en georganiseerde criminaliteit lijken op het eerste gezicht twee verschillende zaken. Het eerste wordt vooral geassocieerd met grote bedrijven en speelt zich grotendeels in de bovenwereld af, het tweede met maffia-achtige groepen gesitueerd in de onderwereld. In de praktijk blijkt het onderscheid niet altijd zo gemakkelijk te handhaven. Er bestaan immers allerhande tussenvormen en de grens tussen de financiële boven- en onderwereld vervaagt meermaals. In dit Cahier willen we aandacht besteden aan de aanpak van deze fenomenen, variërend van financiële recherche tot het nemen van bestuurlijke maatregelen. Maar ook willen we nagaan met wie de politie samen opereert in deze kwesties. Gaat het om een probleem dat een louter nationale/federale aanpak vraagt, of heeft de lokale overheid hier ook een rol in? Wat is de rol van de politie binnen de samenwerking en hoe verloopt de informatiedeling? We brengen het empirisch onderzoek in kaart en gaan verder in op de verschillende verschijningsvormen en de dilemma's bij de aanpak hiervan.

Cahier 40: Politie en gezondheidszorg

Gasteditoren: Lodewijk Gunther Moor, Wouter Vanderplasschen, Tom Balthazar & Auke van Dijk

In de uitvoering komen politie en gezondheidszorg elkaar vanuit hun eigen functie regelmatig tegen. De contacten kunnen betrekking hebben op (drugs-)overlast of gerelateerde problemen, zedenzaken, psychiatrische stoornissen bij (veel-)plegers, geweld, calamiteiten en crisissituaties. Het gemeenschappelijke element bij al deze zaken is dat zij direct de leefbaarheid en veiligheid van buurtbewoners raken. Politie en gezondheidszorg hebben niettemin een andere functie en finaliteit, wat tot grensproblemen kan leiden. En toch is het ondertussen overduidelijk dat de aanpak van veel urgente maatschappelijke problemen om een gecombineerde aanpak vraagt van beide sectoren. Ondanks deze groeiende nood aan een betere afstemming en gemeenschappelijke aanpak bestaat er relatief weinig literatuur over de raakvlakken en vormen van samenwerking tussen politie en gezondheidszorg. Dit Cahier tracht in deze leemte te voorzien.

Cahier 41: Meten is Weten

Gasteditoren: Elke Devroe, Eddy De Raedt, Henk Elffers & Dorian Schaap

New Public Management en vooral besparingen bij politie en justitie leiden tot het meten van allerhande prestatieafspraken en activiteiten van politiewerk. Ook de geregistreerde criminaliteit wordt jaarlijks gepresenteerd in politiestatistieken, waarbij het aantal feiten vastgesteld in proces-verbalen worden geteld. In dit Cahier wordt de vraag gesteld naar de betrouwbaarheid van deze cijfers. Wat zeggen cijfers en wat blijft verborgen? Er wordt immers vaak geregistreerd om aan prestatieconvenanten tegemoet te komen en proces-verbalen uitgeschreven om bepaalde quota te halen. Wat leert dat nog over de werkelijk gepleegde criminaliteit? Kan de Politiemonitor en de integrale veiligheidsmonitor in Nederland en/of de Veiligheidsmonitor in België een degelijke aanvulling zijn? En wat zijn huidige registratiepraktijken en valkuilen daarbij? Heeft meten nog een toekomst als het gaat om accountability van politiewerk? Op deze en andere vragen biedt dit Cahier een antwoord.

Inhoudelijke toelichting bij de jaargang 2017

Cahier 42: Ideologisch Activisme en Radicalisering

Gasteditoren: Maarten De Waele, Jannie Noppe, Hans Moors & Aart Garssen

Het actuele debat inzake radicalisering wordt overheerst door ‘waarom’-vragen naar de maatschappelijke oorzaken. Komen golven van links, rechts en single-issue extremisme werkelijk voort uit andere maatschappelijke onderstromen? Of zijn er al dan niet gemeenschappelijke ‘root causes’? Hoe ontwikkelt zich het activisme van mensen, in de context van wat er in de Nederlandse en Belgische samenleving en daarbuiten gebeurt wat mensen tot handelen aanzet? Dit Cahier wenst vooral in te zoomen op de aanpak van het fenomeen en de rol van lokale actoren. We vragen ons af hoe het fenomeen vandaag lokaal praktisch en beleidsmatig wordt aangepakt en of er andere accenten gelegd (kunnen) worden, waarbij we denken aan EXIT-programma’s, (vroeg-) signalering, initiatieven op het vlak van de ‘geestelijke gezondheidszorg of het aanbieden van versterkende weerbaarheidsoefeningen. Moet de politie hierbij betrokken worden? Wat zijn ‘good (police) practices’ in binnen- en buitenland? Hoe kunnen we de diverse uitingsvormen van ideologisch geïnspireerd activisme op lange termijn beheersen en onder controle houden?

Cahier 43: Eigenrichting

Gasteditoren: Paul Ponsaers, Elke Devroe, Lodewijk Gunther Moor, Kees van der Vijver & Bas van Stokkom

Rechtshandhaving is de verantwoordelijkheid van de overheid. Het ‘sociaal contract’ biedt burgers overheidsbescherming in ruil voor coöperatie aan de democratische samenleving. Dit monopolie leidt tot een verbod op eigenrichting: burgers mogen het heft niet in eigen handen nemen. In de democratische samenleving is dit immers niet gewenst en streng gereguleerd. Afgelopen decennia echter wordt er in het kader van zelfredzaamheid een gedeelte terug gelegd bij de burger, en is het omgaan met eigenrichting aan herijking toe is. Een tweede evolutie betreft de culturele eigenrichting. Het gaat hier om migrantengroepen die er concurrerende waarden- en normensystemen op na houden en wensen dat de rechtshandhaving plaatsvindt volgens geheel andere normen dan deze in het gastland. In welke mate kan afwijkende rechtshandhaving een plaats vinden in de democratische samenleving? Op deze vragen biedt dit Cahier antwoorden.

Cahier 44: De vervloeiing van binnenlandse en buitenlandse veiligheid

Gasteditoren: Timo Kansil, Willy Bruggeman, Jan Terpstra & Jelle Janssens

Dit Cahier gaat dieper in op de wijze waarop internationale politiesamenwerking in toenemende mate vorm wordt gegeven. Deze internationale inzet is van oudsher een specialisme dat minder aandacht krijgt dan de lokale en nationale oriëntatie van de politie. De vraag is of dit door de huidige veiligheidsontwikkelingen nog gerechtvaardigd is. In het bijzonder de vervloeiing van binnenlandse en buitenlandse veiligheid roept de vraag op of een organisatorisch onderscheid tussen binnen- en buitenland nog voldoet. Wat betekent dit voor (post-)conflict regio's? Voor de opbouw van nieuwe democratieën? Hebben private organisaties hier al dan niet een plaats in? Daarom wordt deze vervloeiing in dit Cahier geduid en de consequenties daarvan voor de politie beschouwd.

Cahier 45: Herinneren en Vergeten in de Politie

Gasteditoren: Guus Meershoek, Margo De Koster, Paul Ponsaers & Bob Hoogenboom

“The past is never dead. It's not even past.” Met deze woorden van William Faulkner als leidraad gaan we in dit Cahier op zoek naar de aanwezigheid van het verleden in de huidige politiezorg. Wie de evaluatierapporten leest die al meer dan dertig jaar met enige regelmaat over veelal ontspoord politieoptreden worden uitgebracht, treft vaak dezelfde aanbevelingen aan. Vloeit ervaring dan zo snel weg uit de politie? Heeft de organisatie dan zo weinig lerend vermogen? Tegelijk bijten politiemanagers telkens weer hun tanden stuk op de taaie structuren in de politie waarna zij oproepen tot een cultuuromslag. Onderzoekers rekenen ingesleten gewoonten al gauw tot de cultuur van de werkvloer. Toch blijken zulke ondoorgrondelijke verschijnselen vaak een redelijke ontstaansgrond te hebben die hun voortbestaan wellicht niet rechtvaardigt maar wel begrijpelijk maakt. De achterliggende gedachte van dit Cahier is dat kennis van het verleden de politie in staat stelt om beter in te spelen op nieuwe vraagstukken en onderzoekers in staat stelt om meer van het functioneren van de huidige politie te begrijpen.